

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul XXII, 2011

Nr. 3 – 4

mai – august

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

CORNELIA BODEA (*redactor-șef*), NAGY PIENARU (*redactor responsabil*), VIOREL ACHIM, ȘTEFAN ANDREESCU, VIOLETA BARBU, DANIELA BUȘĂ, ILEANA CĂZAN, IOAN CHIPER, OVIDIU CRISTEA, GHEORGHE LAZĂR, RALUCA TOMI, CRISTIAN VASILE

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC INTERNAȚIONAL

LAURA BALLETO (*Italia*), MATEI CAZACU (*Franța*), DENNIS DELETANT (*Marea Britanie*), HALİT EREN (*Turcia*), FRANCESCO GUIDA (*Italia*), KONRAD GÜNDISCH (*Germania*), REBECCA HAYNES (*Marea Britanie*), HARALD HEPPNER (*Austria*), THEDE KAHL (*Austria*), PAUL E. MICHELSON (*S.U.A.*), DUMITRU NASTASE (*Grecia*), KONSTANTIN V. NIKIFOROV (*Federația Rusă*), DEMETER M. PEYFUSS (*Austria*), MANFRED STOY (*Austria*)

REDACȚIA

NAGY PIENARU (*redactor responsabil*)
DANIELA FELICIA GHEORGHIȘ (*redactor*)
IOANA VOIA (*traducător*)
ROXANA HERĂSCU (*tehnoredactor*)

EDITURA ACADEMIEI: *redactor*: ALIS ALEXĂ
tehnoredactor: MAGDA JINDICEANU

„Revista istorică” apare de 6 ori pe an.

“Revista istorică” is published in six issues per year.

„Revista istorică” are calificativul B în „European Reference Index for the Humanities” (ERIH).

“Revista istorică” is ranked B in the “European Reference Index for the Humanities” (ERIH).

Responsabilitatea pentru conținutul articolelor le revine autorilor.

Responsibility for the content of the articles rests with the authors.

Articolele din această revistă sunt indexate în „Historical Abstracts”, „America: History and Life” și „Regesta imperii”.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in “Historical Abstracts” and “America: History and Life.”

Correspondența, manuscrisele, cărțile și revistele pentru recenzare vor fi trimise pe adresa:

Letters, manuscripts, books and journals for review should be sent to the following address:

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”
„REVISTA ISTORICĂ”

B-dul Aviatorilor, nr. 1, 011851, București, România, tel. 4021-212 88 90
E-mail: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com

„Revista istorică” se poate procura de la:

“Revista istorică” can be purchased from:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, București, România, 050711.
tel.: 4021-318 81 06, 4021-318 81 46; fax: 4021-318 24 44, e-mail: edacad@ear.ro; www.ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România.
tel./fax: 4021-610 67 65, 4021-210 67 87; e-mail: office@orionpress.ro

DEREX COM BUCUREȘTI, tel.: 4021-313 71 57, e-mail: derex.com@gmail.com

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața Presei Libere, nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302, sector 1, București, tel.: 4021 314 63 39, fax: 4021 314 63 39, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com

HISTORICAL REVIEW

NEW SERIES

TOME XXII, NOS. 3–4

May – August 2011

CONTENTS

DENOMINATIONS AND CULTURAL POLITICS

LIVIU PILAT, Moldavia between the Union of Florence and the Reaction of the Council of Basel	207
BOGDAN-PETRU MALEON, A New Approach to the Relationship between Political Power and Ecclesiastical Authority in Moldavia (Mid-Fifteenth – Mid-Sixteenth Centuries).....	221
MARIANA LAZĂR, The Cotroceni Monastery – Organization and Management (Seventeenth–Nineteenth Centuries).....	233
CRISTIAN VASILE, Communist Cultural Policies during the Gheorghiu-Dej Regime. Financial and Social Aspects.....	249

FACETS OF DIPLOMACY – THE AVATARS OF WAR

DANIELA BUȘĂ, Bessarabia in the Conscience of Europeans in the First Half of the Nineteenth Century	271
RUDOLF DINU, The Diplomatic Elite of the Old Kingdom in Private Correspondence. (I) Alexandru Marghiloman (1900–1901).....	287
CLAUDIU-LUCIAN TOPOR, Romanian Diplomats during the Great War. The Legation in Berlin and Alexandru Beldiman's Policy.....	311
TAMARA BOTEZ, Passive Defense and Evacuation Plans for the Population of Moldavia in 1944	325

DEBATES AND CONTROVERSIES

NEAGU DJUVARA, Again on Negru Vodă. Answer to critics.....	339
--	-----

„Revista istorică”, tom XXII, 2011, nr. 3–4, p. 203–406

FAMILIES, CLANS, BOYARS

OVIDIU OLAR, Aventuriers du XVIII ^e siècle. Radu/Rodolphe Cantacuzène et l'Ordre constantinien	385
MIHAI-BOGDAN ATANASIU, Marital Strategies of the Cantacuzinos	399

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOMUL XXII, NR. 3–4
mai – august 2011

SUMAR

CONFESIUNI ȘI POLITICI CULTURALE

LIVIU PILAT, Moldova între unirea de la Florența și reacția Conciliului de la Basel.....	207
BOGDAN-PETRU MALEON, A New Approach to the Relationship between Political Power and Ecclesiastical Authority in Moldavia (Mid-Fifteenth – Mid-Sixteenth Centuries).....	221
MARIANA LAZĂR, Mănăstirea Cotroceni – organizare și administrare (secolele XVII–XIX).....	233
CRISTIAN VASILE, Politicile culturale comuniste în anii regimului Gheorghiu-Dej. Dimensiuni financiare și sociale.....	249

FAȚETEELE DIPLOMAȚIEI – AVATARURILE RĂZBOIULUI

DANIELA BUȘĂ, Basarabia în conștiința europenilor din prima jumătate a secolului al XIX-lea	271
RUDOLF DINU, Elita diplomatică a Vechiului Regat în corespondența privată. (I) Alexandru Marghiloman (1900–1901).....	287
CLAUDIU-LUCIAN TOPOR, Diplomați români în vremea Marelui Război. Legația din Berlin și politica lui Alexandru Beldiman	311
TAMARA BOTEZ, Apărarea Pasivă și planuri de evacuare a populației din Moldova în 1944	325

DISPUTE ȘI CONTROVERSE

NEAGU DJUVARA, Din nou despre Negru Vodă. Răspuns unor critici	339
--	-----

„Revista istorică”, tom XXII, 2011, nr. 3–4, p. 203–406

FAMILII, CLANURI, BOIERI

OVIDIU OLAR, Aventuriers du XVIII ^e siècle. Radu/Rodolphe Cantacuzène et l'Ordre constantinien	385
MIHAI-BOGDAN ATANASIU, Marital Strategies of the Cantacuzinos	399

CONFESIUNI ȘI POLITICI CULTURALE

MOLDOVA ÎNTRE UNIREA DE LA FLORENȚA ȘI REACȚIA CONCILIULUI DE LA BASEL*

LIVIU PILAT**

Unirea de la Florența, unul dintre evenimentele majore ale veacului al XV-lea, a reținut de-a lungul timpului atenția istoricilor, fiind considerată un moment de cotitură pentru istoria Bisericii catolice, dar și a celei răsăritene. Dacă aspectele ce privesc desfășurarea sau costurile lucrărilor Conciliului sunt clarificate, problema impactului pe care l-a avut acesta în diferite regiuni ale Europei rămâne sub scrutinul istoricilor, prin circumstanțele multiple care au influențat receptarea unirii. Din această perspectivă, cazul voievodatului Moldovei – ce posedă o dublă organizare ecleziastică, atât catolică, cât și ortodoxă – este foarte interesant. Fiind într-o relație directă și simultană cu Roma și Bizanțul, ar fi de presupus că în Moldova s-au produs aprige confruntări între catolicism și ortodoxie pe tema unirii religioase sau, dimpotrivă, că au avut loc procesiuni comune, așa cum s-a întâmplat în Eubeea și în alte teritorii locuite de catolici și ortodocși¹. În ambele situații, ar fi trebuit să se păstreze numeroase informații referitoare la urmările unirii de la Florența în Moldova. Contrar așteptărilor, nu avem niciun document care să înregistreze impactul evenimentului, în vreunul din sursele deja enunțate, ceea ce lasă impresia unei totale indiferențe. Abia peste un secol, autorul *Letopiseșului de la Putna* va consemna, aproape imparțial, că, în timpul domniei lui Alexandrel, „s-au adunat împăratul grecesc și patriarhul Țarigradului și mare mulțime de mitropoliți la soborul de la Florența la papa Romei Vechi și au fost înșelați de latini și mulți dintre dâșii au venit cu bărbile tunse”². Pe lângă eroarea de ordin cronologic pe care o comite, cronicarul nu ne spune nimic despre delegația Moldovei participantă la sinod. Nici informațiile oferite de Grigore Ureche nu sunt mai precise. Analiza critică a acestor surse dovedește că nu putem vorbi nici măcar de perpetuarea pe cale orală a unei tradiții referitoare la unirea de la Florența. Dimpotrivă, amintirea mitropolitului de Kiev, Grigore Țamblac, în calitate de reprezentant al Moldovei³ ne conduce la concluzia că activitatea Conciliului de la Konstanz a fost urmărită și receptată în Moldova cu mai mult interes decât unirea

* Acest articol cuprinde rezultate obținute în cadrul proiectului CNCSIS–UEFISCSU, PNII–IDEI 107/2008, nr. 852.

** Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, Facultatea de Istorie; liviu.pilat@gmail.com.

¹ Joseph Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1961, p. 303.

² *Cronicle slavo-române din sec. XV–XVI*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 48–49.

³ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1955, p. 72.

de la Florența. Nici sursele provenite din cadrul Bisericii catolice nu au înregistrat vreun ecou al unirii florentine în Moldova. Deși între 1439 și 1452 avem mai multe documente privitoare la Moldova, ele se referă la combaterea ereziei husite și la aspecte ce țin de moralitatea clerului⁴.

Din perspectiva indiferenței manifestate față de acest eveniment, situația Moldovei nu este deloc una particulară. Într-un studiu publicat acum mai bine de o jumătate de secol, Ihor Ševčenko observa că, spre deosebire de Bizanț, unde unirea florentină a provocat o aprigă dispută intelectuală, ortodocșii din estul Europei, aflați în cuprinsul regatului Poloniei, au privit unirea cu o totală nepăsare, identificând-o drept o problemă internă a Bisericii romano-catolice⁵. Ulterior, Ihor Mončak a ajuns la concluzia că un factor important în eșuarea unirii florentine a fost reprezentat de atitudinea ostilă a clerului catolic din zonă față de Biserica rusească și unirea acesteia cu Roma⁶. Din punct de vedere metodologic, această observație este una foarte importantă, deoarece există tendința de a privi unirea florentină ca pe un act unilateral, ce a depins doar de voința ortodocșilor. În cazul Moldovei, C. Auner a atras mai demult atenția asupra faptului că doar Moldova ortodoxă a fost reprezentată la Florența, pentru clerul catolic mult mai important fiind Conciliul care se desfășura simultan la Basel⁷. De fapt, dacă ținem seama de acest aspect, putem afirma fără nicio exagerare că opoziția cea mai înverșunată nu a provenit din rândul ortodocșilor, ci din interiorul Bisericii catolice.

Reprezentând apogeul mișcării conciliare, Conciliul de la Basel a debutat în 1431, cu un obiectiv ambițios legat de reformarea Bisericii și refacerea unității acesteia. După o primă tentativă nereușită de dizolvare a Conciliului, la finele anului 1431⁸, papa Eugeniu al IV-lea va reuși să găsească o modalitate tehnică de a pune capăt lucrărilor, dispunând la începutul anului 1438 transferul Conciliului la Ferrara. Acțiunea papei împotriva Conciliului, comparată de un important susținător al mișcării conciliare cu revolta lui Lucifer⁹, a provocat o amplă dispută în cadrul Bisericii catolice, ce se va derula pe parcursul unui întreg deceniu. Ca

⁴ C. Auner, *Episcopia de Baia (Moldaviensis)*, în „Revista catolică”, 1915, nr. 1, p. 108–115; Liviu Pilat, *Începutul domniei lui Ștefan cel Mare și activitatea franciscanilor observați în Moldova*, în „Analele Putnei”, III, 2007, nr. 2, p. 55–65. Singura excepție o reprezintă un document fals (E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I/2, ed. Nic. Densușianu, București, 1890, p. 700–704), pe baza căruia s-a construit recent un scenariu plin de dramatism și de răsturnări spectaculoase de situație, dar asupra căruia nu merită să insistăm, din motivul deja evocat.

⁵ Ihor Ševčenko, *Intellectual Repercussions of the Council of Florence*, în „Church History”, 24, 1955, nr. 4, p. 302.

⁶ Ihor Mončak, *Florentine Ecumenism in the Kyivan Church*, Rome, 1987, p. 226–308; Boris Gudziak, *The Union of Florence in the Kievan Metropolitanate: Did It Survive until the Times of the Union of Brest?*, în „Harvard Ukrainian Studies”, XVII, 1993, nr. 1–2, p. 141.

⁷ C. Auner, *Moldova la soborul din Florența*, București, 1915, p. 43.

⁸ Loy Bilderback, *Eugene IV and the First Dissolution of the Council of Basle*, în „Church History”, 36, 1967, nr. 3, p. 243–253.

⁹ Jesse D. Mann, *The Devilish Pope: Eugenius IV as Lucifer in the Later Works of Juan de Segovia*, în „Church History”, 65, 1996, nr. 2, p. 186–196.

răspuns la excomunicarea venită din partea papei, Conciliul de la Basel va decide suspendarea și apoi depunerea lui Eugeniu al IV-lea, la 7 iulie 1439, și alegerea unui nou papă, în noiembrie 1439, în persoana lui Amadeus de Savoya, ce își ia numele de Felix al V-lea¹⁰. Polarizarea lumii catolice va fi resimțită în toată Europa, ambele tabere fiind în căutare de susținători, fapt cu consecințe importante și asupra punerii în aplicare a actului de unire, semnat la Florența.

În catalogul de documente al abăției cisterciene de la Mogilno este semnalat un act emis aici la 2 februarie 1442 de către Jan Odrowaz, „*Dei gratia s. Leopoliensis ecclesiae archiepiscopus et a sacrosancta generali synodo Basiliensi ... ac sanctissimo domino nostro, domino Felice, divina providentia papa quinto, nuntius per inclitum regnum Poloniae, Russiae, Podoliae, Lithvaniae, Wallachiae, etc. specialiter deputatus*”¹¹. Menționarea Moldovei în aria de jurisdicție a legatului apostolic amintit nu este întâmplătoare. Ea vizează atât relația politică de vasalitate față de regatul Poloniei, cât și situația ecleziastică. Jan Odrowaz era arhiepiscop de Lwow, iar din 1412–1413 episcopiile catolice moldovene de Siret și Baia fuseseră puse sub ascultarea Arhiepiscopiei de Lwow, la cererea regelui Vladislav Jagiello, pentru a întări legătura politică dintre Moldova și Polonia¹², deoarece episcopatul nu are doar rolul de a introduce un teritoriu în *corpus Ecclesiae*, ci și în *corpus regni*¹³. Dar legăturile lui Jan Odrowaz cu Moldova nu se rezumă doar la acest aspect.

Membru al unei ilustre și puternice familii¹⁴, Jan Odrowaz de Sprowa era fiul lui Dobieslaw, voievod al Rusiei între 1396 și 1433. Funcția tatălui fusese preluată de fratele său, Petru Odrowaz, un alt frate, Pavel, fiind castelan de Lwow¹⁵. Spre deosebire de frații săi, care au îmbrățișat o carieră militară, Jan apare ca notar al regelui Vladislav Jagiello în 1423¹⁶, iar în 1436 primește scaunul arhiepiscopal de la Lwow. Numirea lui în această funcție se datorează voievodului Moldovei, Iliș, aflat în acel moment la Lwow pentru depunerea omagiului. Jan Długosz povestește în cronica sa¹⁷ că, în zilele care au urmat depunerii omagiului, cu prilejul unui banchet oferit de voievodul Moldovei, Iliș, îndemnat de voievodul Rusiei, i-a propus regelui instalarea lui Jan Odrowaz ca arhiepiscop de Lwow. Rugămintea

¹⁰ Joachim W. Stieber, *Pope Eugenius IV, the Council of Basel and the Secular and Ecclesiastical Authorities in the Empire*, Leiden, 1978, p. 44–56.

¹¹ *Zbiór dyplomów klasztoru Mogilskiego*, ed. E. Janota, Kraków, 1867, p. 115.

¹² Liviu Pilat, *Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (secolele XIV–XVI)*, Iași, 2008, p. 91–94.

¹³ Tomasz Graff, *Precedencja biskupów metropolii Gnieźnieńskiej i Lwowskiej w i połowie XV wieku*, în „*Nasza Przyszłość*”, 102, 2004, p. 105.

¹⁴ Karol Górski, *Ród Odrowazów w wiekach średnich*, în „*Rocznik polskiego towarzystwa heraldycznego we Lwowie*”, XVIII, 1926–1927, p. 1–107.

¹⁵ *Ibidem*, p. 97.

¹⁶ Feliks Kiryk, *Odrowaz Jan*, în *Polski Słownik Biograficzny*, vol. XXIII, Warszawa, 1978, p. 547.

¹⁷ Joannes Długossius, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae, Liber XI et XII (1431–1444)*, Varsaviae, 2001, p. 169.

voievodului Moldovei nu era ușor de îndeplinit. Episcopul de Cracovia, Zbigniew Olesnicki, i-a atras suveranului atenția că numirea se poate face *de facto*, dar nu și *de iure*, deoarece pentru acest scaun fusese deja ales canonicul Silvestru și regele aprobase această alegere. Totuși, ca urmare a intervenției regale, Jan Odrowaz va deveni arhiepiscop de Lwow.

Intervenția unui principe ortodox în numirea unui arhiepiscop catolic poate părea surprinzătoare. Ea era motivată de interese politice, generate de legăturile familiei voievodale cu importante familii nobiliare din regatul polon. Fiind căsătorit cu Maria Holszanska, Iliș era unchiul tânărului rege Vladislav, dar și mai importantă era prietenia lui cu regina-mamă Sofia¹⁸. Petru Odrowaz era și el un apropiat al reginei-mamă și a jucat un rol important în revenirea pe tron a lui Iliș, de vreme ce, în actul din august 1435, Ștefan menționează că împăcarea s-a realizat în fața panului „Androvaș, voievod de Podolia”¹⁹. Tot lui Petru Odrowaz, ajuns locțiitor al regelui în regatul Poloniei, i se va adresa Maria, în 1444, pentru obținerea de sprijin²⁰. De altfel, membrii familiei Odrowaz – în entourageul cărora îi găsim pe frații Buczacki, Mihail și Dietrich – vor juca, datorită pozițiilor deținute, un rol important în viața politică a Moldovei, vreme de mai multe decenii. La 1468, Ștefan cel Mare, într-o scrisoare adresată regelui polon, îi amintește pe acei „regiori Odrowaz”²¹, aluzie evidentă la funcția de locțiitor al regelui deținută de Petru Odrowaz.

În privința aspectului confesional, uniunea polono-lituaniană se remarcase deja prin acțiuni care anticipau refacerea unității Bisericii. Planul lui Vladislav Jagiello și al mitropolitului Ciprian al Kievului, de la sfârșitul secolului al XIV-lea²², va fi urmat de declarația făcută în cadrul Conciliului de la Konstanz de mitropolitul Grigore Țamblac, în 1418, prin care acesta își afirmă în fața papei disponibilitatea de a primi unirea cu Roma²³. În 1429, la Luck, Sigismund de Luxemburg va surprinde audiența prin opiniile sale referitoare la confesiunea răsăriteană, susținând nu doar egalitatea între cele două confesiuni, ci și o superioritate morală a clerului răsăritean. Declarația spectaculoasă a monarhului a contribuit în 1432 ca ferment decisiv la declanșarea „răscoalei ortodoxe” conduse

¹⁸ Henryk Lowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań, 2006, p. 179; Constantin Rezachevici, *Cine a fost soția lui Iliș voievod, fiul lui Alexandru cel Bun? Un alt episod dinastic moldo-polono-lituan*, în „Arhiva genealogică”, II (VII), 1995, nr. 3–4, p. 17–18.

¹⁹ *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, ed. Mihai Costăchescu, Iași, 1932, p. 680.

²⁰ *Ibidem*, p. 722.

²¹ P.P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, s. III, XV, 1934, p. 65.

²² Oscar Halecki, *Rome et Byzance au temps du Grand Schisme d'Occident*, appendix la *Idem, Un empereur de Byzance à Rome*, London, 1972, p. 527–528.

²³ *Idem, La Pologne de 963 à 1914. Essai de synthèse historique*, Paris, 1933, p. 102.

de Swidrigaillo²⁴, la care se va alia și Moldova²⁵. Chiar dacă acțiunea a eșuat, în cadrul uniunii polono-lituaniene devenise evident că realizarea unei uniri între catolici și ortodocși putea contribui la o mai bună coeziune a uniunii politice²⁶.

Familiarizați cu problemele regatului polon, voievozii Moldovei vor lua contact și cu demersurile diplomației bizantine, interesată de obținerea sprijinului occidentalilor. În 1423, trecea prin Moldova, îndreptându-se spre Ungaria, Dimitrie Paleologul, fratele împăratului²⁷, iar în 1424 împăratul-asociat Ioan al VIII-lea Paleologul s-a întâlnit cu Alexandru cel Bun la Cetatea Albă²⁸. Faptul că drumul prin Moldova către Occident devenise itinerarul preferat al emisarilor bizantini ne este confirmat de trecerea pe aici a delegației bizantine trimisă la Conciliul de la Basel, în 1434. Delegația, compusă din Dimitrie Paleologul Metochites, ieromonahul Isidor, viitor mitropolit de Kiev și cardinal al Bisericii romane, și Ioan Dishypatus²⁹, a călătorit pe mare până în Moldova (*Walachiam Moldaviensem*) și de aici către Buda³⁰. Nu știm dacă această delegație a fost primită de voievodul Moldovei, dar în discursul ținut în fața Conciliului de la Basel, Isidor a menționat și *Moldoblachia* ca aflându-se sub ascultarea împăratului și a patriarhului³¹. Dacă Isidor nu avea nevoie de acordul voievodului pentru a face o astfel de afirmație, în schimb mitropolitul Grigore, care în martie 1436, la Florența, primea unirea cu Biserica romană³², ar fi avut nevoie de încuviințarea acestuia. Din aria de jurisdicție pe care o precizează documentul pontifical (*Valachos, vulgare set Moldovlachos in regno seu confinibus Hungariae in presentiarum existentes*)³³, deducem că Grigore nu știa exact unde se afla eparhia lui, de unde ar reieși că nu fusese niciodată în Moldova. Din păcate, așa cum observa C. Auner, lipsa documentelor nu ne permite să sesizăm dacă hirotonirea lui Grigore ca arhiepiscop

²⁴ Virgil Ciocîltan, *Înțelesul politic al „minunii” Sfântului Nicodim de la Tismana*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XXII, 2004, p. 157–158.

²⁵ Ștefan Andreescu, „Cruciada târzie” și Marea Neagră, în vol. *Marea Neagră. Puteri maritime – puteri terestre (sec. XIII–XVIII)*, coord. Ovidiu Cristea, București, 2006, p. 143.

²⁶ Oscar Halecki, *Borderlands of Western Civilisation. A History of East Central Europe*, New York, 1952, p. 151.

²⁷ Șerban Papacostea, *Addenda et corrigenda*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XXIII, 2005, p. 307.

²⁸ Idem, *Un umanist italian, ambasador în slujba Bizanțului prin Moldova lui Alexandru cel Bun*, în Idem, *Studii de istorie românească. Economie și societate (secolele XIII–XVIII)*, Brăila, 2009, p. 42; Ștefan S. Gorovei, *Un episod din „recuperarea” Bizanțului: prima operă a spătarului Nicolae „Milescu”*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol”, XXII/2, 1985, p. 459.

²⁹ J. Gill, *The Council of Florence*, p. 54–55.

³⁰ Eugenio Cecconi, *Studi storici sul Concilio di Firenze*, vol. I, Firenze, 1869, nr. XXVI.

³¹ *Ibidem*, nr. XXIX.

³² Petre Ș. Năsturel, *Quelques observations sur l'Union de Florence et la Moldavie*, în „Südost-Forschungen”, XVIII, 1959, p. 84–85.

³³ Odorico Raynaldo, *Annales ecclesiastici*, vol. IX, Lucae, 1752, p. 227–228.

al Moldovlahiei avea un fundament sau dacă este vorba doar de o mistificare³⁴. Anumite aspecte trimit mai degrabă către ultima variantă.

Mitropolitul Grigore dispăre din istorie la fel de misterios precum apăruse. Din acest motiv, s-a considerat că el a fost înlocuit, din cauza atitudinii adoptate, de mitropolitul Damian, în 1437. Încercând să plaseze acest moment mai precis, Emilian Popescu a avansat două date posibile, considerând-o pe ultima cea mai plauzibilă. Prima dată ar fi martie 1436, după trecerea mitropolitului Moldovei, Grigore, la catolicism. Cea de a doua, 6 septembrie 1436 – 13 februarie 1437, se leagă de creșterea speranțelor pentru o viitoare unire³⁵. Informațiile privitoare la Damian provin din „Memoriile” lui Silvestru Syropoulos și privesc trimiterea de soli în vederea pregătirii pentru marele sinod: „Pentru Moldovlahia se încredințase misiunea mitropolitului care plecase acolo cu puțin timp mai înainte, mai pe urmă i-au scris din nou acestuia, precum și principelui, așa că de acolo a sosit mitropolitul împreună cu solul Neagoe și cu protopopul.”³⁶ O scrisoare din 5 martie 1436, expediată de Simone Freron, solul Conciliului de la Basel la Constantinopol, ne informează că, după plecarea lui Henric Menger, „*misit prefatus Imperator Ierosolimas, Antiochiam, Alexandriam, Yberiam, Russyam, Walachiam et ad ceteras regiones de ritu grecorum pro congregatione Ecclesie orientalis in Constantinopolim*”³⁷. Din coroborarea celor două surse reiese că, în martie 1436, înainte de emiterea bulelor pontificale pentru mitropolitul Grigore, mitropolitul Damian se afla deja în Moldova. Potrivit aceluiași Syropoulos, mitropolitul Moldovei fusese însărcinat de împărat să trateze cu voievodul și să obțină un delegat din partea acestuia, cu toții trebuind să fie la Constantinopol în momentul sosirii galerei Conciliului de la Basel³⁸. Acceptul voievodului Moldovei de a-l trimite pe logofătul Neagoe ca reprezentant al său nu trebuie privit ca un fapt excepțional, ci se înscrie în linia raporturilor moldo-bizantine statornice în vremea tatălui său, Alexandru cel Bun. Demersul voievodului este unul pur diplomatic, mai degrabă un gest de curtoazie față de împărat, deoarece mitropolitul nu a primit un mandat restrictiv în problema unirii religioase, fiindu-i lăsată o totală libertate de acțiune. De asemenea, afirmația că Moldova a trimis reprezentanți la Conciliul de la Florența este greșită din perspectiva succesiunii evenimentelor, deoarece la acel moment negocierile legate de conciliu erau în derulare, singurul reper cert fiind Constantinopolul.

³⁴ C. Auner, *Moldova la soborul din Florența*, p. 24.

³⁵ Emilian Popescu, *Completări și rectificări la istoria Bisericii Moldovei și la relațiile cu Bizanțul în prima jumătate a secolului al XV-lea*, în „Teologie și viață”, III, 1993, p. 146.

³⁶ V. Laurent, *Les „mémoires” du grand ecclésiarque de l’Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438–1439)*, Rome, 1971, p. 162–163; *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. IV *Scriptores et acta Imperii Byzantini saeculorum IV–XV*, ed. Haralambie Mihăiescu, Radu Lăzărescu, Nicolae Șerban Tanașoca, Tudor Teoteoi, București, 1982, p. 383.

³⁷ E. Cecconi, *Studi storici*, nr. LXXIX.

³⁸ V. Laurent, *Les „mémoires”*, p. 596–597.

Implicarea mitropolitului Damian în dezbaterile teologice de la Florența este cunoscută³⁹, episodul cel mai important fiind cel legat de votul împotriva dat de el în chestiunea *filioque*, dar asupra căruia va reveni la cererea patriarhului⁴⁰. Syropoulos îl prezintă într-o lumină favorabilă și aflat mereu în prim-planul evenimentelor. Se remarcă prin rolul de trimis al patriarhului la împărat⁴¹, el aflându-se chiar în fruntea delegației care i-a solicitat basileului ca grecii să părăsească lucrările sinodului⁴². În cele din urmă, deși fără entuziasm, toți reprezentanții Moldovei s-au conformat dorinței împăratului și au semnat actul de unire⁴³.

De altfel, membrii delegației bizantine, inclusiv împăratul, nu prea aveau motive de entuziasm. Unirea de la Florența realiza doar reconcilierea dogmatică dintre Biserica răsăriteană și cea de Apus, dar nu și cea politică, pe care împăratul miza din nevoia de ajutor împotriva turcilor. Marea majoritate a autorităților seculare și ecleziastice de la nord de Alpi, cu excepția Burgundiei și Angliei, au respins tentativa papei de a transfera Conciliul de la Basel⁴⁴. În condițiile în care principii catolici au refuzat să-și trimită reprezentanții la Florența, mulți dintre ei susținând deschis Conciliul de la Basel⁴⁵, șansele de a primi ajutorul scontat depindeau doar de abilitatea lui Eugeniu al IV-lea de a se face recunoscut. Mai mult, în condițiile în care actul de unire afirmase clar calitatea papei de cap al Bisericii universale, fapt care însemna suprimarea oricărei independențe a Bisericii răsăritene⁴⁶, bizantinii se aflau în stare de schismă cu acea parte a Bisericii catolice rămasă fidelă Conciliului de la Basel. Chiar înainte de proclamarea unirii, delegații de la Basel au trecut la ofensivă. În ședința din 25 iunie 1439, Conciliul de la Basel îl declara pe „Gabriel, fost papă sub numele de Eugeniu al IV-lea”, drept un „călcător al sfintelor canoane”, „simoniac”, „sperjur”, „schismatic” și „un apostat al credinței”⁴⁷. Înainte de a părăsi Italia, mitropoliții greci au oficiat, la invitația dogelui Veneției, o liturghie după ritul răsăritean în catedrala San Marco. Niciun preot catolic nu a participat la serviciul divin, crezul a fost rostit fără adaosul *filioque*, iar numele papei nu a fost pomenit⁴⁸. În aceste condiții, este greu de crezut

³⁹ C. Auner, *Moldova la soborul din Florența*, p. 31–36.

⁴⁰ V. Laurent, *Les „mémoires”*, p. 450–453.

⁴¹ *Ibidem*, p. 302–303, 356–357, 426–427.

⁴² *Ibidem*, p. 406–407.

⁴³ C. Auner, *Moldova la soborul din Florența*, p. 34–36.

⁴⁴ J.W. Stieber, *Pope Eugenius*, p. 58.

⁴⁵ M. Creighton, D.D. Oxon, *A History of the Papacy from the Great Schism to the Sack of Rome*, vol. III, London, 1911, p. 3–45.

⁴⁶ Deno J. Geanakoplos, *The Council of Florence (1438–1439) and the Problem of Union between the Greek and Latin Churches*, în „Church History”, 24, 1955, nr. 4, p. 334; Martin Anton Schmidt, *The Problem of Papal Primacy at the Council of Florence*, în „Church History”, 30, 1961, nr. 1, p. 35–49.

⁴⁷ J.W. Stieber, *Pope Eugenius*, p. 55.

⁴⁸ Virgil Ciociltan, *Pe drumul lung al Europei medievale spre unire: oameni, idei, atitudini la Sinodul ecumenic din Ferrara-Florența (1438–1445)*, în vol. *Vocația istoriei. Prinos profesorului*

că mitropolitul Damian a proclamat unirea religioasă la întoarcerea în Moldova, mai ales că situația politică a Moldovei era net diferită de cea a Bizanțului și strâns legată de realitățile din regatul polon.

Polonia refuzase să trimită delegați la Ferrara-Florența deși Eugeniu al IV-lea îi ceruse în două rânduri arhiepiscopului de Gniezno acest lucru⁴⁹. O bună parte din clerul polonez – mai ales Universitatea din Cracovia, care exercita o puternică influență asupra episcopilor – adoptase linia trasată de Conciliul de la Basel⁵⁰. În septembrie 1439, mitropolitul Isidor era numit de papă legat *a latere* pentru Lituania, Livonia, Rusia și Polonia⁵¹. Din Buda, Isidor adresează o circulară către sârbi, ruși, valahi prin care le vestea unirea Bisericii⁵². În Polonia, Isidor a fost primit de episcopul Cracoviei. Diplomat abil, Zbigniew Olesnicki i-a permis cardinalului Rusiei (cei doi figurau pe lista celor șapte cardinali numiți de Eugeniu al IV-lea în decembrie 1439) să officieze liturgia în catedrala din Cracovia după ritul răsăritean și să proclame unirea, dar nu s-a arătat deloc încântat de aceasta. Acțiunea episcopului de Cracovia se înscrie în cadrul „neutralității” prin care clerul polonez încerca să evite o nouă schismă în sânul Bisericii catolice. La fel ca alte state europene, Polonia hotărâse să adopte o atitudine „neutră” față de disputa dintre papă și Conciliu. Și pentru a-și dovedi neutralitatea, episcopii poloni au decis să urmeze exemplul principilor germani și au oprit trimiterea de fonduri atât pentru papă, cât și pentru Conciliu⁵³.

A existat și o decizie oficială în privința „neutralității”, adoptată în cadrul sinodului provincial de la Leczyca, din 4 mai 1441⁵⁴, dar care, în realitate, nu a fost respectată. Nici măcar promotorul ei, Zbigniew Olesnicki, nu s-a dovedit neutru, ci doar diplomat, el acceptând pălăria de cardinal din partea lui Eugeniu al IV-lea, în decembrie 1439, dar și din partea lui Felix al V-lea, în 1441. Nici arhiepiscopul de Gniezno, Vicentius Kot, nu a refuzat pălăria de cardinal trimisă de Felix al V-lea, aceasta fiindu-i retrasă în 1447⁵⁵ de papa Nicolae al V-lea⁵⁶. Alți episcopi poloni, mai puțin abili decât Olesnicki, s-au implicat în susținerea Conciliului de la Basel, poziția lor devenind evidentă cu ocazia vizitei cardinalului Isidor.

Șerban Papacostea, ed. Ovidiu Cristea, George Lazăr, Brăila, 2008, p. 118; Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice*, Cambridge, 1988, p. 379.

⁴⁹ Oscar Halecki, *From Florence to Brest (1439–1596)*, Rome, 1958, p. 48.

⁵⁰ Tomasz Graff, *Katolicki episkopat Metropolii Gnieźnieńskiej i Lwowskiej wobec wyboru pseudopapieża Feliksa V przez Sobór Bazylejski*, în „Nasza Przeszłość”, 99, 2003, p. 55–129.

⁵¹ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, vol. II, ed. A. Theiner, Romae, 1861, p. 41, nr. LVI.

⁵² M. Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae*, Leopoli, 1862, p. 77.

⁵³ J. Gill, *The Cost of the Council of Florence*, în „Orientalia Christiana Periodica”, XXII, 1956, p. 310.

⁵⁴ A. Lewicki, *Unia Florencka w Polsce*, în „Rosprawy Akademii Umiejetnosci. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, s. II, XVIII, 1899, p. 213.

⁵⁵ T. Graff, *Katolicki episkopat*, p. 129.

⁵⁶ *Vetera monumenta*, vol. II, p. 48–49, nr. LXX.

Cel mai celebru caz, ajuns la cunoștința delegaților de la Basel, este cel al episcopului de Vilnius. Potrivit lui Nicolo Vagaso Stephani de Novara, Isidor, unul dintre cei trei primi emisari bizantini trimiși la Basel, făcut după aceea arhiepiscop, iar la momentul relatării pretins cardinal și legat al papei, a ajuns în dieceza episcopului de Vilnius, solicitându-i permisiunea de a-și îndeplini legația prin slujirea liturghiei după ritul Bisericii răsăritene, „*cum iam erat unita Latina, affirmans eiusmodi unionem in concilio Florentino factam extitisse*”. Episcopul Matei, „*qui famosus in theologia magister erat, illi respondisset nunquam sciuisset aliud concilium quam Basiliense, et quod sibi de hac re nichil notificauerat. Ideo, donec illud consultaret, nichil facere posset, maxime, quia iam ipse olim Eugenius, cuius se dicebat legatum, fuerat per concilium condempnatus*”⁵⁷. Fragmentul în cauză reprezintă o ilustrare a modului în care o parte a clerului catolic se raporta la unirea religioasă de la Florența. Afirmând că nu a auzit de niciun alt Conciliu decât de cel de la Basel, episcopul de Vilnius nega semnificația juridică a unirii florentine, tratându-l pe Isidor ca pe un schismatic. Împiedicându-l pe cardinal să officieze slujba după ritul grecesc, ceea ce ar fi echivalat cu o acceptare a unirii, episcopul Matei îl făcea pe Isidor lipsit de credibilitate în fața clerului ortodox.

O situație asemănătoare s-a petrecut și la Lwow. În *Cronica orașului Lwow*, publicată la 1844, Dyonize Zubrycki scria că în 1440 a venit de la Conciliul de la Florența cardinalul Isidor și a ținut slujbă după ritul răsăritean în catedrala catolică, dar populația ruteană l-a primit cu neîncredere⁵⁸. În aceeași notă se înscrie și afirmația lui P. Pierling, potrivit căruia locuitorii ruși din Lwow nu au fost impresionați de sosirea cardinalului și nu au vrut să asiste la liturghia oficiată de acesta⁵⁹. Din păcate, niciunul dintre autorii menționați nu trimite la vreo sursă în sprijinul afirmației lor, lăsând impresia că este vorba mai degrabă de o tradiție păstrată la Lwow. Un document din 1448, descoperit în Arhivele Vaticanului și publicat la sfârșitul anilor '80, ne oferă informații privind vizita lui Isidor la Lwow. Înscrișul, o plângere a doi canonici din capitolul Arhiepiscopiei îndreptată împotriva lui Jan Odrowaz, conține detalii interesante privind activitatea acestuia și familia lui. Fragmentul referitor la vizita lui Isidor este următorul: „*Et sic coacti et gravati capitulum iamdictum videntes eundem archiepiscopum uti contra eos litteris antipapae et sic adhaerere concilio, cuius legatus assertus, ut praedicatur, fuit, fungens etiam officio patriarchatus in partibus Russiae, idcirco et reverendissimum in Christo patrem d. Ysidorum metropolitaneum Graecorum venientem de Curia Romana ad divina celebranda in eccl. Leopoliensi admittere noluit, nisi prius profiteretur auctoritatem concilii et decreta illius promitteret tenere*.”⁶⁰ Așadar, împotriva capitolului, arhiepiscopul de Lwow a trecut de partea

⁵⁷ A. Lewicki, *Unia Florencka*, p. 235, nota 1.

⁵⁸ Dyonize Zubrycki, *Kronika Miasta Lwowa*, Lwow, 1844, p. 101.

⁵⁹ P. Pierling, *La Russie et le Saint-Siège*, vol. I, Paris, 1896, p. 53.

⁶⁰ *Bullarium Poloniae*, vol. VI (1447–1464), ed. Irena Sulkowska-Kuras, Stanisław Kuras, Romae, 1988, p. 37, nr. 145.

antipapei Felix al V-lea și a Conciliului de la Basel, fiind numit legat al Conciliului și patriarh în părțile Rusiei, iar atunci când mitropolitul Isidor a venit la Lwow și a vrut să officieze liturghia în catedrală, Jan Odrowaz a refuzat să îi permită acest lucru, dacă Isidor nu recunoștea autoritatea Conciliului de la Basel și decretul acestuia.

Fragmentul de mai sus prezintă o succesiune de evenimente, ce pot fi identificate și pe baza altor documente. Astfel, știm că în august 1440 Jan Odrowaz a convocat la Lwow un sinod diecezan, la care au participat episcopii sufragani⁶¹, dar nu se poate spune dacă acest sinod a fost legat de deciziile Conciliului de la Florența⁶². Cert este că a existat un sinod în care Jan Odrowaz a făcut publică bula prin care a fost numit legat al Conciliului de la Basel⁶³. Nu știm dacă la acest sinod a participat și episcopul de Baia. La acea vreme, episcop al Moldovei era Petru Csiper, numit de Eugeniu al IV-lea în aprilie 1438⁶⁴, dar nu avem detalii despre activitatea lui⁶⁵. În august 1441, Jan Odrowaz primește din partea Conciliului de la Basel importante privilegii de natură spirituală și jurisdicțională⁶⁶, iar în februarie 1442, așa cum deja am arătat, se intitula legat al Conciliului pentru Polonia, Lituania, Rusia și Moldova.

Adoptarea unei atitudini deschise în favoarea Conciliului de la Basel trebuie privită în contextul politic al acelor ani. Plecarea regelui Vladislav în Ungaria a fost urmată de ascensiunea fratelui său, Cazimir, ca mare duce al Lituaniei. Trimis de Vladislav, în 1440, la vârsta de numai 13 ani să guverneze Lituania, Cazimir va ajunge mare duce al Lituaniei, în urma loviturii nobililor lituanieni, care doreau chiar ruperea uniunii polono-lituaniene⁶⁷. Printre aceștia se numărau apropiați ai reginei-mamă, precum cneazul Holszanski, dar și episcopul Matei de Vilnius⁶⁸. Sub influența acestuia din urmă Cazimir a aderat, în februarie 1442, la cauza Conciliului de la Basel⁶⁹, fapt cu importante consecințe pentru viitorul unirii religioase. După cum s-a observat, dorința lui Cazimir de a păstra tradiția lituaniană a compromis șansele unirii de la Florența în cadrul Marelui Ducat al Lituaniei⁷⁰.

Modificările survenite în regatul polon au avut repercusiuni de ordin politic și în Moldova. Deși devenise în 1436 vasal al regelui prin depunerea omagiului, Iliș

⁶¹ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, vol. II, Lwow, 1870, p. 105, nr. 59.

⁶² F. Kyrk, *Odrowaz Jan*, p. 547.

⁶³ *Bullarium Poloniae*, vol. VI, p. 37.

⁶⁴ I.C. Filitti, *Din Arhivele Vaticanului*, vol. I, București, 1913, p. 46.

⁶⁵ C. Auner, *Episcopia de Baia*, p. 110–111.

⁶⁶ *Akta grodzkie*, vol. IV, Lwow, 1873, p. 147–150, nr. 82.

⁶⁷ George H. Lerski, *Historical Dictionary of Poland, 966–1945*, Westport, Connecticut, London, 1996, p. 251, sub vocea Kazimierz Jagiellonczyk.

⁶⁸ Krzysztof Baczkowski, *Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370–1506)*, Kraków, 1999, p. 197.

⁶⁹ O. Halecki, *From Florence to Brest*, p. 64.

⁷⁰ S.C. Rowell, *Casimir Jagiellończyk and the Polish Gamble, 1445–7*, în „Lithuanian Historical Studies”, 4, 1999, p. 38.

emite, în februarie 1442, un act prin care sunt reglementate raporturile moldo-lituaniene⁷¹. Înscrișul, redactat în termenii de „prietenie și unire”, este identic prin formular cu primele acte omagiale ale voievozilor moldoveni față de regele polon, atunci când acesta din urmă era și mare duce al Lituaniei⁷². În condițiile în care Iliș îi promitea lui Cazimir ajutor militar și se angaja să nu ofere adăpost dușmanilor acestuia⁷³ – prevederi de la care era exceptat regele Ungariei și Poloniei, iar în actul dat de Cazimir și hanul tătar⁷⁴ –, alianța dintre cei doi nu putea viza decât un singur dușman: Swidrigaillo, care, după asasinarea marelui duce Sigismund, se instalase în Volhinia și se afla în luptă cu Cazimir pentru a recăpăta controlul asupra ducatului Lituaniei. Din perspectiva politicii eclesiastice, Swidrigaillo se arătase ca un promotor al unirii dintre catolici și ortodocși încă din 1435, an în care trimișii săi și mitropolitul Gherasim erau așteptați de papă pentru a discuta „treburi importante privind credința creștină”⁷⁵, menținând aceeași linie și după 1439. Așa cum observa Oscar Halecki, episcopii ruteni din teritoriul controlat de Swidrigaillo s-au arătat favorabili unirii religioase⁷⁶. În aceste condiții, chiar dacă am suspecta o simpatie a lui Iliș pentru catolicism, nu-l putem bănui ca fiind un susținător al unirii florentine.

În contextul politic arătat, Jan Odrowaz își putea afirma opțiunea deschisă pentru Conciliul de la Basel, invocând chiar în cadrul sinodului mai sus amintit „brațul secular” împotriva celor care se opuneau Conciliului (*invocare brachium saeculare contra non obedientes concilio*)⁷⁷, reprezentat de frații săi și apropiații acestora. Interesantă este de asemenea și poziția lui de „patriarh în părțile Rusiei”, pe care i-o atribuie semnatarul plângerii din 1448. Dintr-un document din 1446 aflăm că Jan Odrowaz fusese numit de Conciliul de la Basel patriarh latin de Constantinopol⁷⁸, numire care arată o clară atitudine împotriva unirii florentine. Titlul pare mai degrabă unul cu valoare simbolică și e puțin probabil că exista posibilitatea de a influența populația ortodoxă⁷⁹, în sensul acceptării jurisdicției, ci mai degrabă era menit să accentueze ostilitatea față de latini. Cu un asemenea adversar, care concentra prin legături de rudenie puterea temporală și autoritatea spirituală, unirea florentină nu avea nicio șansă să fie acceptată în Rutenia și cu atât mai puțin să fie impusă și Moldovei, acolo unde clerul ortodox avea o situație

⁷¹ *Documente moldovenești*, vol. II, p. 716–718.

⁷² Liviu Pilat, *The Vassal Homage of Moldavian Ruler to King of Poland: Ritual and Symbols (1387–1415)*, în „Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe”, I, 2009, nr. 1–4, p. 70.

⁷³ *Documente moldovenești*, vol. II, p. 717–718.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 719–720.

⁷⁵ O. Halecki, *From Florence to Brest*, p. 40.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 60.

⁷⁷ *Bullarium Poloniae*, vol. VI, p. 37.

⁷⁸ *Ibidem*, vol. V, Romae, 1995, p. 232, nr. 1273.

⁷⁹ Tomasz Graff, *Episkopat monarchii jagiellońskiej w dobie soborów powszechnych XV wieku*, Kraków, 2008, p. 297.

privilegiată față de cel catolic. Prin poziția deținută de membrii familiei Odrowaz și prin autoritatea lui jurisdicțională, arhiepiscopul de Lwow ar fi fost persoana cea mai în măsură să impună acceptarea unirii religioase în Moldova. Nu a făcut-o, dimpotrivă, s-a opus cu toate forțele sale unirii florentine, mergând până acolo încât a excomunicat doi dintre episcopii săi sufragani, ce înclinau către obediență față de papa Eugeniu.

Ironia sorții a făcut ca, la fel ca și începutul, sfârșitul păstoririi lui Jan Odrowaz să fie legat tot de Moldova. În 1450, papa Nicolae al V-lea a acordat indulgența jubiliară pentru Petru Odrowaz și Dietrich și Muzilo Buczacki, care, din cauza războiului cu tătarii, nu puteau veni la Roma⁸⁰. Ceea ce se anunța drept o cruciadă împotriva tătarilor a avut drept primă etapă înlăturarea lui Bogdan al II-lea de pe tronul Moldovei și înscăunarea lui Alexandrel, fiul lui Iliș. Lupta de la Crasna, din septembrie 1450, va însemna eșecul acestei expediții, Petru Odrowaz murind pe câmpul de luptă⁸¹. Vestea morții fratelui său l-a îmbolnăvit pe arhiepiscopul de Lwow, provocându-i moartea⁸². La aceasta trebuie adăugate și alte evenimente petrecute în anii anteriori. În 1447, proaspătul rege Cazimir a decis ca regatul să revină sub ascultarea papei Nicolae al V-lea; doar Universitatea din Cracovia a rămas în legătură cu Conciliul de la Basel pentru încă un an⁸³. În 1449, antipapa Felix al V-lea a acceptat pălăria de cardinal oferită de papa Nicolae, act ce pune capăt schismei și mișcării conciliare. Deși, prin intermediul cardinalului Cesarini, Jan Odrowaz obținuse, în 1443, iertarea papei pentru că acceptase funcțiile oferite de Conciliu, ca urmare a denunțului din 1448, el va fi pus din nou sub acuzare. Dlugosz ne informează că la momentul morții, Jan Odrowaz nu primise încă iertarea din partea Scaunului Apostolic, care a venit abia peste două luni⁸⁴. Deși fusese o piedică în calea unirii religioase, dispariția lui Odrowaz nu a făcut ca șansele acesteia să crească. În 1451, regele Cazimir, aflat acum sub obediența papei, a recunoscut jurisdicția mitropolitului Iona asupra ortodocșilor din regatul Poloniei⁸⁵, cel care îi luase locul lui Isidor, prin decizia unui sinod al episcopilor ruși. Era încă o dovadă a faptului că interesele politice erau mai puternice decât idealul unității religioase. Aceleași interese determinaseră și poziția cneazului Moscovei, mitul de apărător al ortodoxiei fiind construit ulterior⁸⁶.

Din cauza legăturilor sale în Polonia, Iliș a fost bănuț de simpatii față de catolicism și, în consecință, a fost socotit drept partizan al unirii florentine. Însă interesele politice și chiar legăturile care stau la baza acestei supoziții îl plasează pe

⁸⁰ *Bullarium Poloniae*, vol. V, p. 90, nr. 380.

⁸¹ Vasile Pârvan, *Alexandrel vodă și Bogdan vodă*, în Idem, *Studii de istorie medievală și modernă*, București, 1990, p. 85–89.

⁸² Joannes Dlugossius, *Annales, Liber XII*, Cracoviae, 2003, p. 97.

⁸³ *Monumenta Poloniae historica*, vol. VI, Warszawa, 1961, p. 671.

⁸⁴ Joannes Dlugossius, *Annales, Liber XII*, p. 97.

⁸⁵ *Русская историческая библиотека*, vol. VI, Sankt-Peterburg, 1880, col. 564–566, nr. 67.

⁸⁶ Michael Cherniavsky, *The Reception of the Council of Florence in Moscow*, în „Church History”, 24, 1955, nr. 4, p. 347–359.

domnul Moldovei în tabăra adversarilor unirii religioase, deși mitropolitul Moldovei a fost unul dintre semnatarii actului de unire. De aceea, doar reconstituirea cadrului complex în care s-au desfășurat evenimentele ne poate ajuta să înțelegem lipsa de reacții în Moldova față de unirea de la Florența.

MOLDAVIA BETWEEN THE UNION OF FLORENCE AND THE REACTION OF THE COUNCIL OF BASEL

Abstract

The study examines the lack of attitude in Moldavia towards the union of Florence. Although Moldavia had a double ecclesiastical organization, historical sources do not mention religious disturbances caused by the union. But the Moldavian case is not unique. In the territories of Poland-Lithuania inhabited by Orthodox Ruthenians and Byelorussians there was a striking absence of intellectual repercussions of the Florentine union. This indifference can be explained by the position of the Catholic hierarchy of Poland, where Pope Eugene IV's union did not attract much sympathy. It was not until 1447 that Poland switched officially from its support for the Council of Basel, hostile to Eugene IV, back to Rome and Eugene's successor. Moreover, the governmental circles showed a great deal of ambivalence towards the union. The response of the Latin ecclesiastical leadership in Poland and Lithuania to the promulgation of the Florentine union reflects a tendency to identify the Catholic faith only with the Latin rite. The highest Polish prelates not only supported the Council of Basel, but also accepted top ranks from Felix V. One of them, the archbishop of Lwów, Jan Odrowaz, was honored with the title of Patriarch of Constantinople and legate of the pope for "*inclitum regnum Poloniae, Russiae, Podoliae, Lithvaniae, Wallachiae*."

The Odrowaz family had close ties with Iliăș, prince of Moldavia, married to Maria Holszanska and a good friend of Sofia, mother of the king of Poland. Peter Odrowaz, ruler of Russia, helped Iliăș to obtain his throne; in his turn, Iliăș helped Jan Odrowaz to become archbishop of Lwów. These political connections could explain why, despite Iliăș' affinity for Catholicism, the union of Florence did not have an impact in Moldavia.

Keywords: Union of Florence; Council of Basel; Moldavia; Poland; Jan Odrowaz; Iliăș, prince of Moldavia; schism; denominations

A NEW APPROACH TO THE RELATIONSHIP BETWEEN POLITICAL POWER AND ECCLESIASTICAL AUTHORITY IN MOLDAVIA (MID-FIFTEENTH – MID-SIXTEENTH CENTURIES)*

BOGDAN-PETRU MALEON**

The relationship between political power and ecclesiastical authority in medieval Moldavia acquired a particular typology during the fifteenth–sixteenth centuries, depending on the changes in the relations between the temporal and spiritual hierarchy in the Orthodox world and the events occurring east of the Carpathians. Regarding the first issue, it should be stressed that in the first half of the fifteenth century the Ecumenical Patriarchate faced an obvious decrease in prestige, reinforced by the Council of Florence, where Orthodoxy strongly stood against the Greek bishops appointed at Constantinople. For example, the religious union determined the emancipation of the Russian Church from the ecclesiastical center on the Bosphorus and its subordination to Moscow.¹ The election of a metropolitan without the approval of the Patriarch of Constantinople also marked the independence of this Church and Moscow's political victory.² Besides the desire to preserve Orthodox identity at the expense of unionist tendencies, the emancipation from the Byzantine tutelage initiated a relationship between political power and ecclesiastical authority similar to that between patriarchs and rulers.³ Since Moldavia was founded as a state in the middle of the fourteenth century, its position in the Orthodox world differed from that of other countries. Although Iosif I, the first metropolitan, was part of the local elite and close to the princely court,⁴ the following hierarchs were Greeks appointed from Constantinople.⁵ Only the collapse of the Byzantine Empire made it possible to impose a local

* This work was supported by CNCIS-UEFISCSU, no. 84/30.07.2010, PN II-RU 343/2010.

** "Alexandru Ioan Cuza" University, Iași, Faculty of History; maleonb@uaic.ro.

¹ J. Meyendorff, A. Papadakis, *L'Orient chrétien et l'essor de la papauté. L'Église de 1071 à 1453*, Paris, 2001, p. 419.

² G.P. Fedotov, *The Russian Religious Mind*, vol. II *The Middle Ages. The 13th to 15th Centuries*, Belmont, 1975, pp. 21–23.

³ A. Ducellier, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, 1986, p. 394.

⁴ C. Zaharia, *Iosif I Mușat întâiul mare ierarh român. Noi mărturii privind viața culturală și spirituală a Moldovei în secolele XIV și XV*, Huși, 1987.

⁵ Later, the names of Greek metropolitans of 1415/1416–1453 were systematically deleted from the Moldavian Church's long lists. – Șt.S. Gorovei, *La începuturile relațiilor moldo-bizantine: contextul întemeierii Mitropoliei Moldovei*, in vol. *România în istoria universală*, ed. by I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, vol. III₁, Iași, 1988, pp. 865–866.

metropolitan, namely Teoctist I, who was anointed by the Serbian Patriarch of Peć,⁶ after which he probably received the consent of the Moldavian sovereign, clergy and boyars. The new reality required that the princes assume the Byzantine emperors' duties in relation to the Church,⁷ following both the Russian model mentioned above and that of the Serbian monarchs.⁸

Each Moldavian prince tried to impose the continuity on the throne of their own descendants, as the Lascarides and the Palaiologoi had done in the Byzantine Empire.⁹ A turning point in this regard was the enthronement of Stephen the Great (1457–1504) by Metropolitan Teoctist I in April 1457.¹⁰ It is not certain that he was the first ruler anointed by the Primate, but since then the ritual of anointment became the most important part of the enthronement ceremony, as it revealed transcendental legitimacy, mediated by the Church.¹¹ During his reign, significant progress took place in adopting the Byzantine imperial political ideology, both in terms of theoretical support of the princely power, and in relationship with the Church. In this latter regard it should be noted that he closely cooperated with the metropolitans, whom he involved in major policy decisions, and employed them as intercessors. He also strengthened central power by multiplying the officials of the reign,¹² along with restricting the legal powers of local factors.¹³ This also meant delimiting competences between monasteries, secular courts and bishops. From the latter perspective it was necessary for the sovereign to reshape ecclesiastical hierarchy in agreement with the administrative one, especially since the Byzantine model required that the two be synchronized.¹⁴ He also had to assume some rights in the organization of the Church, namely the privilege of establishing bishoprics, appointing or removing bishops. In the principality of Moldavia, the initial hub of the ecclesiastical authority was established in the North-Western region, where the heart of the state once stood, with St. Nicholas Monastery of Rădăuți as a central

⁶ The information about Teoctist's sanctification appeared in *Letopiseșele putnene* and *Cronica sârbo-moldovenească*, in vol. *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI*, published by Ion Bogdan, ed. by P.P. Panaitescu, București, 1959, pp. 49, 61, 193.

⁷ P.Ș. Năsturel, *Urmările căderii Țarigradului pentru Biserica Românească*, in "Mitropolia Olteniei," XI, 1959, nos. 1–2, p. 61.

⁸ B.I. Bojović, *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen Âge serbe*, Rome, 1995, p. 4.

⁹ D. Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204–1330*, Cambridge, 2007, pp. 123–125.

¹⁰ Șt.S. Gorovei, M.M. Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Putna, 2005, p. 16.

¹¹ A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI–XVIII*, București, 2001, pp. 51–52.

¹² N. Stoicescu, *Întărirea puterii centrale în vremea domniei lui Ștefan cel Mare*, in "Revista Arhivelor," XLIV, 1982, no. 2, pp. 128–133.

¹³ *Ibidem*, p. 127.

¹⁴ G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le "césaropapisme" byzantin*, Paris, 1996, p. 317.

point.¹⁵ As statehood was strengthened, the institutional organization of the Church was linked to the new political establishment in Suceava, where the metropolitan see was also set up.¹⁶ Therefore, the ecclesiastical center in Rădăuți enjoyed local importance as St. Nicholas Monastery was given the prestige of a necropolis where the founders of the dynasty were buried. Out of respect for his ancestors, Stephen the Great decided to found a bishopric here,¹⁷ endowed with legal and tax privileges, similar to those of the old one in Roman.¹⁸ The manner in which the two ecclesiastical centers were created was reflected, however, in their status within the Moldavian Church.¹⁹

During Stephen the Great's ruling, the Moldavian hierarchy was strengthened by completing the ecclesiastical map and setting some boundaries between episcopal and monastic jurisdiction. This evolution took place along with the consolidation of the power of the ruler, who took the ecclesiastical courts for his allies in strengthening his power. As an expression of this relationship, churches began to use the imperial title for the principality's ruler, which suggests the initiation of a contractual relationship following the Byzantine model. According to it, the rulers had to protect the clergy and ensure its well-being, and, in their turn, the priests legitimated their power by conducting political rituals and mediating their relationship with the Divinity.²⁰ As for Stephen the Great, it should also be noticed that when he was assigned the imperial title, he was organizing the great anti-Ottoman confrontations, which required a substantial support from the Moldavian clergy. Moreover, in 1472 he was married to Maria Asanina Palaiologina, a princess with triple imperial parentage, from the last dynasty of

¹⁵ L. Bătrâna, A. Bătrâna, *Mărturii heraldice cu privire la începuturile statului feudal Moldova*, in vol. *Constituirea statelor feudale românești*, ed. by N. Stoicescu, București, 1980, p. 195.

¹⁶ Șt.S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, pp. 188–191.

¹⁷ Since the reign of Alexandru cel Bun (1400–1432), St. Nicholas Monastery in Rădăuți was probably given some rights over the secular clergy and the monasteries around, which determined many historians to claim that there was a bishopric during Alexandru cel Bun's rule or even since the state's foundation. A few years ago I argued that until the time of Stephen the Great only a monastery functioned in Rădăuți (B.-P. Maleon, *Ștefan cel Mare și întemeierea Episcopiei Rădăuților*, in vol. *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, ed. by P. Zahariuc, S. Văcaru, Iași, 2003, pp. 77–91), recently confirmed by a document of the early fifteenth century regarding the monastic status of St. Nicholas Monastery [V. Constantinov, *Documentul original de la Alexandru cel Bun pentru episcopia de Rădăuți (6 iulie 1413)*, in "Archiva Moldaviae," I, 2009, pp. 145–149].

¹⁸ See S. Porcescu, *Episcopia Romanului*, Huși, 1984.

¹⁹ Dimitrie Cantemir showed that the bishopric of Rădăuți was hierarchical inferior to that of Roman, though there was no subordination between them. – D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. by Gh. Guțu, București, 1973, p. 351.

²⁰ B.-P. Maleon, *Ritualurile puterii și funcția mediatoare a clerului de mir. „Rugătorii” lui Ștefan cel Mare*, in "Analele științifice ale Universității Al.I. Cuza din Iași. Istorie," L, 2004, pp. 53–68.

Constantinople, the great Komnenoi, and the Bulgarian Asens.²¹ The same year, Ivan III, the first Russian ruler who took the imperial title, married Sophia Palaiologina, niece of the last Byzantine emperor.²² These examples reveal the desire of Orthodox rulers, who remained outside the Ottoman domination, to recover the Byzantine heritage, also through a dynastic connection.²³ In this way, Stephen the Great entered the Orthodox sovereigns' family, which made him acquire, in his relation with the Moldo-Walachian Church, a status similar to that of the Serbian rulers since the mid-fourteenth century²⁴ and of the Russian ones, a century later.

Stephen the Great intended to clarify and harmonize the hierarchical relationships within the Church, and to delimit the powers of each clergy level. The change of thought towards the past meant establishing the clergy's precise subordination to the Episcopate and restraining the right of justice of monasteries within the Church, along with establishing diocesan limits and episcopal jurisdiction. This policy put an end to the practice by which the rulers of the first century after the state's foundation allowed important monasteries to have both right of justice, which belonged to the secular authority, and rights otherwise reserved for bishops.²⁵

The consecration of Putna Monastery (which was to serve as a necropolis for the sovereign and his family) on 3 September 1469²⁶ was part of a series of events meant to strengthen the symbolic prestige of the reign.²⁷ Following the example of the great Moldavian monasteries of the early fifteenth century, starting from 15 March 1490, the superior of the new cult place became the main judge, both in criminal and civil matters, and in those with canonical implications, of all people,

²¹ On her descent, see Șt.S. Gorovei, *Maria Asanina Paleologhina, Doamna Moldovlahiei (I)*, in "Studii și materiale de istorie medie," XXII, 2004, pp. 9–50.

²² Al. Soloviev, «Reges» et «Regnum Russiae» au Moyen Âge, in vol. *Byzance et la formation de l'État russe. Recueil d'études*, London, 1979, pp. 171–172.

²³ The model was widely applied by Serbian rulers. – M. Spremić, *La Serbie entre les Turcs, les Grecs et les Latins au XVe siècle*, in "Byzantinische Forschungen," XI, 1987, pp. 437–438.

²⁴ The Serbian monarchical ideology adopted the Byzantine model of relationship between temporal power and spiritual authority as an ideal collaboration between them. – B. Ferjančić, *Rayonnement de la culture et de la civilisation byzantine*, in vol. *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines*, Athènes, 1976, p. 5. Although there was a symbiosis of action in the relationship between State and Church, unlike the Byzantine ecclesiastical authority the Serbian one was much more important. – L. Maksimovi, G. Subotic, *La Serbie entre Byzance et l'Occident*, in vol. *Byzantina – Metabyzantina. La périphérie dans le temps et l'espace. Actes de la 6e séance plénière organisée par Paul Odorico dans le cadre du XXe Congrès international d'études byzantines*, Paris, 2003, p. 174.

²⁵ N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova medievală I. Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVIII-lea*, București, 1971, p. 97.

²⁶ L. Pilat, *Sfințirea Mănăstirii Putna*, in "Analele Putnei," I, 2005, no. 2, p. 42.

²⁷ *Sfânta Mănăstire Putna*, Putna, 2010, p. 42.

including priests.²⁸ Thus, the ruler placed his necropolis near the great princely resting places, and, in terms of property and jurisdiction, immediately after Bistrița, founded by Alexandru cel Bun.²⁹ A special chapter of Stephen the Great's ecclesiastical policy was represented by the particular measures and support for Putna Monastery, in comparison with those for the newly founded bishopric of Rădăuți. It emphasized the ruler's ability to reconcile conflicting realities, such as strengthening the ecclesiastical hierarchy and creating a strong monastic autonomy.³⁰

The first successors of Stephen the Great tried to preserve their predecessor's model in the relationship with the Church, as they were aware that any change could determine serious imbalances in the Church, thus disturbing the relation between its various departments and the central power. However, during the sixteenth century, the clergy's role increased in determining the succession to the throne. There were several major differences between the first half of the century and the period after Petru Rareș' reign, both in terms of the clergy's interference with political affairs and the motivation of their actions. Thus, the contemporary chronicles presented the enthronements of Bogdan III (1504–1517) and of Stephen IV (1517–1527) as natural transitions, taking into account Stephen the Great's descent. On his first crowning, Petru III Rareș (1527–1538) needed a broader confirmation, despite the fact that he had already been appointed by his predecessor, who was his nephew.³¹ In fact, he continued his father's policy regarding the relationship between the political power and the ecclesiastical bodies. Proof in this regard was Petru Rareș' conciliatory attitude towards the higher clergy, despite the fact that the latter was often forced to agree with decisions that opposed him. Thus, during Petru Rareș' two reigns, Teofan I continuously held the metropolitan see, although he conducted the rituals necessary to legitimate the usurpers Ștefan Lăcustă (1538–1540) and Alexandru Cornea (1540–1541) as rulers. In September 1538, when Moldavia was facing a critical situation, as it was devastated and occupied by Sultan Süleyman the Magnificent, boyars and church leaders gathered at Badeuți³² and decided to submit to the Ottomans.³³ The Turkish

²⁸ *Documenta Romaniae Historica*, series A *Moldova*, vol. III, ed. by C. Cihodaru, I. Caproșu, N. Ciocan, București, 1980, p. 142/74.

²⁹ Al.I. Gonța, *Domeniile feudale și privilegiile mănăstirilor moldovenești în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, in "Biserica Ortodoxă Română," LXXV, 1957, no. 5, p. 454.

³⁰ B.-P. Maleon, *Preoții de mir și marile așezăminte monahale moldovenești. Mănăstirea Putna în secolul al XV-lea*, in "Analele Putnei," III, 2007, no. 1, pp. 11–38.

³¹ This was the way legitimate sovereigns appointed their successors according to Byzantine tradition. – P. Yannopoulos, *Le couronnement de l'empereur à Byzance: rituel et fond institutionnel*, in "Byzantion," LXI, 1991, no. 1, p. 71. The Serbian monarchical ideology adopted the Byzantine model of association to the throne, through which sovereigns designated their successors. – B. Ferjančić, *Rayonnement de la culture*, p. 10.

³² Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. by P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 156.

³³ *Ibidem*.

chronicler Ibrahim Peçevi pointed out that the sultan forgave the Moldavians and allowed them four days for all secular and ecclesiastical leaders to meet him in Suceava.³⁴ On this occasion, they formally agreed that the sultan's favorite, Ștefan Lăcustă (probably a grandson of Stephen the Great, by his son Alexandru, who had died in 1496³⁵) be appointed sovereign. The moment when he actually became ruler, on 21 September 1538,³⁶ highlighted the merging of two legitimizing factors, namely the traditional, internal one, represented by the Moldavian secular and ecclesiastical elites, and the external one, illustrated by the Ottoman sultan, who used to have obvious priority in deciding the succession to the throne. Regarding the investiture symbols, the same duality was to be noticed, as the receiving of the mantle and scepter from the sultan was followed by the Moldavians' subjecting to the new sovereign, as chronicler Mustafa Ğelalzade narrated.³⁷ One may assume that only after this stage the ruler was anointed by Metropolitan Teofan I. When Petru Rareș was re-enthroned for his second reign (1541–1546), he seemed to have understood the difficult situation the Moldavian clerical elite had faced, for which reason he avoided retaliation. This is proved by the fact that the metropolitan finished his spiritual mission in 1546, probably shortly before the death of the sovereign, whose funeral was celebrated by the new primate of the Church, Grigorie Roșca, former superior of Probota Monastery.³⁸ The same continuity, since Petru Rareș' first enthronement and until his death, was also registered by the two metropolitans in Roman and Rădăuți, namely the long-living scholarly-priest Macarie II and Teodosie.³⁹ Thus, it appears that the ruler chose to preserve the church hierarchy, despite political changes, as he understood that any brutal interfering with ecclesiastical affairs would have compromised the relationship between Church and reign in the long term. His successors were not able to follow this clever approach, especially as inside and outside pressure on the political power was on the rise.

After Petru Rareș' death, the Moldavian clerical elite gained an increased role in state affairs, especially in determining the succession to the throne, even if the

³⁴ *Cronici turcești privind țările române*, vol. I sec. XV – mijlocul sec. XVII, ed. by M. Guboglu, M. Mehmet, București, 1966, p. 480.

³⁵ Șt.S. Gorovei, *Găneștii și Arbureștii (Fragmente istorice, 1538–1541)*, in "Cercetări istorice," II, 1971, pp. 145–146. C. Cihodaru's hypothesis should be taken into consideration, as it claimed that this ruler was the son of a certain Alexandru, illegitimate son of Stephen the Great. – C. Cihodaru, *Pretendenți la tronul Moldovei între anii 1504 și 1538*, in "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol," XIV, 1977, pp. 105–109.

³⁶ C-tin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova (a. 1324–1881)*, vol. I *Secolele XIV–XVI*, București, 2001, p. 571.

³⁷ *Cronici turcești*, ed. by M. Guboglu, M. Mehmet, vol. I, p. 271.

³⁸ Grigorie Roșca, probably cousin of Petru Rareș. – Șt.S. Gorovei, *Petru Rareș (1527–1538; 1541–1546)*, București, 1982, p. 38.

³⁹ M. Păcurariu, *Contribuții la istoria Episcopilor Romanului și Rădăuților în secolul al XVI-lea*, in "Mitropolia Moldovei și Sucevei," LII, 1976, nos. 5–6, pp. 323–325, 330–331.

candidates were the heirs of prestigious sovereigns. Thus, chronicler Macarie stated that Iliaș (1546–1551), Petru Rareș' direct successor, became ruler of Moldavia as a result of the free will of bishops and secular elites.⁴⁰ As the same scholar noted, after the sovereign's dethronement,⁴¹ there was no vacancy of the supreme power, as secular and ecclesiastical leaders appointed Ștefan (1551–1552), the second son of Petru Rareș, as ruler.⁴² The contemporary literature accurately depicted the hierarchs' position in relation to some sovereigns, which determined, in the long term, the instability of the higher ecclesiastical dignities. A well-known example of the manner of articulating and promoting the princely image was represented by Macarie and Eftimie's chronicles about Iliaș and Ștefan, sons of Petru Rareș.⁴³ It is known that the local leaders opted for the former's dethronement while he was in Istanbul, expecting to be granted an audience with the sultan. On 24 May 1551, Ștefan Rareș had already taken the title of sovereign,⁴⁴ and the official appointment from Constantinople came on 30 May 1551, simultaneously with Iliaș' conversion to Islam, while on 11 July, an Ottoman delegation brought the new ruler the insignia of investiture.⁴⁵ The churchmen were substantially involved in this political shift, by providing ideological justification for the change on Moldavia's throne and performing the legitimating rituals for the new ruler. The main contemporary narrative sources tried to portray Iliaș Rareș as a tyrant who used to persecute the churchmen. This injustice consisted of imposing taxes the clergy was usually exempted from.⁴⁶ Another argument for building this negative image was Macarie's abusive removal from the head of the Bishopric of Roman.⁴⁷ His disciple Eftimie tried to stress the injustice suffered by Macarie, whom he considered the most pious and learned bishop, asserting that his replacement was unfair since it wasn't based on the decision of an ecclesiastical assembly, or on the Byzantine legal codes.⁴⁸ The second change in the Moldavian ecclesiastical hierarchy occurred when Grigorie Roșca left the metropolitan see.⁴⁹ It was thought that the

⁴⁰ *Cronicle slavo-române*, ed. by P.P. Panaitescu, p. 103.

⁴¹ C-tin Rezachevici, *Cronologia critică*, vol. I, pp. 590–598.

⁴² *Cronicle slavo-române*, ed. by P.P. Panaitescu, pp. 104–105.

⁴³ These creations of historiography are based on the antithesis between the ideal prince and the tyrant. – B. Joudiou, *Les modèles princiers dans la littérature politique de la Valachie et de la Moldavie aux XVe–XVIe siècles*, in "Erytheia," 21, 2000, pp. 139–141.

⁴⁴ C-tin Rezachevici, *Prima încercare a lui Ion vodă cel Viteaz de a ocupa tronul Moldovei, ca urmare a „turcirii” lui Iliaș Rareș (iunie 1551), după un izvor polon inedit*, in "Revista Arhivelor," LII, XXXVII/4, 1975, pp. 384–385; Idem, *Cronologia critică*, pp. 595, 602–603.

⁴⁵ *Cronicle slavo-române*, ed. by P.P. Panaitescu, p. 121.

⁴⁶ B.-P. Maleon, *Statutul fiscal al clerului de mir în Moldova medievală*, in vol. *Confesiune și cultură în Evul Mediu*, ed. by B.-P. Maleon, Al.-Fl. Platon, Iași, 2004, pp. 152–153.

⁴⁷ *Cronicle slavo-române*, ed. by P.P. Panaitescu, p. 104.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 120.

⁴⁹ M. Păcurariu, *Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei în secolul al XVI-lea*, in "Mitropolia Moldovei și Sucevei," LI, 1975, nos. 3–4, p. 230.

bishop's withdrawal to Voroneț Monastery, where he had begun his monastic life around 1488, was determined by Iliaș Rareș' abuse against the Church.⁵⁰ This disparagement campaign was meant to justify the higher clergy's involvement in legitimizing the new ruler, Ștefan Rareș, brother of Iliaș Rareș. Macarie described the ritual through which Ștefan Rareș was enthroned and the way he officiated the ceremony.⁵¹ This is the first internal description of the enthronement ceremony,⁵² distinctly marking the rituals of coronation and anointing⁵³ in their well-known sequence,⁵⁴ as shown in several later writings. Prior to this event, extremely important for legitimating the new sovereign, Macarie was restored on the episcopal see by the ruler.⁵⁵ Unwilling to legitimize the new ruler, metropolitan Grigorie Roșca chose to withdraw to Voroneț Monastery, perhaps even before Iliaș Rareș converted to Islam.⁵⁶ Immediately after this moment, Gheorghe II's appointment as metropolitan was seen by Ștefan Rareș as a compromise, but the former proved to be obedient, for which reason he was maintained throughout the latter's entire reign.⁵⁷

The same description used by Macarie when relating Ștefan Rareș' enthronement was also used by Azarie, who described the coronation of Alexandru Lăpușneanu, noticing that there was no gap in the exercise of power, as the ruler's supporters acted inspired by the Divinity to appoint a providential sovereign as head of a perennial institution. According to this chronicler, favorable to the new ruler, the decision of his enthronement was taken by the people, leaders of armies, bishops, boyars and the princely council, and the ceremony took place in the princely palace of Hârlău. Even since Petru Rareș' reign, access to the supreme office was possible only with the express approval of several secular and ecclesiastical groups, whose decision should have been linked to some external factors and particularly to the Ottoman Empire. After Alexandru Lăpușneanu's enthronement, the hierarchs' tendency to interfere in political affairs strengthened, as they became increasingly dependent on the princely will. An example in this regard was Metropolitan Gheorghe II, appointed to the highest ecclesiastical dignity by Ștefan Rareș shortly after his coming to power, and who proved to be

⁵⁰ C. Cojocaru, *Mitropolitul Grigorie Roșca*, in "Mitropolia Moldovei și Sucevei," LIV, 1978, nos. 1–2, p. 63.

⁵¹ *Cronicile slavo-române*, ed. by P.P. Panaitescu, p. 105.

⁵² C. Nicolescu, *Le couronnement – «Incoronația». Contribution à l'histoire du cérémonial roumain*, in "Revue des études sud-est européennes," XIV, 1976, no. 4, pp. 651–655.

⁵³ The receipt of the scepter (that is, military investiture) was followed by coronation and anointment. – *Cronicile slavo-române*, ed. by P.P. Panaitescu, pp. 49, 61, 92, and 95.

⁵⁴ R.G. Păun, *Încoronarea în Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea. Principii, atitudini, simboluri*, in "Revista istorică," V, 1994, nos. 7–8, pp. 743–759.

⁵⁵ *Cronicile slavo-române*, ed. by P.P. Panaitescu, p. 105.

⁵⁶ B.-P. Maleon, *O schimbare de domn la mijlocul secolului al XVI-lea și rolul elitei clericale moldovenești*, in "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol," XLII, 2005, pp. 62–64.

⁵⁷ *Ibidem*, pp. 66–67.

loyal to the ruler. In the summer of 1552 or early during the following year he was overthrown,⁵⁸ perhaps due to Alexandru Lăpușneanu's wish to appoint a really faithful bishop as head of the Church. Subsequently, the exiled cleric acted to appoint the youngest son of Petru Rareș as ruler of Moldavia,⁵⁹ since the second half of 1553 and until Constantin Rareș' death, in March 1554.⁶⁰ The conspirators, along with Metropolitan Gheorghe II, went to Poland and Constantinople, seeking support for replacing Alexandru Lăpușneanu.⁶¹ A source dated December 1553 shows that the intrigue also involved a senior cleric,⁶² who can be identified as the former Metropolitan Gheorghe II.⁶³ Due to their opposite positions towards Ștefan Rareș, the two Moldavian bishops were to be differently treated during Alexandru Lăpușneanu's reign. Macarie, bishop of Roman, was among the new ruler's supporters, as proved by his presence in the mission sent to Constantinople in order to thwart the plans for Constantin Rareș' enthronement, by using the same stratagem Ștefan Rareș had used before, of increasing the yearly toll paid by the Moldavian ruler to the sultan.⁶⁴ On the other hand, Mitrofan, Bishop of Rădăuți, ended his spiritual mission in late 1552, when Alexandru Lăpușneanu was enthroned.⁶⁵

Since the mid-sixteenth century, the hierarchs' increasing involvement in political affairs sometimes resulted in their physical suppression. For example, at the beginning of his first reign, Alexandru Lăpușneanu (1552–1561) removed Metropolitan Gheorghe II of Bistrița and acted similarly with Grigorie of Neamț during his second reign (1564–1568), probably claiming that the latter had anointed Despot (1561–1563)⁶⁶ and Ștefan Tomșa I (1563–1564), thus legitimating their usurpation.⁶⁷ Although it was thought that Metropolitan Grigorie of Neamț had been removed due to his concession to Protestantism,⁶⁸ the returned ruler's gesture was rather linked to the manner in which the bishop agreed with the political aspirations of the ruler's opponents. During the second half of the sixteenth century, as the replacement of rulers became more frequent, the clerical leaders'

⁵⁸ Șt.S. Gorovei, *Note și îndreptări pentru istoria Mitropoliei Moldovei (I)*, in "Mitropolia Moldovei și Sucevei," LVI, 1980, nos. 1–2, p. 79.

⁵⁹ Const. A. Stoide, *Frământări în societatea moldovenească la mijlocul secolului al XVI-lea*, in "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol," XI, 1974, pp. 66–68.

⁶⁰ C-tin Rezachevici, *Cronologia critică*, p. 597.

⁶¹ Gheorghe Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1994, p. 100.

⁶² Th. Holban, *Documente externe (1552–1561)*, in "Revista de istorie," 18, 1965, no. 3, p. 673.

⁶³ Const. A. Stoide, *O prețioasă culegere de documente externe moldovenești*, in "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol," IV, 1967, pp. 230–232.

⁶⁴ Th. Holban, *Documente externe*, p. 673. Gh. Pungă, *Țara Moldovei*, p. 100.

⁶⁵ M. Păcurariu, *Contribuții la istoria Episcopilor Romanului și Rădăuților*, p. 331.

⁶⁶ Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 174.

⁶⁷ Al. Găină, *Biserica Ortodoxă din Moldova în timpul domniilor lui Alexandru Vodă Lăpușneanu (1552–1561; 1561–1568)*, in "Studii teologice," XXVIII, 1976, nos. 7–10, p. 660.

⁶⁸ Gh. Pungă, *Țara Moldovei*, p. 185.

position was weakened, a fact proved by the absence of an attitude similar to that of Petru Rareș', who, after returning on the Moldavian throne, maintained the three bishops, despite the fact that they had agreed with the political change in 1538.

During the next period, the relationship between rulers and the clerical elite became tenser, since the churchmen intimately interfered in changes of rule, so that it became common for every new sovereign to appoint loyal hierarchs as Church leaders. Thus, Teofan II, elected metropolitan of Suceava at the beginning of Alexandru Lăpușneanu's second reign, was also maintained by his successor, Bogdan IV (1568–1572), but forced to leave the Moldavian see during Ioan Vodă cel Viteaz' reign (1572–1574).⁶⁹ Chronicler Grigore Ureche tragically described these events, claiming that Metropolitan Teofan II would not have survived if he had not fled to the mountains, in fear of the new ruler.⁷⁰ In fact, this episode did not occur immediately after the ruler took power, but a few months later, at the beginning of the following year.⁷¹ That was because the tension between Prince Ioan and the ecclesiastical elite was rather based on political issues and not on the former's anticlericalism.⁷² At least in the case of Metropolitan Teofan II, it was obvious that he sided with Alexandru Lăpușneanu's son, as it was well known that he was one of his supporters in the autumn of 1571.⁷³ Without providing a precise chronological indication, chronicler Grigore Ureche suggested that the Metropolitan of Suceava had to face an exceptional situation, which, however, could not have taken place immediately after Prince Ioan's ascension to the throne.⁷⁴ Under these circumstances, one may assume that the precipitate withdrawal in Transylvania took place after Bogdan IV's expedition in Moldavia (March – early April) with the intention of recovering the throne.⁷⁵ The military action had an ephemeral success, as Prince Ioan soon re-took control of the country after the Polish troops withdrew starting with 10 April 1472,⁷⁶ which also determined the self-exile of Bogdan IV's supporters, including the primate of the Moldavian Church. Moreover, it seems that most of the clergy was on the side of Alexandru Lăpușneanu's successor,⁷⁷ which prompted Prince Ioan to initiate a series of persecutions during which, as Grigore Ureche claimed, many monks were imprisoned, while several representatives of the clerical elite were severely punished, such as Iacob Molodeț, superior of Slatina Monastery, and priest Cozma, who were buried alive.⁷⁸ Tensions between churchmen and Prince Ioan took other

⁶⁹ M. Păcurariu, *Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei*, pp. 237–239.

⁷⁰ Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 197.

⁷¹ Dinu C. Giurescu, *Ioan vodă cel Viteaz*, București, 1963, p. 87.

⁷² Const. A. Stoide, *Frământări*, pp. 82–83.

⁷³ Șt.S. Gorovei, *Mușatinii*, Chișinău, 1991, pp. 109–110.

⁷⁴ Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 197.

⁷⁵ C-tin Rezachevici, *Cronologia critică*, p. 697.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Const. A. Stoide, *Frământări*, p. 83.

⁷⁸ Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 197.

extreme forms, as chronicler Azarie shows that the ruler accused Bishop Gheorghe of greed and avarice, threw him into fire and confiscated his considerable fortune.⁷⁹ The information was also taken over by Grigore Ureche, according to whom this punishment was applied because of his illicit fortune and some charges of sodomy.⁸⁰ The character in question was probably the former Metropolitan Gheorghe II of Bistrița, who led the Church during Ștefan Rareș' reign.⁸¹ As known, he was an opponent of the Lăpușneanu family, so that the way he was treated was not linked to Bogdan IV's attempts to regain the throne. There were also bishops who stood away from the temptation of political involvement and accumulation of wealth, like Metropolitan Isaia of Rădăuți, a major cultural personality and great diplomat, who was elected head of the Church during Alexandru Lăpușneanu's second rule and maintained until Petru Șchiopul's reign (1574–1577; 1578–1579; 1582–1591).⁸²

In the first phase of the Moldavian Church's evolution, monastic centers enjoyed a pre-eminent position in the ecclesiastical organization, but since the mid-fifteenth century the princes made a constant effort to strengthen the church hierarchy. The manner of succession to the see proves that, by Petru Rareș' death, one may speak of stability. Basically, except the "Greek period", in the first half of the fifteenth century, one may notice the absence of dramatic conflicts between the clerical hierarchs and the secular power. This situation emphasized that a mechanism of mutual legitimacy between political power and the ecclesiastical authority functioned. Thus, the Church assumed through metropolitans a crucial role in the rituals which initiated every rule. In medieval Moldavia the political power was assumed by agreement with local elites, or conquered by the sword, according to the rule that only the descendants of one sole family had the right to ascend the throne. In the end of Petru Rareș' first reign the hierarchs became more involved in Moldavian changes of rule. This was a consequence of the changes in the process of legitimating rulers in medieval Moldavia. Thus, the Ottoman sultan's decision was imposed and it added to the divine delegation, mediated by the Moldavian elite and ritually confirmed by the clergy. The fact that reigns became shorter gave no opportunity to shape strong strategies of imposing the princely power against the ecclesiastical factors. Moreover, frequent replacements of rulers made the princely institution more fragile also in relation to various claimants, supported by boyars, and, sometimes, by Poland, Hungary and the Ottoman Empire. Thus, after 1538, the hierarchs became more preoccupied with political affairs. By interfering in the struggle for accession to the throne, the clerical elite's role was fundamentally changed, and its representatives turned from the well-known position of ritually and symbolically confirming the providential

⁷⁹ *Cronicle slavo-române*, ed. by P.P. Panaitescu, p. 149.

⁸⁰ Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 197.

⁸¹ M. Păcurariu, *Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei*, pp. 233–235.

⁸² Idem, *Contribuții la istoria Episcopiei Rădăuților*, p. 334.

sovereign to that of participants in the disputes over the throne among candidates supported by the suzerain power. In relation to the ecclesiastical factors, the sovereigns were no longer only charismatic characters, enthroned by divine will, as they also depended on external factors, of a different faith, formerly representing a major enemy. Thus, the intervention of the Ottoman Empire, as a decisive factor in determining the succession to the throne, ruined the balance between the two powers.

A NEW APPROACH TO THE RELATIONSHIP BETWEEN POLITICAL
POWER AND ECCLESIASTICAL AUTHORITY IN MOLDAVIA
(MID-FIFTEENTH – MID-SIXTEENTH CENTURIES)

Abstract

The period from the mid-fifteenth to the mid-sixteenth centuries was decisive for the relationship between political power and ecclesiastical authority. Since Stephen the Great's rule, princes assumed the position of protectors of the Church, following the model of Serbian and Russian sovereigns, which allowed them to establish the competences of monasteries in relation to secular instances and bishops' authority, as well as the configuration of ecclesiastical provinces. An example in this regard is the fact that Stephen the Great founded a new princely necropolis at Putna, and turned the old ecclesiastical center of Rădăuți into a bishopric. Following the model of coexistence between laity and church leaders set up in the second half of the fifteenth century and at the beginning of the following one, the hierarchs were to perform the rituals of coronation and anointment, which legitimated any rule, and the sovereigns had to assure the welfare of Moldavian ecclesiastical provinces and monasteries. The first successors of Stephen the Great tried to preserve the model imposed by their predecessor, but during the sixteenth century the clergy became more important in determining the accession to the throne. The relationship between the ruler and the clerical elite became increasingly tensed, as in the end of Petru Rareș' first reign the churchmen found themselves more involved in changes of ruler. At the same time, each new sovereign usually imposed loyal hierarchs as heads of the Church. This was explained by the transformations in the way power was legitimized: besides the divine delegation, mediated by the Moldavian elite and ritually confirmed by the clergy representatives, the Ottoman sultan gained a decisive role in this respect.

Keywords: Romanian medieval history; Moldavia; political power; ecclesiastical authority; traditions; rituals

MĂNĂSTIREA COTROCENI – ORGANIZARE ȘI ADMINISTRARE (SECOLELE XVII–XIX)

MARIANA LAZĂR*

Dimensiunea religioasă a reprezentat unul dintre aspectele definitorii ale societății medievale. Într-o ierarhie a „faptelor bune”, esențiale în definirea raporturilor creștinilor cu Dumnezeu, se delimita inițiativa ctitoririi unui lăcaș de cult sau a unui așezământ de binefacere, prin efortul pe care-l implica, precum și prin consecințele în plan social: „mai mare easte a ridica cineva și a zidi și a face case sfinte și dumnezeiești lăcașuri.”¹

În mod similar gândea și Șerban Cantacuzino atunci când punea piatra de temelie a principalei sale ctitorii (26 mai 1679). Actul de ctitorire a mănăstirii Cotroceni se dorea, în primul rând, a fi o afirmare a raporturilor sale speciale cu Dumnezeu, în noua lui calitate de „uns al Domnului”. Era modalitatea de a mulțumi pentru ocrotirea arătată în cursul zbuciumatei sale vieți publice: „în prea multe și nespuse nevoi și primejdii în această nestătătoare lume și noi căzând ... nu ne-am fi mântuit, nici ne-am fi izbăvit de n-ar fi fost nouă dumnezeiasca providenție ajutor”², dar, mai ales, pentru privilegiul acordat: „ne învrednici și pe noi mult milostivul Dumnezeu ... a fi domnu și biruitoriu acestui cinstit scaun.”³

În demersul său ctitoricesc Șerban Cantacuzino și-a concentrat întreg talentul și spiritul novator, capacitățile de bun organizator. Anton Maria del Chiaro preciza despre Cotroceni că a „edificat-o ... cu toată somptuozitatea, fără a precupeți nicio cheltuială, atât în zidirea, cât și în dotarea ei”⁴. Așezământul monastic se desfășura pe o suprafață importantă, structurată în două incinte: cea principală (68 × 78 m) cuprindea clădirile specifice mănăstirii, iar cea secundară (58 × 40 m) anexele gospodărești. Biserica ocupa poziția centrală în interiorul incintei principale, pe laturi fiind dispuse casele domnești și casele egumenești (stăreția), chiliile, trapeza, cuhniile și, probabil, un paraclis. Intrarea în curtea principală a mănăstirii se făcea pe sub turnul-clopotniță, situat pe latura apuseană.

Concomitent cu edificarea mănăstirii, Șerban Cantacuzino a manifestat un interes deosebit pentru dotarea ei. Gândul său a fost să facă din acest așezământ monahal unul reprezentativ, de prestigiu nu numai pentru spațiul românesc: „o am

* Muzeul Național Cotroceni; mlazar_mnc@yahoo.fr.

¹ Biblioteca Academiei Române (în continuare: BAR), fond Documente istorice, XI/3 (document de la Constantin Brâncoveanu).

² *Istoria Cotrocenilor în documente*, București, 2001, p. 35.

³ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), fond Manuscrise, nr. 691, f. 43v.

⁴ Anton Maria del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. N. Iorga, București, 1914, p. 144.

întocmit domnia mea cu toate pre deplin și o am înfrumusețat domnia mea cu toate podoabele, precum să cade și să cuvine sfintelor mănăstiri și lavre domnești.”⁵

Componentă intrinsecă a actului de ctitorire, înzestrarea mănăstirii cu proprietăți aducătoare de venituri avea drept scop principal asigurarea traiului călugărilor și a resurselor financiare pentru întreținerea și renovarea clădirilor, astfel că Șerban Cantacuzino a manifestat o preocupare constantă pentru dotarea acestora: „... o am împodobit cu toată nevoința, pre den lăuntru cu veșminte, cu arginturi, cu altă odoară și cu tot feliul de înfrumusețări și pre den afară o am întărit cu ocine, cu moșii și cu toate de cele ce sunt de trebuință unei svânte case ca aceasta⁶.” În consecință, a donat mănăstirii Cotroceni aproximativ 26 de proprietăți rurale: sate, moșii, vii, mori sau vaduri de moară, majoritatea (24) intrate în stăpânirea sa după ce a ajuns domn al țării, numai două provenind din însemnatul său domeniu boieresc. Totodată, a construit unul dintre cele mai mari hanuri bucureștene, „Șerban Vodă”, pe care l-a închinat acestui așezământ, fiind proprietatea care i-a adus cele mai importante venituri. În calitate sa de domn al țării, a dăruit acestei comunități monastice și părți din veniturile domnești, donații pe care le vor întări și urmașii săi în scaun până la Regulamentul organic.

Zidind și înzestrând mănăstirea de la Cotroceni, dar chibzuind și la modalitatea de a-i asigura trăinicia, dăinuirea în timp, „dupre pohta și căldura ce avem către dânsa și dupre osârdiia ce am nevoit a se face”, Șerban Cantacuzino decidea în 1682 să o închine ca metoc întregii comunități monastice de la Muntele Athos – act singular în istoria donațiilor Țării Românești către Sfintele Locuri. Ideal de sfințenie și pietate, ca și râvnit loc de pelerinaj, Sfântul Munte urma să devină un model de organizare monahală pentru ctitoria Cantacuzinului⁷.

Redactat în tradiția „tipicelor ctitoricești” de sorginte bizantină, actul domnesc al lui Șerban Cantacuzino conținea precizări clare privind modalitatea de administrare a mănăstirii, oficierea slujbelor religioase și celebrarea hramurilor, fiind unul dintre cele mai complete hrisoave ctitoricești românești.

Egumenul urma să fie ales de comunitatea monastică athonită din rândul călugărilor mănăstirilor de rangul întâi și doi de la Sfântul Munte; trebuia să fie o persoană deosebită, îndrumător spiritual „curat în cinul călugăresc”, dar și un bun administrator, „înțelept, om practic ... cuprins întru grija trebilor mănăstirii”. Domnul prevedea ca după trei ani de activitate să i se ia „seama curată de veniturile mănăstirii”, urmând ca în cazul în care se dovedea bun chivernisitor să fie întărit în funcție, deoarece „schimbările dese ale egumenilor mai multă pagubă fac mănăstirii”.

Referitor la repartizarea veniturilor, se stipula ca acestea să servească, în primul rând, pentru acoperirea necesităților comunității monahale de la Cotroceni, pentru reparația din timp a clădirilor („pentru că mai bine easte și mai lesne a

⁵ *Istoria Cotrocenilor în documente*, p. 19.

⁶ *Ibidem*, p. 35.

⁷ *Ibidem*, p. 34–39.

vindeca și a direge nescine începutul decât săvârșitul”), dar și pentru a satisface o „nedireaptă cerere a vreunui domn”; urma deci ca numai prisosul să fie trimis spre ajutor la Sfântul Munte. În scopul păstrării integrității proprietății, ctitorul interzicea orice înstrăinare, atât a odoarelor, cât și a bunurilor imobiliare: moșii, vii, mori, obligându-i pe egumeni „să le lucreze și să le adauge”⁸.

Un paragraf special era rezervat sărbătoririi celor două hramuri ale mănăstirii: „Adormirea Maicii Domnului” (15 august) și „Sfinții Serghie și Vach” (7 octombrie), accentuând dimensiunea caritabilă a acestui act: „câți săraci și oameni, atâta de-ai pământului acestuia, cât și alții streini, se vor <în>tâmpla de se vor aduna la praznic, den dăstul și fără de nici o opreală să li se dea lor de mâncare și de băutură ... (însă nu zicem în beții și în hlăpii)”.

La moartea ctitorului (octombrie 1688), mănăstirea Cotroceni deținea deja un statut deosebit, pe care îl va consolida în timp, efect al raporturilor în general bune cu societatea. În acest context se plasează și închinarea către această mănăstire a unor lăcașuri de cult ca metocuri, ctitoria cantacuzină devenind un centru de administrare și îndrumare spirituală pentru așezămintele respective. Orientarea donatorilor către această mănăstire trebuie pusă în relație cu prestigiul dobândit, din poziția de importantă ctitorie domnească, dar și de metoc al Athosului, unul dintre principalele centre ale spiritualității ortodoxe. În subordinea mănăstirii Cotroceni s-au aflat următoarele metocuri: **Biserica Doamnei** din București, ctitorie a Mariei, doamna lui Șerban Cantacuzino (1683)⁹, **mănăstirea Văleni**, Prahova, ctitorie a lui hagi Stoian clucerul din Cepturi și a soției sale Iliana (1680)¹⁰, **mănăstirea Micșani**, Dâmbovița, ctitorie a lui Dumitrașco mare serdar și a soției sale Dospina (1670–1671)¹¹, **schitul Cătăluu**, Ilfov, ctitorie a lui Stan mare spătar din Corbi și a soției sale Calea (cca 1577)¹², **schitul Budișteni**, Muscel, ctitorie a lui Stanciu logofăt (1679)¹³.

În virtutea unei tradiții consacrate, de la înființare a funcționat ca mănăstire chinovială (cenobitică) având la bază traiul în comun al membrilor săi: locuire comună, masă și rugă comună, priveghere permanentă¹⁴.

⁸ *Ibidem*, p. 39.

⁹ *Ibidem*, p. 256.

¹⁰ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XV, București, 1905, p. 232.

¹¹ ANIC, fond Manuscrise, nr. 207, f. 7.

¹² *Documenta Romaniae Historica*, B, vol. VIII, București, 1996, p. 137–140.

¹³ *Istoria Cotrocenilor în documente*, p. 40.

¹⁴ R. Janin, *Le monachisme byzantin au Moyen Âge. Commende et typica (X^e–XIVe siècle)*, în „Revue des études byzantines”, t. XXII, 1964, p. 6; Louis Bréhier, *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris, 1948, p. 420–424. Conform regulii Sfântului Vasile, pentru mediul monahal erau esențiale viața în comun și ascultarea față de superior; dar marea sa inovație a constituit-o obligația de a munci. Viața călugărilor Sfântului Vasile era împărțită între rugăciune (șase slujbe pe zi, dimineața și noaptea), munca manuală, agricolă, intelectuală și operele de caritate (milostenii, ospitalitate, îngrijirea bolnavilor). Despre mediul monastic românesc v. Vasile Muntean, *Organizarea mănăstirilor românești în comparație cu cele bizantine*, în „Studii teologice”, XXXV, 1984, nr. 1–2,

În mod similar celorlalte comunități monahale, informațiile referitoare la numărul călugărilor de la Cotroceni, la vocația lor monastică, la viața de zi cu zi sau la originea etnică sunt destul de sumare. Dacă primii călugări vor fi fost români, treptat componența lor etnică s-a modificat, odată cu punerea Cotrocenilor sub obediența comunității de la Athos numărul monahilor greci devenind preponderent. Dispunând de deosebite posibilități materiale, mănăstirea putea asigura traiul liniștit al unei comunități însemnate. La începutul secolului al XVIII-lea capelanul englez Ed. Chishull o aprecia la aproximativ 40 de călugări, fiind astfel una dintre cele mai importante din țară¹⁵. Cu timpul, condițiile dificile cu care s-a confruntat au determinat o diminuare a numărului călugărilor; la 1780 D. Sestini preciza că la Cotroceni „slujește un egumen cu un mic număr de călugări greci”¹⁶.

Organizată pe principii ierarhice, între care votul ascultării, al supunerii era unul esențial, comunitatea de la Cotroceni era îndrumată de un egumen, consiliat de un sobor, împreună luând cele mai importante decizii. După cum precizase ctitorul, egumenul era desemnat de comunitatea athonită; unii dintre cei care au devenit stareții acestui așezământ deținuseră anterior aceeași funcție la metocurile din țară ale Sfântului Munte sau proveneau dintre duchiile mănăstirii. Din secolul al XVIII-lea, pentru ca un nou egumen să preia conducerea comunității monahale era necesară obținerea confirmării domnului țării.

În structura organizatorică a mănăstirii egumenul dispunea de o dublă competență. Era în primul rând îndrumătorul spiritual al obștii monahale, preocupat de desfășurarea ritmică a slujbelor religioase potrivit specificului unei mănăstiri, de purtarea călugărilor, de instruirea novicilor, putând îndeplini rolul de confesor, de duhovnic al celorlalți monahi¹⁷.

Cealaltă competență, comparabilă cu prima, era cea de administrator general al mănăstirii, fiind însărcinat cu asigurarea bunei funcționări, a continuității existenței acesteia și, ca urmare, responsabil în fața comunității athonite pentru activitatea depusă. În ierarhia monahală românească egumenii de la Cotroceni ocupau unul dintre primele locuri, alături de cei de la „Radu Vodă”, „Mihai Vodă”, Văcărești, majoritatea deținând rangul de arhimandrit și numărând în rândul lor doi arhieri¹⁸.

În decursul existenței sale mănăstirea Cotroceni a fost „chivernisită” de aproximativ 30 de egumeni, a căror activitate poate fi caracterizată, în general, ca eficientă. Cei mai mulți au avut o perioadă de egumenie de zece ani, demonstrând o

p. 81–82; Idem, *Bizanțul și românii. Cercetarea comparativă privind organizarea mănăstirilor*, Iași, 2005, p. 121–122, 129–136, 142–144.

¹⁵ *Călători străini despre țările române*, vol. VIII, București, 1968, p. 198–199.

¹⁶ *Ibidem*, vol. X, partea I, București, 2000, p. 337.

¹⁷ V. Muntean, *Bizanțul și românii*, p. 136–139; în documentele românești apar ca sinonime pentru egumen denumirile de stareț, nastavnic.

¹⁸ V.A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. XII, București, 1898, p. 454–457, Arhondologia 1820–1822.

apreciere favorabilă a muncii lor de către comunitatea athonită, ca și de către autoritățile române. Sigur, mănăstirea a trecut și prin perioade dificile, determinate nu numai de calitățile personale ale egumenului, care nu sunt de neglijat în evaluarea activității sale, ci și, în special, de conjunctura politico-economică în care a evoluat în secolele respective societatea românească.

În caz de „vacanță” a scaunului egumenesc, determinată fie de înlocuirea egumenului, fie de decesul acestuia, administrarea mănăstirii era preluată de o *epitropie* desemnată de comunitatea athonită. În mod obișnuit aceasta era alcătuită din egumenii marilor mănăstiri bucureștene închinat Sfântului Munte, dar putea cuprinde și călugări trimiși în acest scop de la Athos. Atribuțiile sale principale, mult mai bine precizate către sfârșitul secolului al XVIII-lea, erau de a verifica periodic activitatea egumenului, de a realiza catagrafia (inventarul) bunurilor mănăstirii, luând și socoteala veniturilor și cheltuielilor acesteia, iar în cazul decesului egumenului de a rezolva problemele moștenirii starețului trecut în neființă.

Dintre figurile mai interesante de stareți se cuvin menționați cei cu rol deosebit în menținerea și consolidarea statutului Cotrocenilor. Primul egumen, Daniil episcopul, în mod sigur a fost desemnat de Șerban Cantacuzino, posibil ca o modalitate de compensare pentru desființarea eparhiei al cărei titular era, Episcopia Strehaiei¹⁹. Perioada egumeniei sale corespunde cu zidirea complexului monahal, îndeplinind probabil și rolul de supraveghetor și îndrumător; numele lui apare în toate hrisoavele de danie ale lui Șerban Cantacuzino pentru Cotroceni: „dă domnia mea sfintii mănăstiri ... și părintelui Daneil episcopul, nastavnicul”. A fost, totodată, egumenul care a inițiat achizițiile de proprietăți pentru acest lăcaș de cult²⁰. Activitatea sa s-a încheiat în 1682, când fie a fost înlocuit de domn, fie a renunțat singur, documentele rămânând tăcute asupra contextului și motivațiilor. Este posibil ca destituirea lui Daniil să fi fost determinată de închinarea mănăstirii Cotroceni la Muntele Athos.

Noul egumen, Partenie, fost stareț al mănăstirii „Radu Vodă”, metoc al mănăstirii Ivir de la Athos, inaugura seria egumenilor greci care vor ocârmui

¹⁹ M. Păcurariu, *Istoria Bisericii*, vol. II, București, 1994, p. 83–106. Daniil, episcop sau mitropolit din Transilvania, fusese adus în țară de Grigore Ghica, în calitate de titular al episcopiei nou înființate a Strehaiei (1672). Deci nu a fost în această perioadă episcop de Făgăraș (1672–1687), precum afirma Gh. Șincai. În 1679 Șerban Cantacuzino a desființat Episcopia Strehaiei. Dacă acest episcop este aceeași persoană cu Daniil Panoneanul, raporturile sale cu Șerban Cantacuzino erau mult mai vechi, datând din perioada în care studiau împreună în „Schola graeca et latina”, înființată în 1644 de Matei Basarab, probabil la îndemnul postelnicului Constantin Cantacuzino. Vezi Victor Papacostea, *Originile învățământului superior din Țara Românească*, în vol. *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, p. 269–272. Despre controversele privind biografia sa vezi Ștefan S. Gorovei, *Ghervasie de la Putna și Daniil de Strehaia*, în „Analele Putnei”, [t. VI], 2010, nr. 1, p. 101–117.

²⁰ ANIC, fond Mănăstirea Cotroceni, II/25, LX/8. Daniil s-a retras la Schitul Babele (Vrancea), unde a trăit până la moarte (1688). – BAR, fond Documente istorice, MDXLV/1, când este consemnată o dispută pentru stăpânirea bunurilor sale, în care era implicată și mănăstirea Cotroceni. Deoarece a murit în 1688, nu el a fost cel care l-a convins pe Constantin Brâncoveanu să zidească o biserică la Făgăraș.

mănăstirea Cotroceni până la secularizare. Desemnarea sa a fost consecința actului de închinare a Cotrocenilor comunității athonite și tot lui Șerban Cantacuzino i s-a datorat această numire. De altfel, în scrisoarea lor către domn călugării de la Athos erau de acord cu alegerea acestuia, deoarece „îl cunoaștem de gospodar și prea destoinic a prevedea toate, mai ales fiind deprins cu orânduiala și cu obiceiurile țării”²¹. Având experiență în administrarea unei importante proprietăți mănăstirești, Partenie s-a dovedit unul dintre cei mai eficienți chivernisitori ai acestei mănăstiri, activitatea sa beneficiind de sprijinul constant al domnului. Lui i se datorează continuarea acțiunii de extindere a domeniului funciar, organizarea exploatării lui și consolidarea poziției Cotrocenilor. A fost egumenul care s-a remarcat prin numărul cel mai însemnat de achiziții pentru Cotroceni, având un rol deosebit și în determinarea credincioșilor în a face donații acestui așezământ monahal. Continuitatea în raport cu demersul ctitorului s-a realizat atât în timp, achizițiile sale începând odată cu diminuarea donațiilor lui Șerban Cantacuzino (1683–1691), cât și în spațiu, cumpărând moșii învecinate celor închinare de acesta. În 1691 era înlocuit de la conducerea mănăstirii, documentele timpului consemnându-i totuși prezența în continuare în țară, ca egumen al mănăstirii Radu Vodă²²; este posibil să nu fi fost agreat de Constantin Brâncoveanu, deoarece fusese un apropiat al lui Șerban Cantacuzino.

Tot în acest sfârșit de veac XVII documentele îl consemnează pe Mitrofan, călugăr de la Dionisiu, ales egumen al Cotrocenilor din 1697. În mod asemănător egumenilor anteriori, a asigurat mănăstirii o situație prosperă prin relațiile bune cu domnul Constantin Brâncoveanu, de la care a obținut întărirea hrisoavelor de proprietate, ca și a milelor domnești. A continuat politica de achiziții și a reușit soluționarea în favoarea obștii sale a unor dispute patrimoniale. Ulterior a devenit duhovnic al lui Brâncoveanu, care a intervenit pentru hirotonirea lui Mitrofan ca mitropolit de Nyssa. Implicat în acțiunile contra lui Antim Ivireanul, în 1716, după depunerea și asasinarea mitropolitului martir, va prelua scaunul mitropolitan al Țării Românești prin intervenția noului domn, Nicolae Mavrocordat, și cu susținerea patriarhului Ierusalimului, Hrisant Notara²³.

Următorii egumeni, Averchie, Daniil, Grigorie, călugări athoniți, au continuat activitatea predecesorilor, vizând nu doar funcționarea mănăstirii ca lăcaș de cult ortodox, ci și gestionarea eficientă a proprietăților acesteia; au fost nevoiți să împlinescă solicitările din ce în ce mai mari ale domniei în bani și produse. Grigorie a fost unul dintre clericii semnatari ai hrisovului de desființare a rumâniei²⁴.

²¹ E. Hurmuzaki, *Documente privind istoria românilor*, vol. XIV/1, ed. N. Iorga, p. 263.

²² ANIC, fond Achiziții Noi, CVII/20.

²³ M. Păcurariu, *Istoria Bisericii*, vol. II, p. 320–321.

²⁴ *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I, Țara Românească, București, 1961, p. 453–454.

De la înființare și până către mijlocul secolului al XVIII-lea sunt consemnați cei mai activi egumeni ai mănăstirii Cotroceni, al căror rol în convingerea credincioșilor de a face donații acestui așezământ monastic nu trebuie minimalizat. În egumenia lor s-au achiziționat și cele mai multe moșii, în acea perioadă stabilindu-se și configurația definitivă a domeniului funciar al acestei mănăstiri, care a ajuns să stăpânească în timp peste 80 de moșii.

Egumenii din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, începând cu Ioanichie, apoi Neofit, și-au împlinit datoria în condițiile dificile ale dezorganizării vieții economice, politice și sociale ca urmare a conflictelor austro-ruso-turce, desfășurate pe teritoriul românesc. Supusă rechizițiilor pentru trupele beligerante, mănăstirea a fost în repetate rânduri ocupată de soldații uneia sau alteia dintre părți, în funcție de evoluția raporturilor de forță. În scurtele perioade de răgaz se inițiau lucrări de reparații și se încerca o normalizare a vieții monahale; eforturi deosebite erau depuse pentru colectarea veniturilor, și așa diminuate.

Ignatie (1775–1791) a fost cel care după război a început renovarea mănăstirii²⁵, acțiunea sa fiind continuată de David (1791–1797). Ultimul s-a remarcat și printr-un efort constant de restabilire a drepturilor uzurpate ale mănăstirii, obținând hotărnicirea majorității proprietăților Cotrocenilor, încălcate de vecini²⁶. Dispunând de un apreciabil domeniu funciar, problema principală care se punea egumenilor și duchiilor mănăstirii era aceea a valorificării acestuia pentru obținerea resurselor necesare comunității monastice și reparației construcțiilor.

O figură aparte, controversată în rândul egumenilor de la Cotroceni a fost Visarion (1798–1812), călugăr grec din Tesalia, stabilit în Muntenia precum mulți dintre confrăți. Numirea sa în funcție ieșea din tipic, fiind o decizie a domnului Constantin Hangerli²⁷ și nu a comunității athonite, care de altfel l-a contestat pe motiv că nu fusese „tuns” la Athos și nici nu-i erau cunoscute capacitățile²⁸. În urma unei asidue corespondențe, cu asumare de obligații și de angajamente, beneficiind de protecția domnului, Visarion a fost confirmat în funcție, stabilindu-i-se suma contribuției anuale față de obștea athonită la 5.000 de groși²⁹. La sesizarea domnului a finalizat lucrările de reparații și a trebuit să suporte ocuparea mănăstirii de către trupele de ascherlii ale lui Ibrahim bosniacul (1802) și apoi pe cele rusești în timpul conflictului ruso-turc (1806–1812).

Dar fenomenul cu cele mai grave implicații și care i-a creat probleme deosebite a fost cutremurul din 14 octombrie 1802; atunci s-a deteriorat o bună parte a construcțiilor mănăstirii și metocurilor. Obținând cu dificultate reînnoirea egumeniei, Visarion a inițiat și coordonat ample lucrări de reclădire a părților

²⁵ *Istoria Cotrocenilor în documente*, p. 72–73.

²⁶ ANIC, fond Manuscrise, nr. 690, f. 178v–179, 122–123, 125, 127, 108, 149–207; Idem, fond Mănăstirea Cotroceni, LX/10, V/41, 42, XI/25, LVII/61, 62, I/48, XC/28 etc.

²⁷ Idem, fond Mănăstirea Cotroceni, CXI/5.

²⁸ Ibidem, CXIV/76.

²⁹ Ibidem, CXIV/67, 79.

distruse și de refacere a celor parțial afectate³⁰. Anterior zidise într-un ostrov de la Herăstrău, proprietatea mănăstirii, un mic schit – biserică și odăi de locuit –, loc de refugiu pentru călugării Cotrocenilor în condiții neprielnice³¹.

În 1806, finalizând partea cea mai importantă a construcțiilor de la Cotroceni, a început refacerea metocului de la Văleni, desemnându-l vechil pe egumenul Gherasim³², iar din 1808 și hanul „Șerban Vodă” a intrat în renovare, fiindu-i adăugate noi clădiri³³. Concomitent, a dispus copierea în condici a tuturor hrisoavelor și actelor de proprietate ale mănăstirii, operă a lui Dionisie Ecleziarhul³⁴. După 1806, în timpul războiului ruso-turc, a menținut raporturi bune cu autoritățile militare rusești, care ocupaseră mănăstirea, precum și cu mitropolitul impus de acestea, Gavril, care i-a acordat privilegiul de a purta veșminte corespunzătoare unui arhimandrit³⁵.

Lucrările de amploare întreprinse de Visarion au necesitat sume importante de bani, care nu au putut fi acoperite din veniturile, și așa diminuate, ale mănăstirii. Pentru continuarea lor a fost nevoit să se împrumute și să arendeze proprietățile pe termen lung. În 1811, după ce verificase bugetul mănăstirii, marele ban Costache Ghica se adresa comunităților athonite pentru înlocuirea lui, pe motiv de ineficiență gestiune³⁶. Visarion a murit în anul următor, lăsând în urma sa o datorie de 450.000 de taleri și acuzații grave de „reaua economie și netrebnica chivernisire”³⁷.

Situația mănăstirii Cotroceni era poate cea mai gravă din existența acestui așezământ monastic, cu o datorie ce însuma venitul pe zece ani, cu lucrări de construcție nefinalizate, după o ocupație militară de șase ani. Noul egumen trimis de comunitatea athonită, lipsit de experiență, s-a dovedit incapabil să gestioneze afacerile, contractând noi împrumuturi.

Sesizat asupra problemelor deosebite cu care se confrunta această ctitorie domnească, unde, de altfel, locuise în timpul cumplitei epidemii de ciumă, domnul Ioan Caragea desemna o eforie, compusă din fiul său, beizadea Gheorghe Caragea, marele ban Grigore Brâncoveanu și marele vornic Grigore Băleanu, care să evalueze situația financiară a mănăstirii, să cerceteze zapisele de datorii, deosebindu-le pe cele adevărate de cele „iconomicoase” (false), și să găsească soluții pentru achitarea lor. Totodată, la sugestia noilor efori domnul îl numea ca epitrop pe Dionisie Plumbuițeanu, fost dichiu al mănăstirii pe timpul egumenului David, cu toată opoziția comunității athonite. Dionisie continua să rămână și

³⁰ Ibidem, CXIII/10, 30, 45, CXIV/121.

³¹ Idem, fond Manuscrise, nr. 206, f. 3.

³² N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XV, p. 233.

³³ ANIC, fond Mănăstirea Cotroceni, XCVII/2, CXI/25.

³⁴ Idem, fond Manuscrise, nr. 206, 207, 690, 691, 692.

³⁵ Idem, fond Mănăstirea Cotroceni, CXI/87 (Gavril), XCIII/68 (primește o cruce de aur de la generalul Kramen).

³⁶ Ibidem, CXIII/55.

³⁷ *Istoria Cotrocenilor în documente*, p. 74–75.

egumen al Plumbuitei, urmând ca de la Cotroceni să nu pretindă nicio simbrie până la acoperirea datoriei³⁸.

Însă din 1817 comunitatea de la Athos reușea să-și impună noii epitropi, arhimandriții Teodosie Raduliotul și Hariton³⁹, cu însărcinarea principală de a reduce datoria, care ajunsese la peste 580.000 de taleri. Erau desemnați noii efori, episcopul Ilarion Argeșeanul și postelnicul Constantin Vlahuți, ginerele lui Ioan Caragea. Având sprijinul domnului, aceștia primesc aprobare să vândă și unele dintre proprietățile mănăstirii și să le arendeze pe cele mai mari pe o durată de zece ani, încasând arenda în avans. Prin aceste modalități au reușit ca în răstimp de 22 de luni să achite peste 500.000 de taleri.

Comunitatea de la Athos, apreciindu-i efortul, îl propunea, iar noul domn Alexandru Suțu îl înțarea în funcția de egumen pe Hariton; printr-o administrare responsabilă a mai achitat din împrumuturi, în 1821 mai având de restituit doar 70.000 de taleri⁴⁰. Se reușise o diminuare a datoriei, dar povara ei o va purta mănăstirea până târziu, noile conjuncturi politice (revolta condusă de Tudor Vladimirescu și ocuparea țării de către turci), cu efectele lor negative și asupra acestui așezământ, întârziind remedierea situației. În mod asemănător marilor boieri și negustori, și egumenul Hariton al Cotrocenilor se refugiase la Brașov, ducând cu el pentru a le proteja argintăria, odăjdiiile de cult și actele mănăstirii. Egumenii ulteriori – Iosif, Procopie – au fost nevoiți să-și desfășoare activitatea în condițiile ocupării mănăstirii de către trupele militare.

La 1821, profitând de reacția turcilor împotriva eteriștilor, boierii români au adresat memorii sultanului, prin care solicitau atât un domn pământean, cât și îndepărtarea grecilor din toate funcțiile politice și eclesiastice. Referitor la mănăstirile închinat, se propunea administrarea lor de către clericii români și un mai mare control al bugetului acestora⁴¹. Prin obșteasca anafora a divanului din martie 1823, întărită de noul domn Grigore Ghica, act care aplica prevederile firmanului sultanului în această problemă, administrația mănăstirilor închinat era transmisă pământenilor. În consecință, de la conducerea lor au fost îndepărtați egumenii greci și li s-a cerut să-și prezinte socotelile, iar din aprilie 1823 în locul acestora au fost desemnați egumeni români⁴².

La Cotroceni fusese numit ca egumen arhimandritul Iosif, un pământean despre originea căruia nu cunoaștem prea multe. Prelua mănăstirea cu datorii de peste 74.000 de taleri și într-o stare avansată de degradare. Lucrări prea ample de renovare nu a putut să efectueze, probabil numai refacerea turlor și a acoperișului

³⁸ ANIC, fond Mănăstirea Cotroceni, CII/5, CXI/38, 30, CXI/55, CXI/100.

³⁹ Ibidem, CX/45.

⁴⁰ Idem, fond Manuscrise, nr. 142, f. 231.

⁴¹ I.C. Filitti, *Frământările politice și sociale în Principatele Române de la 1821 la 1828*, în vol. *Opere alese*, ed. Georgeta Penelea Filitti, București, 1985, p. 123.

⁴² ANIC, fond Manuscrise, nr. 142, f. 41.

bisericii, din cauza situației financiare, a contribuțiilor la acoperirea datoriei țării și a obligației de a achita unele dintre vechile datorii⁴³.

Gestionarea afacerilor mănăstirii de către un egumen pământean a fost însă de scurtă durată, printr-un alt firman, acordat de sultan la presiunea rușilor și aplicat în Principate din decembrie 1827, egumenii greci redobândind conducerea acestor așezăminte religioase⁴⁴. La Cotroceni revenea de la Brașov Hariton; în noua sa egumenie (1828–1833), precum și în cea a urmașului său, Procopie (1833–1838), având și sprijinul *Exarhiei mănăstirilor sfetagoricești*, s-au inițiat numai parțial lucrările de renovare a bisericii și a celorlalte clădiri ale complexului monahal, s-a refăcut o parte a mobilierului și s-au achiziționat odăjdii și vase de cult⁴⁵. Din 1830 expiraseră și contractele anterioare prin care se arendaseră pe o perioadă de 10 ani proprietățile mănăstirii pentru acoperirea datoriilor și se proceda la o încasare regulată, anuală a arenzilor.

Din 1841 la conducerea administrației Cotrocenilor era desemnat ca egumen Meletie, pentru mai bine de douăzeci de ani (cu scurte intermitențe). A fost unul dintre cei mai activi și mai controversați stareți ai mănăstirii, cu o anumită abilitate în gestionarea veniturilor, uneori în propriul folos, cu un bun simț al orientării politice. În funcție de conjunctură a solicitat când susținerea comunității athonite în limitarea intruziunii autorităților românești în controlul averilor mănăstirești, când sprijinul Departamentului Credinței în momentul în care, acuzat de delapidări, era demis de superiorii de la Muntele Athos. S-a aflat în relații cu Barbu Știrbei, atât înainte, cât și după ce acesta a obținut domnia. În prima parte a egumeniei nu a întreprins prea multe pentru renovarea clădirilor mănăstirii, activitatea sa orientându-se mai degrabă spre administrarea procesului de arendare a proprietăților, de la licitația publică la încheierea contractelor și încasarea anuală a veniturilor.

De altfel, ocuparea mănăstirii de trupele străine (1848–1850, 1853) nu i-a mai permis egumenului o gestionare eficientă a afacerilor lăcașului. Trebuie precizat că, începând cu 1852, casele domnești, un adevărat palat prin structura și dimensiunile lor, ca și o parte a celorlalte clădiri ale Cotrocenilor devin, oficial, reședința de vară a domnitorului. Considerațiile privind statutul juridic al acestor clădiri au tensionat ulterior raporturile dintre cele două autorități, laică și ecleziastică, ultima reprezentată de egumenii mănăstirii, deoarece precizarea oficială a destinației caselor domnești constituia numai o etapă în laicizarea ansamblului de la Cotroceni.

Principele Barbu Știrbei (1849–1853, 1854–1856), beneficiarul principal al modernizării palatului Cotroceni, a conferit un nou statut reședinței princiare. Lucrări de renovare și modificare a unor spații interioare, de restaurare a mobilierului existent, precum și achiziționarea de mobilier european și de obiecte

⁴³ Ibidem, f. 51v, 53, 55, 60, 125–128.

⁴⁴ I.C. Filitti, *Opere alese*, p. 159–160.

⁴⁵ ANIC, fond Catastife mănăstirești, nr. 24, f. 1–23; catagrafia din 1837.

decorative vor impune cheltuieli deosebite, suportate atât de mănăstire, cât și de către stat⁴⁶.

Demis în aprilie 1854 de către comunitatea athonită, Meletie era repus în fruntea mănăstirii în 1856, probabil ca urmare a anumitor intervenții, administrând-o până în preajma secularizării⁴⁷. În noua perioadă de egumenie Meletie a finalizat lucrările de renovare a hanului „Șerban Vodă”, a refăcut morile de la Herăstrău și de la Pârliți, a contribuit la construirea unor biserici pe proprietățile mănăstirii (Luica, Căscioare, Găojani), s-a preocupat pentru creșterea numărului locuitorilor satelor, la Pietrile un nou cătun purtându-i numele(!). Tot în beneficiul mănăstirii a răscumpărat de la un particular o casă construită în interiorul hanului, a purtat judecăți cu arendașii și a realizat noi hotărnicii ale moșiilor⁴⁸.

Comunitatea athonită, însă, nu a fost mulțumită de activitatea sa, acuzându-l că nu-i trimite embaticul anual și că fură din averea mănăstirii. În iulie 1860 aceasta se adresa domnului Alexandru Ioan Cuza să-l destituie din funcție, întrucât „nu se dispune spre a împlini exactamente promisiunile sale”⁴⁹. Deoarece nu se luase vreo măsură în sensul solicitat, athoniții reveneau cu o nouă sesizare în decembrie 1861, cu aceeași acuză de sustragere a veniturilor.

Principele Cuza îi desemna pe mitropolit și pe ministrul Cultelor să cerceteze acuzațiile. Aceștia constatau că Meletie „n-a fost corespunzător cu dispozițiile testamentare ale acestui așezământ religios”, căruia îi lipseau personalul sacerdotal și orice serviciu divin, iar bisericile de pe proprietățile mănăstirii erau ruinate și neîngrijite, că nu s-a supus ordinelor Mitropoliei pentru achitarea datoriilor. În consecință, propuneau îndepărtarea lui și orânduirea unui nou egumen⁵⁰. În martie 1862, la propunerea ministrului Cultelor, Alexandru Ioan Cuza îl desemna ca egumen provizoriu pe arhimandritul Nylos Esfigmenitu, reprezentant al comunității athonite în Principate⁵¹. În această calitate, raporturile lui cu autoritățile române nu au fost dintre cele mai cordiale.

Pe fondul accentuării diferendelor în problema mănăstirilor închinat se manifesta tot mai deschis tendința preluării administrării lor de către statul român și ideea secularizării averilor mănăstirești. Nylos era apărătorul cel mai fervent al intereselor comunităților grecești, al neamestecului autorităților române în gestionarea și în controlul veniturilor lor. În acest scop redactează proteste împreună cu ceilalți egumeni greci, pe care le înaintează consulatelor străine în vederea obținerii sprijinului Marilor Puteri.

⁴⁶ *Istoria Cotrocenilor în documente*, p. 107–115; Mihai Ipate, *Amenajări la Cotroceni în epoca modernă*, în vol. *Studii și articole de istorie și istoria artei*, București, 2001, p. 129–133; Marian Constantin, *Palate și colibe regale din România*, București, 2007, p. 31–35.

⁴⁷ ANIC, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar nr. 4050/1854, 4206/1855; *Istoria Cotrocenilor în documente*, p. 125–127, 142.

⁴⁸ ANIC, fond Mănăstirea Cotroceni. Inventare mănăstirești, dosar nr. 588/1861.

⁴⁹ Ibidem, f. 22.

⁵⁰ Ibidem, f. 1, 6.

⁵¹ „Monitorul oficial”, 10 martie 1862, nr. 55.

În cadrul respectiv se conturează și dezacordurile referitoare la mănăstirea Cotroceni, refuzând achitarea lucrărilor de reparație, în primul rând a caselor domnești – palatul de vară al domnilor români. Intervenții deosebite, amenajări și dotări interioare potrivite unei reședințe moderne, princiare, vrednice de domnul Principatelor Unite, Alexandru Ioan Cuza (1859–1866), sunt consemnate la Cotroceni și după 1860⁵². Dimensiunea remarcabilă a acestor lucrări este atestată de importanta sumă de 4.600 de galbeni acordată Ministerului de Externe în două credite extraordinare, prin intermediul cărora s-au achitat în special cheltuielile de redecorare și mobilare⁵³.

În acest context, disputa cu egumenul grec se complică, răspunsul final al autorităților române fiind destituirea lui Nylos în iulie 1862, în condițiile în care manifesta o puternică și deschisă opoziție în problema mănăstirilor închinată⁵⁴. Motivația oficială era aceea că era îngrijitor a trei mari mănăstiri, situate la distanță considerabilă una de alta, două în Moldova (Trei Ierarhi, Florești) și Cotrocenii în Muntenia, ceea ce nu-i permitea o eficiență gestionare a lăcașurilor.

La Cotroceni se institua o epitropie compusă din egumeni greci – Averchie Apostoleanul, Grigorie Raduliotul și Teodosie Slobozeanu –, care în septembrie 1862 erau de acord cu achitarea unora dintre cheltuielile de reparație a clădirilor mănăstirii⁵⁵. Comunitatea athonită, susținută de patriarhul Constantinopolului, Ioachim, îl propunea domnului pe Simion Grigoriatu, pe care Al.I. Cuza îl accepta ca egumen al mănăstirii Cotroceni în ianuarie 1863. În noiembrie însă postul rămăsese vacant, probabil în contextul accentuării disputelor cu Sfintele Locuri⁵⁶.

De altfel, statutul mănăstirii a înregistrat o modificare esențială prin legea secularizării averilor mănăstirești (1863), trecând din subordinea comunității athonite în aceea a autorităților ecleziastice române. Confiscându-i-se totalitatea proprietăților, a continuat să funcționeze o vreme ca așezământ monastic, cu un personal redus numeric, fiind finanțată de la bugetul statului. A fost desființat postul de egumen, creându-se cel de îngrijitor sau curator, pentru care a fost desemnat Marin Serghiescu, unul dintre colaboratorii principelui Al.I. Cuza; preocuparea sa principală a fost aceea de a asigura desfășurarea serviciului divin în biserica de la Cotroceni. A ocupat acest post până la abdicarea lui Cuza, în februarie 1866 fiind destituit pe motiv că era o persoană laică. A fost înlocuit cu monahul Ieremia Măcărescu.

Fostul egumen Meletie nu a plecat la Athos după secularizarea averilor mănăstirești, ci a rămas la Cotroceni ca preot al bisericii, stăpânind de altfel și proprietăți în București și Ilfov. Neresemnându-se cu pierderea unei funcții pe care o deținuse o bună parte din viață, a continuat să se implice în treburile lăcașului. Le

⁵² ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar nr. 1308/1862.

⁵³ *Istoria Cotrocenilor în documente*, p. 151, 157.

⁵⁴ ANIC, fond Mănăstirea Cotroceni. Inventare mănăstirești, dosar nr. 993/1862, f. 37.

⁵⁵ Ibidem, dosar nr. 996/1862, f. 31.

⁵⁶ Ibidem, dosar nr. 993/1862, f. 82, 88, 89.

va submina autoritatea și le va face dificilă activitatea celorlalți îngrijitori – Ieremia Măcărescu⁵⁷ și Vasile Dumitrescu – până la moartea sa în 1869.

*

În administrarea mănăstirii egumenul era asistat de ceilalți călugări, cărora le delega o parte dintre atribuțiile sale cu caracter economic, de gestionare și exploatare a domeniului funciar. Nu dispunem de date sigure în ceea ce privește componența soborului mănăstirii; de altfel, documentele din fondul mănăstirii oferă informații reduse, indirecte și asupra structurii și dimensiunilor aparatului administrativ coordonat de egumen. *Economul* (sau *dichiul*), desemnat de către egumen sau de obște, era administratorul efectiv al proprietăților mănăstirii, ocupându-se personal sau prin intermediul unor ispravnici de punerea în valoare a importanței ei averi funciare și de colectarea veniturilor. Încheia tranzacții, uneori achiziționa proprietăți și stabilea raporturi cu autoritățile laice din teritoriu. Îl sesiza pe egumen în cazuri de uzurpare a drepturilor mănăstirii, de încălcare a proprietăților și participa la cercetarea și restabilirea hotarelor moșiilor. Trebuia să întocmească un catastif cu veniturile și cheltuielile proprietăților, avizat cu semnăturile celorlalți călugări.

Dobândirea acestei experiențe în gestionarea bunurilor mănăstirești și familiarizarea cu problemele comunității îl impuneau ca principal candidat la postul de egumen. Reținem numai exemplul lui Ignatie, care fusese anterior econom al mănăstirii și pe care comunitatea athonită îl desemnase ca stareț tocmai datorită calităților sale, deoarece era necesară redresarea situației mănăstirii după război (1775).

O poziție deosebită în ierarhia mănăstirească o deținea *ecleziarhul* (*schevofilax-ul*), căruia îi erau încredințate spre păstrare, cu catastif, vasele și veșmintele de cult, cărțile, hrisoavele și zapisele proprietăților și milelor domnești. Acesta îndeplinea și funcția de vistier al mănăstirii; în hrisovul lui Alexandru Ipsilanti de reorganizare a mănăstirilor chinoviale referitor la „*schevofilaka*” se prevedea ca „tot venitul mănăstirii să se adune în mâna lui, purtând grija de toate, neatingându-se de nimica, spre a cheltui lucru obștesc numai la treaba lui sau să de<a> slobozenie la alții a cheltui în zadar”⁵⁸. În consecință, în gestiunea sa se păstra și catastiful economului cu veniturile și cheltuielile administrative.

Ecleziarhul era cel care distribuia banii pentru nevoile mănăstirii, atât *dichiului*, cât și *chelarului*, a cărui atribuție era de a aproviziona mănăstirea cu cele necesare traiului, fiind purtătorul cheilor de la cămară și pivniță. Având îndatorirea pregătirii, organizării mesei pentru comunitate, în subordinea sa se aflau unul sau doi bucătari, care erau aleși fie dintre călugări, fie dintre mireni. Sub supravegherea și îndrumarea egumenului și a ecleziarhului, chelarul organiza sărbătorirea hramurilor mănăstirii și, probabil, distribuirea milosteniilor⁵⁹.

⁵⁷ Ibidem, dosar nr. 582/1866.

⁵⁸ Daniel Barbu, *O arheologie constituțională românească*, București, 2000, p. 177.

⁵⁹ Louis Bréhier, *op. cit.*, p. 429–440; Vasile Muntean, *Bizanțul și românii*, p. 140–141.

Pentru prevenirea abuzurilor în administrarea așezămintelor de cult în anafora sa din 1794 adresată domnului, mitropolitul Dositei Filitti solicita ca „fieștecare mănăstire, după egumen, să aibă și un iconom pentru chivernisirea trebilor de afară și un schevofilax pentru paza și păstrarea lucrurilor celor din năuntru, care să fie neschimbați în toată viața lor”⁶⁰. Cu toate asemenea reglementări, și din această perspectivă, egumenul rămânea totuși administratorul general al mănăstirii, la curent cu situația financiară a acesteia, fiind cel care lua deciziile cele mai importante și principalul răspunzător în fața comunității athonite sau a autorităților statului pentru modalitatea în care gestiona averea mănăstirii și își îndeplinea obligațiile.

În vederea gestionării domeniului funciar al mănăstirii, egumenul și economul își creau în teritoriu o rețea de ispravnici, probabil nu pe fiecare moșie în parte, ci pe grupuri teritoriale de proprietăți. Atribuțiile acestora erau mai mult sau mai puțin extinse, în funcție de modalitatea de a valorifica respectiva moșie, de specificul culturilor, de veniturile ce urmau a fi colectate. Ispravnicii erau selectați atât din rândul călugărilor, cât și dintre persoane laice, oameni de încredere. Puteau proveni chiar din rândul locuitorilor moșiilor sau ai unor sate învecinate, de obicei fruntași, slujbași domnești, mici boieri, care puteau gestiona într-un mod mai eficient exploatarea proprietății respective. Mănăstirea și-a constituit astfel o administrație fiscală însărcinată cu prelevarea impozitelor datorate de țăranii șezători pe moșiile sale sau cu încasarea veniturilor din milele domnești. În secolul al XIX-lea, în condițiile modificării modalității de valorificare a domeniului său funciar, în sensul predominării practicii arendării moșiilor, și structura „aparaturii administrative” al mănăstirii a cunoscut o transformare și o diminuare.

La 1863, personalul mănăstirii Cotroceni, catalogată în rândul celor de rangul I, era structurat în ecleziastic și laic, primul compus din următoarele persoane, ale căror salarii lunare fuseseră stabilite de Ministerul Cultelor: superiorul/egumenul primea 1.500 de lei, economul 500 de lei, cei trei preoți câte 300 de lei, diaconul 300 de lei, cântărețul I 300 de lei, cântărețul II 250 de lei, paracliserul 150 de lei; din rândul personalului laic făceau parte: un secretar (cu 800 de lei), un copist (cu 300 de lei), un avocat pentru București (cu 1.333 de lei), unul pentru provincie (cu 800 de lei), un inginer hotarnic (cu 800 de lei), un îngrijitor al viilor (cu 200 de lei), doi portari, în același timp și servitori (cu 220 de lei), un vizitiu (cu 188 de lei), un bucătar (cu 96 de lei) și trei pensionari (cu 282 de lei)⁶¹. Semnificativ pentru structura organizatorică a acestei mănăstiri în pragul secularizării este faptul că deși era un așezământ monastic, în rândul personalului său nu apare niciun călugăr, exceptând egumenul, economul și, poate, unii dintre preoți. Considerăm că această situație era în relație directă cu funcția dominantă a mănăstirii Cotroceni, aceea de metoc al comunității monastice athonite și, deci, de principal furnizor de venituri și mai puțin de centru monahal. O altă explicație ar fi

⁶⁰ V.A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. VI, București, 1893, p. 37–38.

⁶¹ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar nr. 1268/1863, f. 18.

oferită de noua destinație a celei mai mari părți a clădirilor mănăstirii, devenită reședință de vară a principilor români, încăperi ocupate acum de personalul curții domnești, în detrimentul celui monahal.

Privită în ansamblu, administrația în timp a egumenilor mănăstirii Cotroceni poate fi apreciată ca eficientă, reușind să-i asigure funcționarea și împlinirea misiunii sale religioase și sociale. Perioadele de criză, determinate atât de deciziile eronate ale unora dintre stareți în gestionarea fondurilor, cât și de condițiile politico-economice generale nefavorabile, au fost în final depășite. Importantele resurse materiale, fondul funciar avut în dotare, precum și mobilizarea comunității monahale i-au permis însă redresarea și menținerea statutului de mare ctitorie domnească, astfel încât în momentul secularizării averilor mănăstirești era cea mai bogată dintre mănăstirile închinată din Țara Românească⁶².

ANEXĂ

Egumenii mănăstirii Cotroceni

Daniil episcopul (1679–1682)
Partenie (1682–1691)
Iosif (1692)
Galaction (1694–1697)
Mitrofan arhiereul (1697–1705)
Neofit arhiereul (1705)
Ioasaf (1706–1711)
Averchie (1712–1731)
Daniil (1731–1740)
Grigorie (1740–1749)
Ioanichie (1752–1755)
Neofit (1755–1768; 1773–1774)
Ignatie (1775–1791)
David (1791–1797)
Visarion (1798–1812)
Ignatie (1813)
Dionisie Plumbuițeanu, epitrop (1814–1817)
Hariton, Teodosie, epitropi (1817–1819)
Hariton (1819–1821)
Procopie, epitrop (1821–1823)
Iosif (1823–1828)
Hariton (1828–1833)
Procopie (1833–1838)
Teofan Dohiaritul (1839–1841)
Meletie Căscioreanu (1841–1854; 1856–1862; 1863)
Ioachim Raduliotul, egumen provizoriu (1854–1855)
Teofan Dohiaritul (1855–1856)
Nylos, egumen provizoriu (1862, martie–iulie)
Simion Grigoriatu (1862)

⁶² Ibidem, dosar nr. 253/1863, f. 2v.

Marin Serghiescu, îngrijitor (1863–1866)

Ieremia Măcărescu, ieromonah îngrijitor/curator (1866–1867)

THE COTROCENI MONASTERY – ORGANIZATION AND MANAGEMENT (SEVENTEENTH–NINETEENTH CENTURIES)

Abstract

In a society centered on religion, the founding of a church was a “good deed” and a fundamental act of the Christian believer in the framework of his relationship with God. Such an act of faith and gratitude is the founding of the Cotroceni Monastery (1679–1682) by Șerban Cantacuzino, prince of Wallachia (1678–1688). Built with the additional purpose of serving as a burial place for the Cantacuzino family, this monastery stands out as one of the most prominent Romanian monastic establishments in terms of architecture, history, and patrimony.

The organization and management of the establishment was first determined by Șerban Cantacuzino in his deed of 1682, by which the monastery was dedicated to the entire monastic community of Mount Athos. The highest position in hierarchy was held by the *hegoumenos*, who was chosen among the monks of the most important Athonite monasteries to be the spiritual leader and the main administrator of the considerable wealth of the monastic establishment. Throughout its two centuries of existence, the Cotroceni Monastery had about 30 *hegoumenos*, whose activities can be rated efficient.

The *hegoumenos* was assisted in his work by the other monks, to whom various tasks were assigned in relation to the management of resources and of the land. One of these was the *oikonomos*, who was effectively in charge of managing the vast estate of the monastery and collecting revenues. Another important position was held by the *ecclesiarchos*, who was the keeper of the cult objects and holy garments, books, manuscripts and land deeds, and of the alms given by the Prince, as he also filled the position of treasurer.

The Cotroceni Monastery also went through times of crisis. However, owing to its considerable wealth, and to the effort and dedication of the monastic community, the monastery was able to recover and preserve its high status of important princely foundation. When the secularization of monastic estates occurred in 1863, it was one of the richest dedicated monasteries in Wallachia. Subsequently, the position it held changed greatly, and by the end of the nineteenth century the Cotroceni compound became a princely and further on royal residence.

Keywords: medieval society; dedicated monasteries; Șerban Cantacuzino, prince of Wallachia; monastic organization; administration of monastic estates

POLITICILE CULTURALE COMUNISTE ÎN ANII REGIMULUI GHEORGHIU-DEJ. DIMENSIUNI FINANCIARE ȘI SOCIALE

CRISTIAN VASILE*

Este deja un loc comun faptul că datele statistice cuprinse în anuare și în alte lucrări din perioada comunistă sunt incerte – când nu sunt chiar falsificate – din cauza caracterului lor propagandistic¹. Oricum, aceste date, precum și continuitatea, comparabilitatea lor în timp sunt relative din cauza modificării structurii anuarelor, a evoluției sistemului monetar, a sistemului și metodologiei de stabilire a prețurilor, dar și a schimbării metodologiei de calcul și de exprimare a unor indicatori economici. Cu prudență trebuie privite și bugetele de stat tipărite în „Monitorul oficial”/„Buletinul oficial” în perioada 1948–1989², deși gradul lor de credibilitate este mai mare. Într-un subcapitol special am încercat să schițez și o analiză a evoluției cadrului legislativ privind sistemul de pensii, cu accent asupra dimensiunii discriminatorii în cazul intelectualilor indezirabili. O discriminare se poate observa și în ceea ce privește salarizarea, vădindu-se privilegierea câtorva categorii din rândurile *intelectualilor de partid*. În ultimul timp, datorită unor cercetători precum Alexandru-M. Mironov și Ioana Macrea Toma³, cadrul financiar în care literați, oameni de știință și artiști au evoluat în anii regimului comunist a devenit mai bine cunoscut. Totuși, din cauza faptului că multe subiecte – bugetul general al culturii, sistemul de pensii, salariile și alte venituri de natură salarială de care au beneficiat scriitorii, artiștii etc. – au rămas mai degrabă nebulose, am încercat să completăm acest tablou al subvenționării culturii și oamenilor de artă îndeosebi cu ajutorul unor documente de arhivă, multe inedite, identificate în principal la Arhivele Naționale, în fondurile CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație și CC al PCR – Secția Economică, dar și apelând la surse deschise („Buletinul oficial”), izvoare pe care ne-am străduit să le trecem printr-un filtru critic. Le mulțumesc prof. Maria Mureșan (Facultatea de Relații Economice Internaționale) și Narcis Tulbure (Facultatea de Finanțe, Asigurări, Bănci și Burse

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; cristivasile2002@yahoo.com.

¹ Maria Mureșan, *Evoluții economice 1945–1990*, București, 1995, p. 85; Eadem, *Economia de comandă*, în vol. *Raport final*, ed. Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrinu, Cristian Vasile, București, 2007, p. 222–223.

² Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), fond CC al PCR – Secția Economică, dosar nr. 250/1952, f. 2–3.

³ Alexandru-Murad Mironov, *Beneficii, privilegii și recompense sau prețul intelectualității din RPR*, în vol. *Intelectuali români în arhivele comunismului*, coord. Dan Cătănuș, București, 2006, p. 457–472; Ioana Macrea-Toma, *Privileghenția. Instituții literare în comunismul românesc*, Cluj-Napoca, 2009.

de Valori – ASE) pentru sugestiile lor și ajutorul dat la înțelegerea cifrelor bugetare. Damiana-Gabriela Oțoiu a citit o primă versiune a acestui studiu și mi-a furnizat câteva observații critice deosebit de utile.

CONSIDERAȚII PRIVIND BUGETUL CULTURII

Pe baza cifrelor din bugetele anuale tipărite în „Buletinul oficial”, am calculat alocațiile pentru știință, cultură și învățământ începând din anul 1956 (de când a existat o defalcare clară – precizată în legea bugetului – la nivelul cheltuielilor social-culturale) și până în 1965 (vezi Tabelul I, coloana a patra).

Tabelul I

Anii	Bugetul total de cheltuieli, milioane de lei	Alocațiile pentru finanțarea acțiunilor social-culturale	Alocațiile pentru învățământ, știință și cultură	Procentul alocațiilor pentru învățământ, știință și cultură
1953	37.500,0			
1954	39.338,0			
1955	43.005,0	6.800,0		
1956	44.430,6	7.693,0	3.078,9	6,9%
1957	45.247,0	10.496,9	3.807,7	8,4%
1958	47.167,0	11.291,2	3.767,9	7,9%
1959	51.033,0	11.928,4	3.999,7	7,8%
1960	55.930,0	13.436,8	4.313,2	7,7%
1961	64.801,3	15.198,8	5.328,6	8,2%
1962	77.790,0	16.964,2	6.051,9	7,7%
1963	81.462,6	19.122,0	7.136,9	8,7%
1964	91.232,3	20.635,0	7.875,8	8,6%
1965	98.401,4	22.075,0	8.417,9	8,5%

Sursa: „Buletinul Oficial al Marii Adunări a Republicii Populare Române” (1953–1965)⁴.

În legătură cu aceste cifre, se impun câteva comentarii. Alocațiile pentru finanțarea acțiunilor social-culturale cuprind, pe lângă sumele destinate științei, învățământului și culturii (ceea ce am numit *bugetul culturii*), cheltuielile prevăzute

⁴ „Buletinul oficial al Marii Adunări a Republicii Populare Române” (în continuare: „Buletinul oficial”), anul II, 29 ianuarie 1953, nr. 4, p. 13–14; ibidem, anul III, 21 aprilie 1954, nr. 19, p. 147; ibidem, anul IV, 2 iunie 1955, nr. 13, p. 129; ibidem, anul V, 4 aprilie 1956, nr. 11, p. 45; ibidem, anul VI, 28 martie 1957, nr. 11, p. 61; ibidem, 29 decembrie 1957, nr. 36, p. 297–299; ibidem, anul VII, 30 decembrie 1958, nr. 41, p. 313–314; ibidem, 31 decembrie 1959, nr. 31, p. 247; ibidem, 27 decembrie 1960, nr. 27, p. 181; ibidem, 30 decembrie 1961, nr. 29, p. 377–379; ibidem, anul XI, 30 decembrie 1962, nr. 28, p. 231–232; ibidem, anul XII, 30 decembrie 1963, nr. 24, p. 158; ibidem, anul XIII, 30 decembrie 1964, nr. 24, p. 250; Ion Moraru, *Cultura și masele*, în Ștefan Bălan et al., *Momente ale revoluției culturale în România*, București, 1964, p. 323.

în bugetul asigurărilor sociale de stat, cele destinate sănătății, culturii fizice și sportului, precum și banii pentru prevederi sociale și ajutoare familiale de stat. Pentru intervalul anterior anului 1955 dispunem de puține date; Hotărârea Plenarei lărgite a Comitetului Central al PMR din 19–20 august 1953 precizează că în domeniul social-cultural s-au investit în perioada 1949–1953 aproximativ trei miliarde de lei⁵. O explicație pentru creșterea alocărilor bugetare pentru domeniul culturii în anii 1954 și 1955 se regăsește într-una din hotărârile acestei Plenare care stabilea că: „Din investițiile prevăzute pe perioada 1953–1955 pentru industria grea și unele construcții mari, se vor reduce circa 15–17 miliarde de lei, din care circa 5 miliarde de lei vor fi folosite pentru dezvoltarea producției agricole și a industriei bunurilor de consum, pentru construcția de locuințe și alte lucrări social-culturale (s.n.).”⁶ Suma de 6,8 miliarde de lei trecută în dreptul alocațiilor pentru finanțarea acțiunilor social-culturale pe 1955 (Tabelul I) nu este atestată în statisticile din acel an, ci este furnizată după aproape un deceniu, de Ion Moraru, vicepreședinte al Comitetului de Stat pentru Cultură și Artă, într-un text sintetic despre finanțarea culturii în perioada primelor două decenii comuniste. Același Ion Moraru rotunjește (în sus și în jos) alte cifre bugetare: pentru 1960 furnizează suma de 13.700.000.000 de lei (ca total al alocațiilor pentru finanțarea acțiunilor social-culturale) în loc de 13.436.800.000 de lei, cât prevedea legea bugetului de stat pentru 1960; pentru 1963 același demnitar invocă 18.900.000.000 de lei pentru cheltuielile consacrate acțiunilor social-culturale (în locul estimării mai optimiste din epocă – 19.122.000.000 de lei)⁷. Pornind de la aceste cifre ajustate, Moraru a calculat creșterea alocațiilor social-culturale ale statului pe cap de locuitor din 1960 până în 1963: 747 de lei, în 1960; 839 de lei, în 1961; 940 de lei, în 1962, și 1.005 lei, în 1963.

Mai trebuie adăugat un lucru privind rata inflației în perioada comunistă. Teoretic, până în 1989 nu a existat inflație. Practic, în forme mascate, și-a făcut prezența, dar abia după 1980, când devine evident că planificarea nu mai poate controla în totalitate economia. Probabil, alocările consistente pentru învățământ, știință și cultură, la fel ca și pentru sănătate, au fost în mare parte reale. A existat un acces gratuit la sistemul cultural-educational și sanitar (nu discutăm aici nici calitatea acestor servicii și nici discriminările legate de originea socială care i-au împiedicat pe copiii – elevi/studenți – de *chiaburi*, *exploatatori*, *dușmani ai poporului*, *vinovați de dezastrul țării* etc. să aibă un acces egal la licee, institute de învățământ superior). Aceste alocări ar putea fi explicate și prin eforturile liderilor comuniști de a-și menține o anumită adeziune populară. Mai trebuie adăugat că o

⁵ Hotărârea Plenarei lărgite a CC al PMR din 19–20 august 1953 cu privire la sarcinile partidului în domeniul dezvoltării economiei naționale și ridicării continue a nivelului de trai material și cultural al oamenilor muncii, în vol. *Rezoluții și hotărâri ale Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român*, vol. II 1951–1953, [București], 1954, p. 473.

⁶ *Ibidem*, p. 487.

⁷ Ion Moraru, *Cultura și masele*, p. 323.

parte importantă a acestor bugete pentru domeniul culturii erau sume practic sustrase din veniturile directe ale populației, iar nivelul de trai – deci implicit nivelul de salarizare – a fost extrem de modest până în anii 1960. În general, variațiile alocației pentru cultură și educație nu depășesc un procent de la un an la altul. O excepție este reprezentată de momentul 1956–1957, care poate fi pus pe seama prezenței lui Miron Constantinescu în fruntea Ministerului Învățământului și Culturii⁸ (același M. Constantinescu păstra o influență importantă asupra Comitetului de Stat al Planificării, unde s-a aflat pentru mulți ani la conducere). Probabil și tentativele studențești de revoltă, la fel ca și fronda din sânul comunității intelectual-artistice, sub impulsul *Raportului secret* hrușciovian și al Revoluției maghiare din toamna anului 1956, au contribuit la o atenție mai mare a guvernanților comuniști pentru instituțiile cultural-artistice și sistemul de învățământ. Legat de bugetul culturii pe anul 1957, beneficiem și de o comparație care îi aparține chiar lui Gheorghiu-Dej. În discursul său ținut la Plenara CC al PMR de la finele lui noiembrie 1958, Dej susținea că volumul cheltuielilor social-culturale a fost în 1957 de peste 3,2 ori mai mare decât în anul 1950⁹. Având ca reper cifra de 10.496,9 milioane de lei, rezultă că în anul 1950 alocațiile pentru finanțarea acțiunilor social-culturale au fost de circa 3.280,2 milioane (sumă calculată la valoarea de după reforma monetară din 1952); după toate probabilitățile, procentul alocațiilor pentru învățământ, știință și cultură s-a situat sub 6%. Dintr-un document al CGM aflăm că bugetul pentru toate acțiunile social-culturale pe anul 1952 a fost „de peste 5.300 milioane de lei, adică cu 19,4% mai mult decât în 1951”¹⁰.

Poate ar mai trebui spus că cincinalul 1956–1960 este cel în care fondul de consum a fost cel mai crescut (82,9%), în vreme ce fondul de acumulare a înregistrat cel mai mic procent din perioada comunistă (17,1)¹¹. Analizând structura pe destinații a investițiilor observăm că din 1950 până în 1970 s-a alocat un procent din ce în ce mai mic domeniului *învățământ, cultură și artă*: 3,1% (în 1950), 2,6% (în 1960) și 2% (în 1970), în paralel cu creșterea alocărilor pentru industrie¹². Bugetul culturii din intervalul 1953–1965 este însă mai mare decât cel din primii ani postbelici. Una dintre cauze ar fi menținerea – în anii 1945 și 1946 – la un nivel extrem de ridicat a volumului cheltuielilor care decurgeau din îndeplinirea obligațiilor financiare stipulate în convenția de armistițiu cu URSS, în raport cu celelalte cheltuieli ale statului. Spre exemplu, în exercițiul financiar 1945–1946

⁸ În perioada 24 noiembrie 1956–16 iulie 1957 – *Membrii CC al PCR 1945–1989. Dicționar*, coord. Florica Dobre, București, 2004, p. 176.

⁹ Gh. Gheorghiu-Dej, *Expunere făcută la ședința plenară a CC al PMR din 26–28 noiembrie 1958*, București, 1958, p. 66.

¹⁰ ANIC, fond CC al PCR – Secția Economică, dosar nr. 53/1952, f. 1–2.

¹¹ *Anuarul statistic al României 1990*, [București], [1990], p. 240.

¹² Bogdan Murgescu, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500–2010)*, Iași, 2010, p. 338.

cheltuielile în contul armistițiului au absorbit 1.150,2 miliarde de lei (52,3%) din totalul cheltuielilor bugetare de 2.199,6 miliarde de lei; în plus, cheltuielile militare rămăseseră importante în 1945 – 14,8% –, în timp ce cheltuielile civile și pentru investiții productive s-au ridicat doar la 30,4%¹³. Situația s-a înrăutățit în următorii doi ani, în condiții de secetă și foamete, când bugetele Ministerelor Artelor și Educației Naționale au suferit reduceri succesive. În 1947, Ion Gh. Maurer, pe atunci doar subsecretar de stat la Ministerul Industriei și Comerțului, era nevoit să invoce trecutul PCR ca „garanție de luptă pentru cultura poporului” și să se justifice pentru scăderea dramatică a cheltuielilor: „Acest partid [PCR], când vine cu cereri de reduceri în bugetul Artelor, Sănătății, Educației Naționale, trebuie să socotească că momentul în care o asemenea intervenție a partidului acestuia se produce este un moment de gravitate excepțională.”¹⁴ Planul economic aprobat de MAN în 1948, pentru anul următor (1949), prevedea 82 de miliarde de lei, din care doar 11,2% pentru sectorul cultural și social¹⁵ (iar din acest procent cea mai mare parte era destinată cheltuielilor sociale).

Deocamdată, este cert că nivelul alocațiilor pentru învățământ, știință și cultură a crescut vizibil în 1953 față de 1948, dar unele afirmații ale liderilor comuniști trebuie privite cu maximă prudență. Spre exemplu, într-un moment de bilanț, Iosif Chișinevski declara, în ianuarie 1954, că: „Statul nostru, partidul nostru fac eforturi extraordinare în domeniul ridicării culturii poporului. Este suficient de a arăta că volumul cheltuielilor social-culturale pentru populație a crescut în anul 1953 – față de 1948 – de opt ori.”¹⁶ O comparație parțială cu bugetele interbelice se poate schița, întrucât cunoaștem câteva date procentuale privitoare la cheltuielile bugetare anuale pentru domeniul *învățământ, cultură, sănătate*: 16,9% (1925); 22,7% (1929); 20,2% (1934–1935); 21% (1938–1939)¹⁷. Suprapunerea nu este exactă, deoarece în acest domeniu al bugetului interbelic nu sunt incluse explicit cheltuielile pentru *știință*, în schimb apar alocările pentru *sănătate*. Am definit deja limitele alocațiilor postbelice pentru finanțarea acțiunilor sociale – adică acele cheltuieli prevăzute în bugetul asigurărilor sociale de stat, cele destinate sănătății, culturii fizice și sportului, precum și banii pentru prevederi sociale și ajutoare familiale de stat. Echivalându-le în mod generic cu cheltuielile pentru *sănătate*, rezultă următoarele procente postbelice pentru un domeniu oarecum similar celui din anii 1920–1930 (am ales procentele extreme): 17,3%

¹³ Ion Alexandrescu, *Economia României în primii ani postbelici (1945–1947)*, București, 1986, p. 122.

¹⁴ *Ibidem*, p. 175.

¹⁵ În condițiile în care pentru mijloacele de producție industrială se alocau 47%. – ANIC, fond CC al PCR – Secția Economică, dosar nr. 28/1949, f. 8, *Documentare și instrucțiuni asupra noului sistem de salarizare, ianuarie 1949*.

¹⁶ Idem, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 4/1954, f. 61–62.

¹⁷ *Economia României. Secolul XX. Noua tranziție la economia de piață: premise istorice și perspective*, coord. Tudorel Postolache, București, 1991, p. 168.

(1956) și 23,1% (1957). Prin urmare, procentele sunt comparabile, iar perioada comunistă nu aduce o creștere semnificativă a procentului reprezentând alocațiile social-culturale. Mai mult, examinând procentul alocat în plin război, în exercițiul financiar 1943–1944, doar Ministerului Culturii Naționale și al Cultelor – 9,5%¹⁸ –, constatăm că el este mai mare decât procentul alocat sub regimul comunist domeniului *învățământ, știință și cultură*.

Datele de la nivel microeconomic din anii 1950 ar fi fost un excelent indicator și ar fi permis în același timp completarea informațiilor de la nivel macroeconomic (la nivel de buget) cu statistici microeconomice. Mai precis, ne-ar fi arătat – dacă dispuneam de cifrele alocărilor pentru sistemul de educație, de exemplu – ce anume finanța statul și ce cădea în sarcina părinților elevilor: transport, cazare, rechizite, manuale, mese etc. Dacă la nivel macroeconomic inflația este greu vizibilă, la nivel microeconomic se poate vedea cât de greu (sau cât de ușor) era pentru părinți (mai ales pentru noile clase privilegiate de regim) să facă față cheltuielilor cu școlarizarea. Într-o recentă și consistentă sinteză de istorie economică, istoricul B. Murgescu sublinia că orice bilanț statistic al dezvoltării economice în perioada comunistă poate fi făcut fie din perspectiva paharului pe jumătate plin, fie din perspectiva paharului pe jumătate gol¹⁹. Autorul sus-amintit conchide că, în pofida progreselor realizate în perioada comunistă, în 1989 România se afla în continuare pe unul dintre ultimele locuri ale Europei, la concurență cu Albania; regimul politic postbelic nu a reușit să rezolve problema subdezvoltării relative a țării. În plus, chiar nuanțând, rafinând comparațiile și luând în calcul performanța economică, România și-a păstrat în tot intervalul 1947–1989 poziția mult sub media europeană și, de asemenea, sub media celorlalte țări est-europene²⁰. La fel stau lucrurile și când vine vorba despre cuantumul alocărilor pentru dezvoltarea culturală, pentru investițiile în instituțiile cultural-artistice și în sistemul educațional.

PENSIILE INTELECTUALILOR ȘI ARTIȘTILOR

Politicile discriminatorii de pensionare abuzivă și de suprimare/reducere a pensiilor în cazul unor scriitori și artiști indezirabili din punct de vedere politic (sau care nu cedau șantajului) s-au perpetuat pe parcursul întregului deceniu șase. Exista încă din 30 septembrie 1940 un precedent inaugurat de guvernarea național-legionară, printr-o lege punitivă și arbitrară vizând învățământul superior, care stipula pensionarea, din oficiu, a profesorilor care împliniseră vârsta de 65 de ani, în vederea promovării de cadre tinere, mai susceptibile să fie simpatizante ale

¹⁸ Bugetul general a fost în anul 1943–1944 de 171.880.000.000 de lei, iar cheltuielile destinate Ministerului Culturii Naționale și al Cultelor (care includea Subsecretariatul Școlilor) totalizau 16.409.170.000 de lei – *Expunere de motive la bugetul general al statului pe exercițiul 1943–1944*, București, 1943, p. 191 și 204.

¹⁹ Bogdan Murgescu, *op. cit.*, p. 328.

²⁰ *Ibidem*, p. 330–331.

Mișcării Legionare²¹. Pe lângă această pensionare pe motive politice, regimul național-legionar a creat și un concept nou, acela de *epurare*, aplicat mediului universitar, care avea să fie menținut și de regimurile autoritare și dictatoriale ce s-au succedat. Eșafodajul legislativ pe care s-a întemeiat politica socială represivă a regimului comunist a fost reprezentat de: Decretul nr. 102/1948 pentru revizuirea pensionarilor publici plătiți din Bugetul Casei Generale de Pensii, Decretul nr. 3/1950 pentru revizuirea drepturilor la pensie, Codul Muncii (Legea nr. 3/1950) și Hotărârea Consiliului de Miniștri nr. 339 din 17 martie 1956, prin care s-a aprobat Hotărârea nr. 5/1956 a Consiliului Central al Sindicatelor (CCS) din RPR, pentru acordarea drepturilor la pensie în cadrul asigurărilor sociale de stat personalului artistic din instituțiile de profil. Spectrul anulării dreptului de pensie a fost un eficient instrument de control, de domesticire a intelectualilor consacrați, ajunși la o vârstă venerabilă și ezitanți/recalcitranti în ceea ce privește integrarea în noul sistem politic (Tudor Arghezi, de exemplu).

În cazul unor figuri proeminente – precum compozitorul Mihail Jora –, respectate de aproape întreaga comunitate artistică, secția ideologică și autoritățile guvernamentale au luat în calcul reconsiderarea măsurilor punitive care vizau drepturile sociale. Într-un document al Secției de Literatură și Artă din 28 februarie 1953 care inventaria principalele probleme care îi frământau pe muzicieni se semnală faptul că mai mulți compozitori consideră profund nedreaptă decizia guvernamentală de suprimare a pensiei pe care M. Jora o primea de la Conservatorul de Stat²². În anii următori atât opera, cât și drepturile sociale ale reputatului muzician au fost reconsiderate. Această reabilitare parțială a lui Mihail Jora a intervenit într-un context favorabil, marcat – în plan general – de o destindere limitată a politicii culturale, dar și de o situație particulară: dizgrația în care a căzut compozitorul Matei Socor, perceput ca fiind unul dintre prigonitorii fostului președinte al Societății Compozitorilor. Începând din anii 1953–1954 problema controlului financiar asupra cheltuielilor efectuate de instituțiile cultural-artistice, ca și asupra întocmirii bugetelor se va pune din ce în ce mai acut la nivelul secțiilor și sectoarelor ideologice ale CC al PMR²³. A fost un moment favorabil și pentru îndepărtarea lui M. Socor. Conducerea Uniunii Compozitorilor, în frunte cu M. Socor, a fost demisă și din cauza cheltuielilor nejustificate, disproportionale. Sacrificarea de către partid a lui Socor a intervenit și în urma unor contestări din interiorul Uniunii.

Uneori, când nu reușeau să influențeze o revizuire a deciziilor privitoare la suspendarea drepturilor sociale în cazul unor literați sau artiști, conducerile uniunilor de creație acordau diverse forme de sprijin. Spre exemplu, dramaturgul

²¹ Ovidiu Bozgan, *Învățămintul superior. Putere și universitate în România anilor 1940–1947*, în vol. *Istoria românilor*, vol. IX *România în anii 1940–1947*, ed. Dinu C. Giurescu, Florin Șperlea, București, 2008, p. 910.

²² ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 42/1953, f. 3.

²³ Ibidem, dosar nr. 18/1954, f. 50.

Ion Luca, deși ar fi avut dreptul la o pensie regulată, trăia modest, dintr-un mic ajutor de la Uniunea Scriitorilor²⁴. Totuși, se pare că la acest capitol al pensiilor scriitorilor indezirabili conducerea Uniunii Scriitorilor a cedat mai greu la presiunile instanțelor ideologice și politice, unii istorici considerând că Uniunea a reușit să mențină o susținere materială, chiar dacă precară, pentru literați stigmatizați de către oficialitățile comuniste din cauza trecutului lor politic²⁵. Continuitatea la catedră și prestigiul profesional erau neglijate din cauza discriminărilor de natură politică; Alice Voinescu, de exemplu, care avea o vechime de 26 de ani ca profesoară universitară la Conservatorul Regal de Muzică și Artă Dramatică, primea în 1951 o pensie de doar 500 de lei (10.000 de lei vechi, înainte de reforma monetară din 1952)²⁶. Uneori, cuantumul pensiilor stabilite pentru diverse categorii de intelectuali erau chiar mai mici; la mijlocul anilor 1950 o pensie a unui scriitor se situa între 200 și 500 de lei²⁷. De altfel, 500 de lei/lună era o sumă considerată chiar de oficialități, în anul 1953, ca absolut necesară pentru asigurarea nivelului minim de trai. Într-un document oficial al CSP din vara anului 1953 – un referat semnat de Miron Constantinescu – se recunoștea practic că regimul nu respectă nici măcar această cerință autoimpusă: „Pe baza materialelor Comisiei de studiere a bugetului muncitorilor și funcționarilor, s-a stabilit că câștigul din salariu al capului de familie, necesar muncitorului sau funcționarului, pentru asigurarea nivelului minim de trai, trebuie să fie de aproximativ 500 de lei lunar. Dat fiind că, în momentul de față, câștigul *mediu* al tuturor muncitorilor și funcționarilor este de circa 450 de lei lunar, deci este sub acest minim, ar însemna că, pentru asigurarea câștigului minim și menținerea diferenței necesare între munca necalificată și cea calificată, adică a caracterului socialist al sistemului de salarizare, ar fi necesar ca câștigul mediu lunar pe întreaga economie să fie ridicat până la 800 de lei lunar, cu un fond total de salarii de circa 27 de miliarde de lei anual” (Referat privind măsurile ce urmează a fi luate pentru aducerea la îndeplinire a Hotărârilor Plenei Comitetului Central al PMR din 19–20 august 1953 în problema îmbunătățirii salarizării muncitorilor, tehnicienilor, inginerilor și funcționarilor)²⁸. Pentru a supraviețui, unii artiști erau siliți să își vândă obiectele din casă. Compozitorul clujean Nicolae Bretan, pensionat de la Opera din Cluj cu o pensie de 500 de lei, declara într-un memoriu către Petru Groza din 20 august 1953 că soția sa „umblă prin piața de vechituri a orașului să vândă câte ceva din casă, ca să completeze pensia mea ...”²⁹.

²⁴ Valeriu Anania, *Memorii*, Iași, 2008, p. 223.

²⁵ Al.-M. Mironov, *Beneficii, privilegii și recompense*, p. 465; Dorli Blaga, I. Bălu, *Blaga supravegheat de Securitate*, Cluj, 1999, p. 77.

²⁶ Alice Voinescu, *Scrisori din Costești*, ed. Constandina Breazu, București, 2001, p. 48.

²⁷ Mihai Ralea, *Raport asupra atitudinii intelectualilor față de regim și a calității producției intelectuale*, în vol. *Intelectuali români în arhivele comunismului*, coord. D. Cătănuș, p. 124–125.

²⁸ ANIC, fond CC al PCR – Secția Economică, dosar nr. 1/1953, f. 2.

²⁹ Idem, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 72/1953, f. 2.

În a doua parte a deceniului șase, legislația pensiilor cunoaște mai multe modificări. Un decret din 24 septembrie 1956 a abrogat Decretul nr. 102/1948 pentru revizuirea pensionarilor publici plătiți din Bugetul Casei Generale de Pensii și Decretul nr. 3/1950 pentru revizuirea drepturilor la pensie, dând posibilitatea persoanelor cărora li s-a revocat dreptul de pensie pe baza acestor două acte normative să solicite reînscrierea la pensie conform noilor norme în vigoare³⁰. Primeau o alocație de stat în sumă de 100 de lei familiile de salariați și pensionari cu copii, în condițiile în care unul dintre părinți făcea parte din categoria *f*, reprezentată de: scriitori, artiști, pictori, sculptori, compozitori, membri ai uniunilor profesionale. Cei care nu erau integrați în această categorie puteau totuși primi alocația dacă făceau parte din alte categorii: cea de pensionari ai unităților de stat, ai unităților republicane și locale și de pensionari IOVR (persoane invalide ca urmare a războiului, urmași ai celor morți sau dispăruți pe front, precum și urmași ai foștilor invalizi de război)³¹.

Decretul nr. 291/1959 privind dreptul la pensie în cadrul Asigurărilor Sociale de Stat a abrogat atât HCM nr. 339 din 17 martie 1956, prin care s-a aprobat Hotărârea nr. 5/1956 a Consiliului Central al Sindicatelor din RPR, pentru acordarea drepturilor la pensie în cadrul asigurărilor sociale de stat personalului artistic din instituțiile artistice, cât și Decretul nr. 3/1950 pentru revizuirea drepturilor la pensie. Cu toate acestea, noul act normativ a păstrat unele prevederi care îi pedepseau în mod abuziv pe dușmanii politici din sânul comunității intelectual-artistice. Legea, care a intrat în vigoare de la 1 august 1959, stipula la articolul 59 că: „Pierd dreptul la pensie și la ajutor social acele persoane care, până la 23 august 1944, au desfășurat o activitate antidemocratică [*anticomunistă*, n.n.], reacționară, potrivnică intereselor poporului, acei care au militat și au avut un rol activ în introducerea dictaturii militare-fasciste, precum și acei care manifestă atitudine dușmănoasă față de regimul democrat-popular.”³² Politica punitivă îndreptată contra intelectualilor cu angajamente extremiste (în speță, de partea totalitarismului fascist și a dictaturilor militare) nu a fost specifică României. Dar criteriile și definițiile cu care au operat guvernările comuniste de la București au fost extrem de subiective, într-atât încât practic oricine putea fi încadrat în categoria celor care au desfășurat „activitate antidemocratică, reacționară, potrivnică intereselor poporului” sau au fost „militanți pentru introducerea dictaturii militare-fasciste”. În plus, prevederea referitoare la „cei care manifestă atitudine dușmănoasă față de regimul democrat-popular” nu mai avea absolut nicio legătură cu vreun interes legitim de pedepsire a unor partizani ai regimurilor

³⁰ „Buletinul oficial”, anul V, 24 septembrie 1956, nr. 26, p. 233.

³¹ Ibidem, 5 noiembrie 1956, nr. 28, p. 241.

³² Ibidem, anul VIII, 10 august 1959, nr. 20, p. 142.

autoritare și/sau fasciste de dinainte de 1944–1945, vizându-i în mod direct pe opozanții din anii 1950, fără vreo conexiune cu extremismul politic de dreapta.

Pentru o comparație, merită amintit cazul Franței post-Vichy, unde Comitetul Național al Scriitorilor a adoptat în toamna anului 1944 o retorică extrem de virulentă împotriva intelectualilor „colaboraționiști” (compromiși în timpul ocupației germane prin atitudinile antisemite, pronaziste, *antigaulliste*, mai ales din intervalul 1940–1944) și a întocmit extinse liste negre cu editori, jurnaliști și prozatori, propuși pentru epurare și pedepsire exemplară. Au existat lungi discuții și în Franța în jurul noțiunilor de *trădător* și *pedeapsă dreaptă*. Cu toate acestea, măsurile interdictive, penale și cele privitoare la pierderea unor drepturi (sociale) au fost în general pronunțate de tribunalele franceze³³ și nu de către autoritățile guvernamentale prin intermediul unor acte normative edictate abuziv sau votate de un (pseudo)parlament similar Marii Adunări Naționale de la București. Spre deosebire de cazul românesc, în Franța scriitorii inculpați și-au putut angaja avocații doriți, iar procesul nu a fost bruia de asesori populari comuniști. În același timp, exista și o bunăvoință mimată sau amăgitoare a statului „democrat-popular” față de intelectualii din exilul anticomunist care ar fi avut intenția de a se întoarce în patria abandonată din cauza ocupației sovietice și a regimului intern totalitar. Decretul nr. 205 din 21 aprilie 1956 – nepublicat în „Buletinul oficial” – cu privire la stabilirea unor drepturi pentru cetățenii și foștii cetățeni români repatriați pe baza Decretului nr. 253/1955³⁴ prevedea la articolele 2 și 3 că cei reveniți din emigrație „se bucură fără nici o restricție de dreptul la pensie de orice fel”, cu recunoașterea anilor serviți în câmpul muncii în străinătate³⁵. Ministerul Prevederilor Sociale era autorizat să acorde, în caz de necesitate, ajutor social în bani persoanelor repatriate, fie până la reîncadrarea în muncă, fie până la stabilirea drepturilor la pensie. Același departament, în colaborare cu CCS, putea să ofere asistență în dovedirea minimului de vechime și, dacă era cazul, a invalidității persoanelor repatriate. Formal, nu erau excluși de la aceste „beneficii” intelectualii repatriați care adoptaseră poziții critice față de regimul de la București în presa și la posturile de radio occidentale.

Pe de altă parte, există și celălalt revers al medaliei, care ține de funcționarea statului asistențial de tip comunist. Doar o restrânsă minoritate a comunității intelectuale și artistice a fost subiectul politicilor sociale represive. Dreptul la pensie a fost recunoscut în cele mai multe cazuri și, în general, nu a existat – până la finele anilor 1980 – o presiune inflaționistă asupra pensiilor oamenilor de

³³ David Drake, *Intellectuals and Politics in Post-War France*, Houndmills-Basingstoke, 2002, p. 13–23.

³⁴ Decret pentru înlesnirea repatrierii, prin care se amnistiau toate infracțiunile prevăzute de codul penal și legile speciale – cu excepția crimei de omor – săvârșite de cetățenii sau foștii cetățeni români aflați în afara frontierelor RPR și care obțineau autorizarea de reîntoarcere până la 23 august 1956. – „Buletinul oficial”, anul IV, 30 iunie 1955, nr. 18, p. 161.

³⁵ *Legislația României socialiste. Acte normative nepublicate. Decrete. 1949–1974. În vigoare la 1 ianuarie 1975* (http://www.crimelecomunismului.ro/pdf/ro/ACTE%20NORMATIVE%20NEPUBLCATE%20-%20/Cetatenii%20repatriati,%201956/decret_205_din_21_aprilie_1956.pdf, accesat la 15 iulie 2010).

cultură³⁶. Legislația privitoare la sistemul de pensii a fost completată la începutul deceniului șapte prin Decretul nr. 521/27 iulie 1962 privind trecerea la pensie a profesorilor și conferențiarilor din învățământul superior și înființarea funcțiilor de profesor consultant și conferențiar consultant³⁷. În fapt, mai mulți profesori veritabili și-au putut continua activitatea la catedră datorită noii legi. Poziția oficială a autorităților comuniste era aceea că pregătirea cadrelor de specialiști cu calificare superioară necesare dezvoltării economiei și culturii constituia sarcina principală a învățământului superior. Iar „îndeplinirea acestei sarcini, la nivelul cerințelor, necesită prestarea la catedră a numeroase activități didactico-științifice care, în general, *depășesc posibilitățile de efort ale cadrelor didactice înaintate în vârstă*”. În vara anului 1962, după consultări cu instanțele ideologice, Ministerul Învățământului propunea legea sus-amintită, care lăsa posibilitatea ca universitățile/facultățile/institutele să beneficieze de experiența profesorilor care au depășit vârsta de pensionare. „Profesorii și conferențiarii din instituțiile de învățământ superior – se stipula în Decretul nr. 521 – vor fi trecuți la pensie la împlinirea vârstei de 65 de ani pentru bărbați și 60 de ani pentru femei. În mod excepțional, Ministerul Învățământului poate aproba, la propunerea instituțiilor de învățământ superior, rămânerea în învățământ a unor profesori și conferențieri până la împlinirea vârstei de 70 de ani. (...) Profesorii și conferențiarii cu merite deosebite în munca didactică, trecuți la pensie, vor putea continua unele activități didactico-științifice din învățământul superior ca profesori consultanți sau conferențieri consultanți.”³⁸ În această calitate puteau fi: îndrumători de doctoranzi (*aspiranți*), referenți la disertațiile candidaților și doctorilor în științe, referenți ai Comisiei Superioare de Diplome, recenzenți pentru manuale și lucrări științifice, membri în colectivele de catedră, membri în consiliile științifice ale facultăților sau ale instituțiilor de învățământ superior, dar puteau desfășura și „alte activități de natură să contribuie la ridicarea nivelului învățământului superior”³⁹.

În ceea ce îi privește pe actorii ajunși la vârsta pensionării, situația lor a fost reglementată prin Decretul de organizare și funcționare a instituțiilor artistice de spectacole, din 23 ianuarie 1959. Acest act normativ menționa la articolele 6 și 8 că, după încetarea contractelor de muncă ale angajaților care fac parte din personalul artistic – prin pensionare –, se poate face o prelungire a angajării artiștilor pensionați fie pe o durată determinată (până la doi ani) sau pentru o stagiune, fie pentru realizarea unui anumit spectacol⁴⁰.

³⁶ De aici și intensitatea șocului produs de tranziția la economia de piață în România postcomunistă și, în general, în Europa Centrală și de Est; v. Tomasz Inglot, *Moștenirile istorice, instituțiile și dezbaterile pe tema politicilor sociale în Ungaria și Polonia, 1989–1999*, în vol. *Capitalism și democrație în Europa Centrală și de Est. Evaluarea moștenirii regimurilor comuniste*, coord. Gregorz Ekiert, Stephen E. Hanson, Iași, 2010, p. 274 și urm.

³⁷ „Buletinul oficial”, anul XI, 27 iulie 1962, nr. 16, p. 157.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem, p. 157–158.

⁴⁰ Ibidem, anul VIII, 23 ianuarie 1959, nr. 3, p. 19–20.

SALARIILE ȘI VENITURILE DE NATURĂ SALARIALĂ

Potrivit ideologiei marxist-leniniste, salariul exprima raportul dintre societate în ansamblul ei, reprezentată de stat, și fiecare lucrător. Salariul era definit ca forma bănească a repartiției după cantitatea și calitatea muncii cheltuite a acelei părți din *venitul național* care este destinată consumului personal al muncitorilor și funcționarilor. Majorarea salariilor se producea în funcție de creșterea productivității muncii, iar creșterea salariilor trebuia să depășească permanent și sistematic mărirea salariului⁴¹. Intelectualii și artiștii se regăseau probabil undeva între cele două categorii (*muncitori și funcționari*). În practică, definiția salariului a suferit mai multe ajustări și modificări, îndeosebi sub impactul grevelor și protestelor muncitorești⁴². În primii ani ai regimului comunist (1947–1949) schema de încadrare și salarizare s-a bazat pe o decizie ministerială din 15 august 1947 (care a fost și data reformei monetare). În cadrul acestei scheme, raportul între salariul minim al unui lucrător necalificat și salariul maxim (al unui șef de serviciu; inclusiv din aparatul cultural) era de 1 la 5⁴³. În anul 1949 sistemul de salarizare a fost schimbat prin creșterea numărului claselor de funcții și salarii de la 12 la 15. Raportul între salariul minim și cel maxim a crescut: 1 la 8,4. În același timp, s-au modificat categoriile de salarizare; instanțele ideologice și cele ale CSP au susținut că aceste categorii au fost stabilite în funcție de „greutatea muncii, condițiile de muncă și importanța ramurii industriale sau profesionale în procesul de producție”. Existau patru categorii de salarizare: atât profesorii din învățământul superior (universitar, politehnic), cât și artiștii emeriți (societari de onoare ai operelor și teatrelor naționale de stat) se regăseau în categoria a doua, alături de lucrătorii din industria artelor grafice⁴⁴. Profesorii din învățământul elementar și mediu, precum și artiștii și ziariștii au fost grupați în categoria a treia de salarizare⁴⁵.

Cu toate acestea, în privința ziariștilor trebuie schițate câteva nuanțe. Regimul comunist de la București a fost foarte atent în primul rând cu retribuirea membrilor aparatului cultural-ideologic loial sistemului totalitar, iar anul 1953 a adus și o nouă propunere de modificare a regimului de salarizare a ziariștilor din presa cotidiană și culturală. Dintr-un referat emanat de la Secția de Propagandă și Agitație (SPA), din 17 ianuarie 1953, cu privire la salarizarea lucrătorilor din presa centrală, aflăm câteva detalii importante referitoare la cuantumul salariilor atât din presa ideologică și literară, cât și din aparatul de partid și de stat (inclusiv SPA).

⁴¹ *Salariu*, în *Dicționar politic*, ed. B.N. Ponomarev, București, 1958, p. 605. Ulterior, lexicoanele politice evitau să ofere o definiție consistentă, concentrându-se asupra definirii salariului în capitalism; v. *salariu*, în *Dicționar politic*, coord. Carol Niri, Petre Pânzaru, Ilie Rădulescu, Maria Scvortov-Gorun, Marin Voiculescu, București, 1975, p. 532.

⁴² *Raport final*, ed. Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrințu, Cristian Vasile, p. 694–711.

⁴³ ANIC, fond CC al PCR – Secția Economică, dosar nr. 48/1949, f. 12.

⁴⁴ Ibidem, f. 14.

⁴⁵ Ibidem, f. 15.

Premisa de la care porneau instructorii SPA era aceea că salarizarea lucrătorilor din presă „nu corespunde nici calificării reale a cadrelor din breasla ziariștilor comuniști, nici cerințelor care li se impun. Între salariile actuale ale lucrătorilor din presă și salariile activiștilor din aparatul de partid și de stat există un decalaj însemnat în defavoarea lucrătorilor din presă, care dă loc la o serie de greutăți în recrutarea cadrelor noi de specialitate și a unor cadre calificate din punct de vedere politic și profesional. Dacă un absolvent de la Școala «A.A. Jdanov», de exemplu, este repartizat în aparatul de partid, primește – după funcție – un salariu *netto* până la 1.500 de lei lunar, în timp ce absolventul de la «Jdanov» repartizat pentru redacția ziarului «Scânteia» (de obicei dintre absolvenții cei mai buni) nu primește decât un salariu de maximum 750 de lei, adică mai puțin cu 250 de lei decât suma pe care o primea lunar în timpul studiului, când avea și avantaje materiale de alimentație.”⁴⁶ Responsabilii SPA insistau asupra faptului că nu este just ca, odată ajuns la „Scânteia”, cu nivelul politico-ideologic ridicat, un astfel de absolvent al școlii superioare de partid să primească mai puțin, mai ales că: „Șeful unei secții importante din cadrul redacției «Scânteia», a cărei calificare profesională și răspundere politică este cel puțin egală aceleia a unui director de minister, primește un salariu *brutto* de 1.339 de lei lunar, în timp ce un director la ministerele economice primește 2.130 de lei.”

Exista o discrepanță și între salarizarea de care beneficia intelectualitatea tehnică pregătită de noul regim și remunerația cu care erau răsplătiți *intelectualii de partid*⁴⁷ antrenați ideologic pentru ziaristica politică și jurnalismul cultural. Un absolvent al facultăților tehnice, care era repartizat ca inginer la o mare întreprindere sau în aparatul unui minister, primea imediat un salariu de 1.200 de lei. Absolvenții institutelor superioare de învățământ repartizați la „Scânteia” (având toți origine socială și referințe politice corespunzătoare) primeau, conform tabelelor de salarizare, un salariu de maximum 700–750 de lei⁴⁸. În cazul celorlalte redacții decalajul era și mai mare. Propunerea SPA privind un nou tabel de salarizare viza împărțirea publicațiilor pe categorii, în funcție de însemnătatea politică a fiecărei redacții: în *categoria 0* erau cuprinse, previzibil, „Scânteia” și „Lupta de clasă”; *categoria I* includea: Agenția de presă AGERPRES, radiojurnalul postului de Radio „București” și principalele publicații centrale – „România liberă”⁴⁹, „Viața sindicală”, „Scânteia tineretului”, „Apărarea patriei” și „Contemporanul”; *categoria a II-a* îngloba: „Viața capitalei”, „Magyar szó”, „Neuer Weg”, „Viața românească”, „Probleme economice”, „Flacăra”, „Urzica”; *categoria a III-a* era alcătuită din: „Albina”, „Frontul plugarilor”, „Veac nou”,

⁴⁶ Idem, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 32/1953, f. 10.

⁴⁷ Conceptul este definit de Mihai Dinu Gheorghiu, *Intelectualii în câmpul puterii. Morfologii și traiectorii sociale*, Iași, 2007.

⁴⁸ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 32/1953, f. 10–11.

⁴⁹ „Al doilea ziar al țării”, cum i se spunea înainte de 1989. – Boris Buzilă, *În prezența stăpânilor. Treizeci de ani de jurnal secret la „România liberă”*, București, 1999, p. 6.

„Pionierul” etc., lunare-bilunare: „Femeia”, „Săteanca”, „Licurici”, „Știință și cultură”, „Gazeta învățământului”, revistele Academiei R.P. Române, revistele Asociației Științifice a Inginerilor și Tehnicienilor; iar *categoria a IV-a* era formată din publicații mai puțin importante din punct de vedere ideologic: „Filatelia” etc.⁵⁰

Redactorul responsabil de la „Scânteia” urma să primească un salariu de 4.225 de lei (net: 3.500), față de 4.000 de lei net cât avea șeful SPA a CC al PMR. Redactorul responsabil al unui ziar de categoria I: 2.700 de lei (2.100 de lei net); omologii săi care conduceau publicații din categoria a II-a: 2.100 de lei (1.650 de lei net); cei de la ziare de categoria a III-a: 1.800 de lei (1.456 de lei net); iar redactorul responsabil al unui periodic de categoria a IV-a: 1.600 de lei (1.316 de lei net). Un șef de secție la ziarul „Scânteia” urma să primească un salariu cuprins între 1.720 și 1.935 de lei brut (1.400–1.500 de lei net) față de 1.600 de lei net cât avea un șef de sector din SPA și față de 2.130 de lei *brutto* (1.660 de lei net), cât primea un director de la ministerele economice⁵¹. Unui șef de secție de la un ziar de categoria I i se stabilea un salariu de 1.450–1.700 de lei brut (1.200–1.386 de lei net); iar celui de la o gazetă de categoria a IV-a: 900–1.100 brut (784–938 de lei net). În cazul unui colaborator literar de la „Scânteia” salariul creștea la 1.375–1.650 de lei brut (1.150–1.350 de lei net), aproximativ cât primea, ca sumă netă, un instructor de la SPA, față de 1.445 de lei brut cât primea un șef de serviciu de la ministerele economice. Un colaborator literar de la un ziar de categoria I urma să beneficieze de 900–1.200 de lei brut. Totuși, instanța ideologică supremă își însoțea propunerile salariale cu o precizare importantă, care viza loialitatea ideologică a potențialilor beneficiari: „Noile salarii urmează să se plătească integral *numai* redactorilor care au calificarea politică și profesională necesară funcției pe care o ocupă. Pentru ceilalți, salariile vor fi scăzute cu 10–20%.” În încheiere, SPA apela la modelul sovietic al *bugetului pe număr*: „Bazându-ne pe experiența presei sovietice, propunem ca să se introducă și pentru gazetele noastre «bugetul pe număr» care să cuprindă onorariile consultanților, traducătorilor etc. «Bugetul pe număr» al ziarului «Scânteia» urmează să fie de 2.300 lei, dintre care 1.500 de lei pentru colaborări externe (60%) și interne (40%), 400 de lei pentru traduceri/consultanți etc. și 400 de lei pentru serviciu de număr.” Pentru celelalte publicații, bugetul era mai mic: 2.000 de lei pentru un ziar din categoria I, de exemplu⁵².

Nici documentele eminate de la Secția de Propagandă și Agitație, nici alte surse nu amintesc despre modul în care aceste propuneri salariale au fost analizate de vârfurile partidului comunist⁵³. Probabil conducerea PMR și-a însușit doar parțial grila de salarizare înaintată de SPA, validând sporuri mai mari pentru

⁵⁰ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 32/1953, f. 12.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem, f. 13–14.

⁵³ Nu cunoaștem nici conținutul Hotărârii Consiliului de Miniștri nr. 617 din 1954 prin care s-au reglementat schemele de funcțiuni și drepturile lucrătorilor din presă.

redactorii de la publicațiile pronunțat ideologice (dar inferioare cuantumului generos imaginat de Secția condusă de Răutu), precum și creșteri nesemnificative în cazul remunerării angajaților de la revistele predominant literare (nu avem nici certitudinea că acestea din urmă au fost incluse în categoriile sugerate de SPA). Această ipoteză este întărită de recente informații provenite din arhiva Uniunii Scriitorilor identificate de Ioana Macrea-Toma. Din statisticile privind salariile angajaților de la revistele literare reiese că redactorul șef de la „Viața românească” primea (în anii 1953–1954) un salariu brut de 1.740 de lei⁵⁴. Odată cu apariția televiziunii, de la finele anului 1956, personalul său redacțional a fost asimilat cu cel de la Radio și de la AGERPRES. În anul 1957, guvernul Chivu Stoica a emis o hotărâre prin care se încerca și unificarea remunerațiilor din presa comunistă: HCM nr. 803 privind reglementarea nomenclurii funcțiilor, salariilor tarifare și a altor drepturi ale personalului redacțional din presă. După câțiva ani, la începutul deceniului șapte, printr-o unică Hotărâre a Consiliului de Miniștri (HCM nr. 7 din octombrie 1961), s-au majorat din nou salariile tarifare ale personalului redacțional de la publicațiile centrale, din cadrul AGERPRES și din radio-televiziune⁵⁵.

Deși actorii, muzicienii, cântăreții, scenografi etc. au fost siliți după 1948–1949 să devină artiști de stat, cu un salariu fixat prin acte normative și/sau reglementări ale Ministerului Culturii (sau ale altor autorități guvernamentale), în deceniul șase au continuat să existe câștiguri neoficiale care proveneau din concerte, reprezentații etc. fără autorizație⁵⁶. Artiștii erau constrânși să recurgă la aceste soluții din cauza retribuțiilor scăzute și a încadrărilor dezavantajoase la nivelul grupelor de salarizare. La mijlocul anilor 1950 atât SPA, cât și Ministerul Culturii au fost asaltate de diverși artiști care au sesizat încadrarea greșită în grila de salarizare. Într-o altă informație a Secției de Artă și Cinematografie, din 18 octombrie 1954, se semnala faptul că, în general, încadrările de la Operetă sunt aceleași ca în anul 1948, iar încadrarea eronată a unor artiști (în clase prea mari de salarizare) creează o stare de permanentă agitație. Concluzia documentului era că Ministerul Culturii trebuia să studieze situația dirijorilor și corepetitorilor, ei nefiind corespunzători pentru munca la operetă, și să ia măsuri urgente pentru îmbunătățirea condițiilor de muncă și pentru rectificarea încadrărilor⁵⁷. Dintr-o notă a aceluiași sector, cu privire la realizarea sarcinilor prevăzute în planul de măsuri în legătură cu problema națională (datată 8 noiembrie 1954) aflăm că sistemul de salarizare pentru teatrele și operele de limbă maghiară era diferit, fiind elaborat separat (alte detalii legate de cuantumul lor deocamdată lipsesc). Ministerul

⁵⁴ Ioana Macrea-Toma, *op. cit.*, p. 47.

⁵⁵ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 3/1961, f. 153.

⁵⁶ Ibidem, dosar nr. 18/1954, f. 38.

⁵⁷ Ibidem, f. 59. Cel puțin în primul deceniu de regim comunist, autoritățile au favorizat eficient păstrarea identității maghiare; v. detalii la Lucian Nastasă, *Studiu introductiv*, în vol. *Minorități etnoculturale. Mărturii documentare. Maghiarii din România (1956–1968)*, ed. Andreea Andreescu, Lucian Nastasă (coord.), Andrea Varga, Cluj, 2003, p. 37 și urm.

Culturii avea ca sarcină redactarea unui proiect de hotărâre (până la 12 noiembrie 1954) pentru îmbunătățirea sistemului de salarizare în cazul acestor instituții teatrale⁵⁸. În schimb, dispunem de informații privind salariile actorilor cu vechime mică din teatrele de stat de provincie; acestea atingeau un maximum care varia între 500 și 600 de lei⁵⁹.

Alte solicitări de creștere a salariilor au venit dinspre muzeografi, în special de la cei care activau în unități de importanță locală, situați pe o treaptă inferioară de salarizare în raport cu cei angajați la muzeele naționale. Uneori, activiștii din cadrul secțiilor culturale ale sfaturilor populare au ridicat această problemă la reuniunile ideologice. Așa s-a întâmplat la 28–29 ianuarie 1954, în prezența lui Iosif Chișinevski și Leonte Răutu, când Constanța Crăciun, ministrul Culturii, a fost nevoită să riposteze, deturnând discuția spre chestiuni ce țineau de patriotismul local exagerat, naționalism și exacerbarea simbolurilor istorice, cu precădere a celor ce țin de latinitate: „Situația muzeelor noastre nu este din cele mai bune și activitatea lor este subapreciată de sfaturile populare. Muzeele noastre de artă, istorice și științifice pot fi transformate în adevărate școli de educație a oamenilor muncii, dacă știm să le organizăm cum trebuie. S-a ridicat o problemă, că una din cauzele pentru care muzeele merg prost este și situația salariaților. În probleme de salarizare și de investiții nu trebuie să uităm și să ne așezăm pe o poziție de patriotism local, ci trebuie să privim de pe tribuna de stat. Guvernul a dat mare ajutor în această privință și va mai da. (...) Muzeele noastre nu funcționează cum trebuie, dar nu din cauza condițiilor de salarizare; oare din cauza aceasta nu au putut să fie mobilizați un grup de utemiști ca să scrie inscripții, ca oamenii să vadă lângă exponate așa cum trebuie. Sau din cauza aceasta *Lupoaica* expusă la Turda a stat fără explicații și generații mai vârstnice explicau copiilor în mod greșit despre trecutul poporului nostru?”⁶⁰ Remunerația responsabililor căminelor culturale nu era cu mult mai mare în raport cu cea a muzeografilor, ceea ce și explică în parte instabilitatea de la nivelul conducerii a numeroase cămine. Aceeași Constanța Crăciun a pledat în mai multe rânduri pentru lichidarea fluctuației de cadre; în 1954 ministrul Culturii oferea ca exemplu negativ cazul regiunii Hunedoara, unde în decurs de numai un an – în mai multe comune – s-au schimbat câte 6–8 directori⁶¹.

Extinderea infrastructurii culturale a avut consecințe și asupra fondului de salarii. Diversele acte normative, decizii guvernamentale/ministeriale și directive ale *Agitprop* de mărire a aparatului cultural, a numărului de secții ale teatrelor, filarmonicilor și orchestrelor, fără a prevedea în mod expres suplimentări bugetare corespunzătoare și un fond de salarii sporit, au creat nemulțumire. Așa-numitul *fond nescriptic* (fondul destinat pentru plata personalului din afara schemei și angajat temporar) era și el pus sub semnul întrebării. La Consfătuirea din 3–5 martie 1955 cu secretarii pentru probleme de propagandă, responsabilul de la

⁵⁸ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 18/1954, f. 60–61.

⁵⁹ Ibidem, dosar nr. 42/1953, f. 38.

⁶⁰ Ibidem, dosar nr. 4/1954, f. 46–47.

⁶¹ Ibidem, f. 41.

Regiunea Autonomă Maghiară, Ștefan Iacob, a adus în discuție situația de la Filarmonica de Stat și Teatrul din Târgu Mureș: „Cred că trebuie să se rezolve problema salarizării artiștilor de la Filarmonică și în special a orchestrei populare. Trebuie să se rezolve într-un fel. În legătură cu fondul acesta nescryptic, de care nu știe nimeni, vreau să arăt că acum la noi vor funcționa două secții la teatru și nu vor avea fonduri pentru ca să poată rezolva sarcinile.”⁶² Era în joc și calitatea actului cultural, în pericol să se dilueze.

La aceeași consfătuire din 3–5 martie 1955 au ieșit în evidență atât regimul neclar de salarizare pentru cei care predau la școlile populare de artă (deseori punându-se problema cine achită salariile: autoritățile locale sau cele centrale), cât și chestiunea retribuirii actorilor care efectuau numeroase turnee în țară. Secretarul cu propaganda de la Hunedoara, Ivănescu, a adus în atenție problema Teatrului de Stat din Petrila, unde „s-a ridicat o chestiune anormală în ultimul timp. Acești actori [de la Teatrul din Petrila] mai tot timpul sunt plecați pentru a da diferite turnee, ceea ce face ca ei să fie mai mult pe vagoane. (...) Ei au și un salariu mult mai mic decât alți artiști din alte localități și credem că ar fi bine dacă Secția [SPA] ar trimite pe cineva acolo, care să analizeze toate aceste probleme. De asemenea, în legătură cu școala de arte populare, și aici există foarte multă neregulă (*sic!*). În luna februarie [1955], cu mari greutate, s-a putut să se dea salariu la acești oameni și nu știm cum vom rezolva această problemă pentru luna martie.”⁶³ Pentru salariile unor angajați de la diverse orchestre populare din țară nu se mai găseau fonduri. I. Kisil, secretar cu propaganda la Constanța, raporta la consfătuirea sus-amintită că: „Noi avem o sală de teatru, însă nu avem fonduri pentru terminarea acestei clădiri. De asemenea, orchestra populară este pe cale de a se destrăma, tot din lipsă de fonduri. Cred că ar fi bine ca să se rezolve toate aceste probleme pentru ca să meargă munca culturală mai bine (*sic!*).”⁶⁴

Salarizarea bibliotecarilor și a cadrelor didactice din învățământul preuniversitar era extrem de scăzută. Câștigurile mici nu îi stimulau pe tinerii absolvenți bine calificați să intre în rețeaua bibliotecilor publice, cu atât mai puțin în bibliotecile căminelor culturale, salariile variind, în linii mari, între 270 de lei și 410 lei. Cu excepția bibliotecilor gestionate de Consiliul Central al Sindicatelor, unde în cursul anului 1953–1954 salariile au avut o creștere vizibilă, celelalte remunerații ale personalului bibliotecilor publice au stagnat, în pofida existenței unei legislații care permitea diferențierea salarială atât în funcție de tipul bibliotecii (universitară, liceală, a așezămintelor culturale etc.), cât și de studiile și vechimea bibliotecarului. Un referat cu privire la activitatea bibliotecilor științifice și de masă, elaborat de Sectorul Muncii Culturale de Masă și datat 25 noiembrie 1954, surprinde aceste realități: „una din piedicile principale în calea recrutării cadrelor bune de bibliotecari este slaba salarizare a acestora, cu excepția celor din rețeaua

⁶² Ibidem, dosar nr. 45/1955, f. 71.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Ibidem, f. 72.

CCS, unde în ultimul an s-au luat măsuri pentru îmbunătățirea salarizării. În bibliotecile din sistemul Ministerului Culturii, 75% din numărul bibliotecarilor au salarii care variază între 270–410 lei. În bibliotecile universitare sunt mulți bibliotecari cu licență care au salarii de 320–410 lei. Directivele HCM cu privire la stabilirea normelor de salarizare din 1951 ar fi dus la reglementarea salarizării bibliotecarilor după tipurile de biblioteci, studii și vechime, ar fi permis stabilitatea cadrelor, recrutarea elementelor pregătite și ar fi fost un imbold pentru calificarea bibliotecarilor existenți. Însă indicațiile acestei hotărâri nu au fost puse în practică nici până acum.”⁶⁵

Salarizarea precară a profesorilor din învățământul preuniversitar în prima decadă a anilor 1950 reiese dintr-un raport semnat de Mihai Ralea și înaintat CC al PMR probabil în vara lui 1955. M. Ralea consemnează o creștere a salariilor în acest domeniu după 1953, care însă a fost aproape anulată de „scumpirea vieții”, și amintește de un nou proiect de lege pentru sporirea salariilor din învățământul mediu și elementar, inițiativă legislativă pe care Ministerul Învățământului a supus-o spre analiză, în 1955, biroului de ramură al Consiliului Central al Sindicatelor⁶⁶. Se pare însă că proiectul a fost amânat aproape un an, lucru care se vedește și dintr-o informare a Secției Școli, din 24 ianuarie 1956, document semnat de Costin Nădejde⁶⁷. Este vorba, de fapt, despre un comentariu extins asupra proiectului de Hotărâre a Consiliului de Miniștri, inițiat de Ministerul Învățământului, privind normele de muncă și salarizare a cadrelor didactice din instituțiile de educație, învățământ elementar, mediu, profesional și tehnic. Documentul începea în mod conformist: „Hotărârea Comitetului Central al PMR și a Consiliului de Miniștri nr. 826 din 16 august 1951 a pus bazele îmbunătățirii condițiilor de trai și de muncă a învățătorilor și profesorilor, precum și ale îmbunătățirii și lărgirii sistemului de calificare și perfecționare a cadrelor didactice din învățământul de cultură generală. A fost stabilită salarizarea cadrelor didactice de la școlile elementare, medii și profesionale, fapt ce a constituit pentru acea etapă o reală îmbunătățire a condițiilor de trai și de muncă.”⁶⁸ Totuși, timid, C. Nădejde⁶⁹ propunea ieșirea din paradigma egalitaristă și antiintelectualistă: „În ce privește salariile actuale ale cadrelor didactice din învățământul de cultură generală, ele nu asigură condițiile pentru ca aceștia să se dedice școlii și învățământului. De aceea o parte din absolvenții institutelor de învățământ superior, repartizați în învățământul de cultură generală și în învățământul profesional, preferă încadrarea în alte

⁶⁵ Ibidem, dosar nr. 15/1954, f. 99.

⁶⁶ Mihai Ralea, *Raport asupra atitudinii intelectualilor*, p. 118–121.

⁶⁷ În general, sintezele de istorie a sistemului educațional nu fac referiri la salarizarea cadrelor didactice. – Florin Diac, *O istorie a învățământului românesc modern*, vol. 2 *Perioada 1944–1989*, București, 2004.

⁶⁸ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 16/1956, f. 3.

⁶⁹ Pe lângă funcția de șef al Sectorului/Secției Școli, de-a lungul anilor 1950–1960, C. Nădejde a ocupat și diverse demnități în conducerea Ministerului Învățământului. – *Membrii CC al PCR 1945–1989. Dicționar*, coord. Florica Dobre, p. 418–419.

domenii de activitate unde li se oferă o salarizare mai bună. Așa, de exemplu, un învățător absolvent al unei școli pedagogice de patru ani primește un salariu aproximativ egal cu salariul unei surori de ocrotire, absolventă a unui curs de calificare cu o durată de 9–12 luni. După un stagiu de 10 ani de serviciu, învățătorul primește 490 de lei lunar, în timp ce felcerul, absolvent al unei școli medii tehnice, primește 700 lei lunar. Salariul unui profesor de chimie nu reprezintă decât 81% din cel al unui chimist cu aceeași pregătire, iar după un stagiu de 10 ani salariul profesorului coboară la 74% din cel al chimistului. Totodată, în dispozițiile legale în vigoare nu se prevede un spor de salariu pentru cadrele didactice care activează în condiții grele de muncă, în localități din deltă sau de munte, nici pentru învățătorii care, în localități cu elevi puțini, predau la trei–patru clase în același timp, ceea ce a făcut ca personalul calificat să evite aceste localități și situații. De asemenea, în sistemul actual de salarizare diferențele dintre salariile cadrelor didactice calificate și necalificate nu reprezintă un stimulent pentru ridicarea continuă a calificării. Astfel, salariul unui profesor cu studii superioare complete care predă la clasele VIII–X este numai cu 25 lei mai mare decât al unuia cu studii superioare neterminate care predă la clasele V–VII, iar dacă primul predă la clasele V–VII nu mai beneficiază nici de această diferență de 25 lei.”⁷⁰

Situația dezavantajoasă din punct de vedere material se vădea și la nivelul conducătorilor de unități de învățământ, dacă o raportăm la remunerarea de care beneficiau omologii lor din alte sectoare. „Directorilor de școli și organelor de îndrumare și control din cadrul secțiilor de învățământ raionale și regionale – continua documentul – nu li s-a asigurat o salarizare corespunzătoare cu sarcinile pe care le au, de aceea în recrutarea personalului în aceste funcțiuni se întâmpină greutăți.” În încheiere, C. Nădejde identifica posibile soluții și oferea o sumă estimativă pentru inevitabila completare a fondului de salarii: „Pentru precizarea sarcinilor de muncă și îmbunătățirea actualului sistem de salarizare, Ministerul Învățământului a întocmit un proiect de HCM care prevede: noi norme de muncă cuprinzând toate formele de activitate a cadrelor didactice (muncă didactică, metodică, științifică și de culturalizare a maselor); o nouă salarizare, stabilită potrivit funcției didactice îndeplinite, după studii, vechime în învățământ și specificul locului de muncă; în ce privește cumulul, acesta a fost reglementat, retribuția de cumul fiind stabilită după munca efectiv prestată la funcția cumulată. Pentru introducerea noilor norme de muncă și salarii este necesară o suplimentare a fondului de salarii cu aproximativ 20.770.000 de lei lunar.”⁷¹ De o situație materială mai bună beneficiau cadrele didactice universitare. În acest domeniu a existat un vid legislativ în ceea ce privește remunerarea profesorilor care au depășit etatea de pensionare. Decretul nr. 521 din 27 iulie 1962 privind trecerea la pensie a profesorilor și conferențiarilor din învățământul superior și înființarea funcțiilor de

⁷⁰ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 16/1956, f. 4.

⁷¹ Ibidem, f. 4–5.

profesor consultant și conferențiar consultant a reglementat această situație, stabilind că profesorii și conferențiarii consultanți vor primi o indemnizație lunară care urma să fie stabilită de către conducerea Ministerul Învățământului, în raport cu activitatea prestată de cei în cauză. Această indemnizație, împreună cu pensia de profesor, nu putea depăși 90% din salariul tarifar net al funcției didactice îndeplinite la data pensionării. Responsabile de achitarea indemnizației erau instituțiile de învățământ superior din care proveneau cadrele universitare. Indemnizațiile care urmau să fie primite de profesorii și conferențiarii consultanți erau supuse prevederilor legale referitoare la cumul⁷².

Deși în cinematografie s-au făcut investiții masive, discrepanțele în ceea ce privește sistemul de remunerare-salarizare s-au păstrat. Chiar și în 1956 exista o diferență uriașă între onorariile primite de un scenarist și salariul personalului din aparatul tehnic. Importantă era și diferența dintre câștigurile unui director al Centrului de Producție Cinematografică și salariul unui electrician. O informare cu privire la unele probleme ale Centrului de Producție Cinematografică București, întocmită de instructorii de la Secția de Știință și Cultură, din 8 mai 1956, surprinde acest contrast: „O problemă serioasă care se ridică este salarizarea mică a tehnicienilor și a personalului auxiliar. Electricienii, recuziterii, lucrătorii la traveling au un salariu între 380–500 de lei. Din această cauză există o fluctuație permanentă. Menționăm că aici munca are și un anumit aspect artistic, dar din cauza salarizării slabe unii tehnicieni, după ce au deprins specificul muncii în cinematografie, pleacă în celelalte sectoare unde găsesc posturi cu o salarizare mai mare. Sistemul premial este foarte defectuos și cu totul necorespunzător, acordându-se uneori sume infime ca 15–20 de lei. Actualul sistem premial nu stimulează scurtarea perioadei de filmare.”⁷³ Scriitori ajunși la vârste venerabile, cândva demnitari în domeniul administrării vieții cultural-artistice, aspirau la poziții similare cu cele din trecut. Spre exemplu, cunoscutul scriitor Victor Eftimiu a apelat la Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă, prin Dumitru Popescu, după 1962, pentru obținerea unui serviciu în cadrul birocrăției culturale, cu un salariu peste medie; D. Popescu își amintește că marele dramaturg: „venise să-mi ceară o slujbă – o sinecură, cum a spus răspicat – și apoi să se ofere ca inspector teatral de provincie. (...) M-a vizitat de câteva ori cu informații «din teren», nesemnificative, firește, diluate și subiective, și – deși avea nevoie de bani și îl încerca o sete neostoită de putere în micul teritoriu al breslei – sentimentul dominant la el era nostalgia, dorința de a respira aerul stalurilor și al culiselor.”⁷⁴

Legislația comunistă reglementa și vârsta de la care o persoană putea fi angajată; prevederile erau valabile și pentru tinerii care doreau să se angajeze temporar ca artiști la circ, ca figuranți la teatre, platouri de filmare etc. În 1954 prin

⁷² „Buletinul oficial”, anul X, 27 iulie 1962, nr. 16, p. 157–158.

⁷³ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 9/1956, f. 131.

⁷⁴ Dumitru Popescu, *Cronos autodevorându-se ... Panorama răsturnată a mirajului politic. Memorii*, vol. II, București, 2006, p. 59.

acte normative s-a stabilit că minorii de 16 ani puteau semna un contract de muncă (și implicit puteau primi un salariu), fără a avea nevoie de încuviințarea părinților sau a tutorilor legali. În schimb, minorii între 14 și 16 ani aveau o capacitate de exercițiu restrânsă și se puteau angaja doar cu acordul părinților/tutorilor legali și în urma unui aviz medical. Odată angajați, acești tineri salariați aveau capacitatea de a dispune liber de remunerația primită, putând face depuneri la casele de păstrare, CEC etc.⁷⁵

În încheiere se impun câteva considerații privitoare la bugetul culturii și la datele pe care le-am furnizat în Tabelul I. Evident, în acest studiu doar am deschis o discuție legată de bugetul alocat culturii, fără a intra în profunzimea unei analize bugetare a cheltuielilor anuale, după destinație. Atunci când date economice mai complexe vor fi disponibile, se pot face conversii în ruble/dolari sau în altă valută stabilă de la vremea respectivă, pentru a da o imagine a ceea ce însemnau valorile expuse în Tabelul I, în putere de cumpărare. De asemenea, în urma declasificării altor arhive (aparținând unor instituții precum Ministerul Finanțelor Publice, CSP⁷⁶, Institutul Național de Statistică) s-ar descifra ce reprezintă categoriile din coloanele a doua și a treia: la ce se referă exact, ce instituții sau acțiuni/politici erau finanțate (și, eventual, în ce proporții), cum diferă între ele etc. Datele prezentate în tabel trebuie coroborate cu alte surse (nu întotdeauna disponibile la acest moment). Eventuale informații suplimentare ar permite și câteva comparații: cu bugetele respectivelor domenii în perioada anterioară/următoare; cu bugetele altor state comuniste; cu bugetele altor (câtorva) domenii-cheie pentru statul communist.

COMMUNIST CULTURAL POLICIES DURING THE GHEORGHIU-DEJ REGIME. FINANCIAL AND SOCIAL ASPECTS

Abstract

Over the last years researchers such as Alexandru-Murad Mironov and Ioana Macrea-Toma shed more light on some aspects regarding both the financial support for intellectuals and the royalties received by writers, scientists, and artists during the communist period. My paper examines topics such as the annual budget for culture, pension system, and salaries given both to intellectuals and cultural bureaucrats, using mainly documents from the National Archives, Fund Central Committee of the Romanian Communist Party – the Propaganda and Agitation Section and Economy Section. I compared the archival sources with the data provided by the “Buletinul oficial” trying to find out what was the percentage of the annual budget allocated for the arts, scientific research, and educational system.

⁷⁵ „Buletinul oficial”, anul III, 30 ianuarie 1954, nr. 8, p. 66.

⁷⁶ La Arhivele Naționale se găsesc doar o parte din documentele CSP, grupate mai ales în fondul Comitetul Central al PCR – Secția Economică.

I also tried to outline the evolution of the laws regarding the pension system, focusing on the discriminatory policies which caused distress among senior intellectuals perceived as anticommunist and recalcitrant.

Keywords: Romanian contemporary history; Communist regime; culture; budget; intellectuals; artists; writers

FAȚETEELE DIPLOMAȚIEI – AVATARURILE RĂZBOIULUI

BASARABIA ÎN CONȘTIINȚA EUROPENILOR DIN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA*

DANIELA BUȘĂ**

Sursă privilegiată a imagologiei și a istoriei mentalităților, literatura de călătorie aduce o contribuție însemnată la reconstituirea istoriei Principatelor Române, precum și a teritoriilor românești aflate sub stăpânire străină. Ea reflectă adecvarea sau nu a reprezentărilor, informațiilor și uneori a stereotipurilor despre români și spațiul lor la realitățile imaginate mai degrabă decât la cele trăite și simțite. Dintre imaginile dominante asupra Europei de Sud-Est, implicit și asupra spațiului românesc, cea a barbariei, ca opus al civilizației, a devenit treptat nucleul reprezentărilor care vor îngroșa tenta de orientalizare, de exotism și balcanism, de multe ori în sensul de primitivism.

Încă din secolul al XVIII-lea, creșterea dorinței de informare și o mai mare disponibilitate spre cunoaștere, spre extinderea contactului cu o lume cât mai diversă au dus la includerea călătoriei în programul educativ al europeanului din Centrul și Apusul continentului. Pentru el călătoria constituia nu numai un mijloc de informare, ci și o modalitate de verificare pe cont propriu a cunoștințelor sale despre lume, dar și despre sine însuși. Toate acestea explică aflulul de vizitatori, personalități ale vieții diplomatice, militare, științifice, culturale, agenți, însărcinați cu misiuni secrete, având oficial un alt statut, medici, misionari, artiști, oameni de afaceri, simpli „turiști”. Numeroasele pagini dedicate voiajului de marea majoritate a călătorilor, sub forma eseurilor, a dialogurilor, a articolelor de dicționar, a jurnalelor, a epistolelor către destinatari reali sau fictivi, oferă imaginea unei societăți românești care oscilează între tradiție și înnoire, între medievalitate și modernitate, atât în planul ideilor, cât și în cel al moravurilor. În cea mai mare parte însemnările privesc Transilvania, Țara Românească și Moldova, mai puțin Basarabia, Bucovina și Dobrogea¹.

* Studiu realizat în cadrul proiectului de cercetare *Baze de date istorice. Proiectarea, gestionarea și analiza statistică a unei baze de date privind călătorii străini care au străbătut spațiul românesc în secolul al XIX-lea*, proiect finanțat de CNCȘ-UEFISCDI, PNII-IDEI, cod ID_21/2008, contract nr. 847/2009.

** Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; busadanielavictoria@yahoo.com.

¹ Despre imaginea Dobrogei în relatările de călătorie din prima jumătate a secolului al XIX-lea vezi studiul nostru *Dobrogea în conștiința europenilor din prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Anuarul Muzeului Marinei Române”, t. XIII, 2010, p. 110–118.

Complicarea „chestiunii orientale” în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea prin tendințele tot mai evidente ale Rusiei și Austriei de a dobândi o poziție privilegiată în sud-estul Europei a contribuit la sporirea interesului pentru cele două țări române. Până către sfârșitul veacului mărturiile privind Basarabia și locuitorii ei nu excelează prin consistență, iar numărul celor care au străbătut teritoriul din Prut și Nistru nu este semnificativ. Prezența autorilor este ocazională și legată de conflictul dintre Poartă și Rusia, de campaniile din 1787–1791–1797, lucru valabil și pentru primul deceniu al secolului al XIX-lea, când războiul dintre cele două puteri din 1806–1812 avea să focalizeze atenția întregii Europe asupra zonei, a părților implicate și a consecințelor. În toate cazurile, autorii relatărilor, majoritatea cadre militare (ofițeri superiori), cu câteva excepții², a căror misiune necesita prezența mai mult sau mai puțin îndelungată în Principate, socotesc Basarabia ca parte din teritoriul Moldovei. Opiniile lor, fără a fi întotdeauna originale, sunt interesante în măsura în care denotă curiozitatea ofițerilor pentru teritoriul și locuitorii lui și ne oferă posibilitatea de a cunoaște felul cum percepeau ei societatea românească. Pentru prima etapă exemplul semnificativ îl constituie maiorul baron Leyon Pierce Balthasar von Campenhausen, descendent al unei familii aristocratice polono-suedezo-finlandeză și al guvernatorului Finlandei ruse, Balthasar Johann, ofițer de cavalerie în armata imperială rusă, care a stat aproape patru ani în Moldova (1787–1791). În acest timp a călătorit, cu anumite misiuni, îndeosebi în partea răsăriteană a provinciei, cunoscând îndeaproape Chișinău, Căușeni, Cetatea Albă, Tighina, Ismail, Orhei, Chilia, dar și capitala Moldovei, Iași³. Relatările sale se referă la aspecte edilitar-urbanistice, precum și la viața și obiceiurile locuitorilor. Vicisitudinile vremurilor și-au pus amprenta asupra orașelor din Basarabia, ele oferind vizitatorului imaginea unor târguri puternic afectate de război, în declin evident, deși odinioară fuseseră înfloritoare, urmele trecutei lor importante lor fiind prezente la tot pasul. La Chișinău, care „pe timpuri trebuie fi fost mare, căci, de partea cealaltă a râului, se văd încă ruinele a peste o mie de case, iar sub pământ pivnițe minunate de zid”, ofițerul vede un oraș

² În vara anului 1790, reprezentanta aristocrației ruse de curte, contesa Barbara Nikolaevna Golovin, a făcut o scurtă vizită soțului său, aflat la Bender, ofițer în armata rusă sub comanda generalisimului Potemkin, care participa la asediul cetăților turcești de la Dunăre. Referirile la realitățile întâlnite aproape lipsesc, autoarea fiind preocupată să redea atmosfera frivolă ce-l înconjură pe Potemkin sau evenimente mondene. Cu excepția menționării localităților prin care a trecut, nici jurnalul de călătorie al lui Heinrich von Reimers, tânăr diplomat, membru al soliei extraordinare trimisă de țarina Ecaterina a II-a la Poartă, condusă de generalul Kutuzov, care a străbătut țările române în intervalul 4 iunie – 14 august 1793, nu face alte mențiuni privind Basarabia. Vezi traducerea relațiilor de călătorie ale celor doi peregrini în *Călători străini despre țările române*, seria I, vol. X, partea a II-a, coord. Paul Cernovodeanu, București, 2001, p. 969–972 și 1145–1173.

³ Impresiile sale de călătorie au fost publicate sub titlul *Bemerkungen über Russland besonders einige Provinzen dieses Reiches und ihre Naturgeschichte betreffend, nabst einer kurzgefassten Geschichte der Zaporoger Kosaken, Bessarabiens, der Moldau und der Krimm*, Leipzig, 1807. Paginile referitoare la români se găsesc traduse în *Călători străini despre țările române*, vol. X, partea a II-a, p. 864–890.

depopulat, cu clădiri în paragină, nu puține dintre ele părăsite sau cu destinații recent atribuite, mult diferite față de cele anterioare. Astfel, vechea școală pentru preoțime, numită de el impropriu „academie” și care în vremuri de pace era frecventată de mulți tineri, ajunsese să aibă numai șapte „studenți”, iar clădirea mare și impunătoare era folosită „drept magazie” de trupele ruse⁴. Într-o „stare destul de proastă” găsește și târgul Căușeni, „părăsit de majoritatea locuitorilor săi”, cu ulițe pline de gunoaie de tot felul și animale moarte⁵. Pe vremuri localitatea era prosperă și avea un număr important de locuitori, dar și „numeroase cafenele și dughene”, unele dintre ele continuând să existe și la data vizitei. Aceeași atmosferă o regăsește și la Tighina, cu ulițe „deosebit de întunecoase, strâmte și murdare”, unde „cai, boi, câini morți zac și putrezesc”, fie din cauza războiului, fie, poate, și din cauza „ciumei ce bântuie adesea pe aceste meleaguri”⁶. Nici Cetatea Albă nu făcea excepție, în schimb la „Ismail sau Ismit”, considerat de Balhasar von Campenhausen unul dintre „cele mai mari orașe ale Basarabiei”, sistemul de fortificații continua să existe, iar „șaptesprezece din cele mai frumoase moschei” puteau fi văzute încă, dar nu pentru mult timp. Rezistența pașei avea să „oblige” trupele rusești, comandate de generalul Suvorov, să ia orașul cu asalt, ceea ce a adus ireversibile prejudicii edificiilor târgului⁷.

În pofida numărului mare de peregrini care au străbătut spațiul locuit de români în prima jumătate a veacului al XIX-lea⁸, informațiile privind teritoriul dintre Prut și Nistru continuă să fie disparate și relativ reduse ca importanță și bogăție a datelor. În primele decenii mărturiile unor cunoscuți diplomați ai timpului, cum este cazul lui Francis Summerers, consul al Angliei în Principate, și al omologului său francez, Charles Reinhard, dar și al unor înalți ofițeri ai armatei ruse, de origini diferite, ca aristocratul francez Louis Alexandre Andrault de Langeron sau Pavel Vasilievici Ciceagov, comandantul trupelor ruse din Principate în 1812, aduc un plus de informație privind misiunile lor în Principate, locul Țării Românești și Moldovei în jocul de interese al puterilor, cauzele conflictului, raporturile populației cu ocupantul sau o serie de date privind structurile sociale și potențialul economic. Din păcate, referirile la teritoriul Basarabiei, la localitățile și locuitorii ei continuă să fie puține și lipsite de consistență. Așa de pildă, Francis Summerers, acreditat în februarie 1800 de lordul Thomas Elgin, ambasadorul Marii Britanii la Poartă, pe lângă Alexandru Vodă Moruzi, domn al Țării Românești și apoi al Moldovei⁹, rezident în spațiul românesc timp de aproape șapte ani (până în

⁴ P.B. von Campenhausen despre cele văzute, trăite sau auzite în Moldova, în *Călători străini despre țările române*, vol. X, partea a II-a, p. 866.

⁵ *Ibidem*, p. 867.

⁶ *Ibidem*, p. 872.

⁷ *Ibidem*, p. 873.

⁸ Cele șase volume ale colecției *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, ce privesc perioada 1801–1856, cuprind mărturiile a 219 peregrini.

⁹ Misiunea acestuia era complexă și consta în a urmări și raporta ceea ce se petrecea la hotarele Principatelor Române cu Austria și Rusia, a întreține relații cu pașalele turcești de la Dunăre, a

iunie 1807), a fost preocupat, așa cum reiese din rapoartele către superiori, de interesele marilor puteri la gurile Dunării, de o atenție deosebită beneficiind activitatea consulilor francezi și a diferiților emisari ai lui Napoleon Bonaparte în Balcani. Cu excepția raportului adresat în iulie 1806 ministrului *ad interim* al Marii Britanii la Viena, ce conține câteva considerații privind obiectivele politicii franceze și ruse în teritoriu, referirile la Basarabia și locuitorii ei lipsesc¹⁰.

Generalul Alexandre de Langeron, aristocrat francez în slujba țarului, participant la campaniile din 1787–1791–1797 și la războiul din 1806–1812 împotriva Imperiului Otoman, nu are timpul și nici dispoziția necesară pentru analize privind viața socială, aspecte edilitar-gospodărești sau impresii anecdotice. Implicat direct în conflict, el descrie cu detașare realitățile frontului, cetățile asediate: Tulcea, Brăila, Constanța, dar și Akkerman, Ismail, Bender și deplânge ipocrit soarta ingrată a Principatelor, devenite adesea teatru de confruntări între puternicii lor vecini. „Soarta, așezând Moldova și Țara Românească între ruși și turci, a făcut din ele teatrul continuu al războaielor dintre aceste două puteri, adică le-a lăsat pradă jafurilor și incendiilor. Este cu atât mai îngrozitor ca soarta să fi vitregit în chipul acesta două provincii, cu cât natura le-a înzestrat cu toate: climă plăcută, câmpii mănoase, munți generoși, râuri numeroase și navigabile, pășuni minunate, vânat pe pofa inimii, într-un cuvânt tot ce poate contribui la bogăția și la frumusețea unei țări a fost dat din belșug Moldovei și încă mai mult Țării Românești”, consemna în *Jurnalul campaniilor făcute în serviciul Rusiei*¹¹. Implicarea militară, legăturile strânse cu artizanii politicii rusești, dar mai ales postura de apărător fervent al cauzei imperiale l-au determinat pe Langeron să socotească indispensabil pentru Rusia conflictul cu Imperiul Otoman, declanșat în 1806, în urmărirea scopurilor ei menite a-i spori influența și controlul la gurile Dunării, pas important în drumul spre Strâmtori. În acest sens el preia concepția imperială a asigurării unei arii de protecție pentru Odessa, care să includă ocuparea Principatelor și încorporarea Basarabiei și mai cu seamă a cetăților de la Dunăre, cărora le atribuia un rol deosebit. Rusia, argumenta el, „nu putea lăsa turcilor cetățile Chilia, Ismail, Bender și Hotin, nici stăpânirea Basarabiei dintre Dunăre, Prut și Nistru. Această provincie era populată de tătari, care puteau ușor scoate 30.000 de oameni călări și porni într-o incursiune rapidă și neașteptată să distrugă Odessa și să jefuiască regiunea pe care se străduiau atunci s-o populeze și s-o cultive. Sunt numai 40 de verste¹² de la Akkerman și 100 <de verste> de la Bender

asigura trecerea curierilor diplomatici între Viena și Constantinopol, a observa starea de spirit de la curtea celor doi domni, dar și a cercurilor boierești, precum și a supraveghea acțiunile agenților lui Napoleon Bonaparte.

¹⁰ Francis Summerers, *Raport către Robert Adair, ministru plenipotențiar ad interim la Viena, în Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, s.n., vol. I, coord. Paul Cernovodeanu, București, 2004, p. 225–229.

¹¹ *Călători străini despre țările române*, vol. X, partea a II-a, p. 942.

¹² Unitate de măsură a lungimii folosită în Rusia. 1 verstă = 1.067 m.

la Odessa; cetățile, cordoanele de cazaci, liniile de avanpost nu erau îndeșulătoare pentru a opri o năvală neașteptată a tătarilor. Trebuia să ai o armată alcătuită în bună parte din cavalerie și oricând gata de luptă, ceea ce nu era cu puțință, mai ales în timp de iarnă, timp care, după toate probabilitățile, ar fi fost ales de tătari pentru expedițiile lor. Când Nistrul este înghețat ca și limanul de la Akkerman, ei pot ajunge din acest oraș la Odessa în patru sau cinci ceasuri. Fără stăpânirea Basarabiei, acest din urmă oraș nu ar fi putut dobândi niciodată dezvoltarea uimitoare pe care a căpătat-o datorită comerțului și poate că ar fi încetat să mai existe.”¹³

Amiral și fost ministru al Marinei, rusul Pavel Vasilievici Ciceagov, comandantul armatei țariste, sosea în Principate în primele luni ale anului 1812 cu misiunea din partea țarului Alexandru I de a urgenta semnarea păcii cu Poarta. El este autorul unor prime instrucțiuni de organizare a Basarabiei după anexarea de către Rusia¹⁴. În memoriile redactate câțiva ani mai târziu¹⁵, el reia opinia lui Langeron, considerând că Principatele Române trebuiau controlate îndeaproape de Rusia, chiar anexate, deoarece constituiau „inepuizabile mine de aur” pe care Rusia era chemată să le exploateze în folosul ei. Totodată, Ciceagov rezerva Principatelor Române un rol important în planurile de expansiune ale Petersburgului în Balcani. „În mod sigur Moldova, Țara Românească cu Basarabia și districtul Baia ar putea produce anual până la 20 de milioane de ruble argint dacă administrația ar fi echitabilă, liberală și dacă ar fi eliberată de piedicile care-i îngreunează mișcările. Această sumă reprezintă o cincime din veniturile Rusiei. Sunt convins că, printr-o bună administrație, cele două Principate pot nu numai să asigure întreținerea unei armate de 50.000 de oameni, dar să furnizeze și sume considerabile pentru diverse alte nevoi, ca de pildă a atrage populațiile din Bosnia și Bulgaria în favoarea noastră sau pentru a întreprinde diversiuni de tot felul.”¹⁶

Deși a consacrat câteva pagini (cinci) Basarabiei, contele croat Feodor Káracsey, militar de carieră și participant la campaniile anti-napoleoniene, nu a pășit pe pământul provinciei. În schimb, Kosmeli, un grec germanizat, „un *bel esprit*”, cum îl caracterizează Nicolae Iorga¹⁷, care a călătorit în Basarabia și Moldova în 1819, nu este generos cu informațiile privind locuitorii și starea

¹³ Generalul Langeron, *Relatări privind războiul ruso-turc din 1806–1812 și realități românești din aceeași epocă*, în *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, vol. I, p. 314.

¹⁴ Pavel Vasilievici Ciceagov, <*Relatare despre țările române, în calitate de comandant militar al lor, în timpul războiului ruso-turc*>, în *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, vol. I, p. 551–552.

¹⁵ Redactarea memoriilor a fost începută în 1816 și au fost publicate, într-o primă ediție, la Paris în 1855.

¹⁶ Pavel Vasilievici Ciceagov, *op. cit.*, p. 549.

¹⁷ Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. Adrian Iorgulescu, București, 1981, p. 464.

provinciei. În Basarabia, călătorul devine melancolic în fața cetății părăsite din Bender, legată de amintirea lui Carol al XII-lea¹⁸.

Puterile sporite acordate Rusiei prin convenția de la Akkerman (1826), rivalitatea ruso-otomană tot mai evidentă și acută, tergiversările în rezolvarea problemei grecilor au contribuit la radicalizarea chestiunii orientale, care evoluează rapid spre faza conflictuală din 1828–1829. O primă constatare ce se impune este că în intervalul 1821–1828 spațiul locuit de români nu mai exercită aceeași atracție ca în deceniile anterioare, alte evenimente și aspecte captând interesul europenilor. Ca atare, până în 1828 călătorii sunt mai puțini, câțiva militari austrieci, ruși și englezi în drum spre Viena sau Constantinopol. Declanșarea ostilităților avea să aducă din nou în atenție zona. Din păcate, și în perioada 1821–1828 paginile dedicate Basarabiei sunt puține, iar informațiile lacunare, expediate, inserate alături de cele referitoare la Moldova dintre Carpați și Prut. Deși ne oferă date sumare privind așezarea, relieful, orașele, flora și fauna Basarabiei, insistând în câteva cuvinte asupra Hotinului, a cărui cetate, „construită cu multe defecte de către turci și deteriorată prin asedieri repetate, a intrat acum în stăpânirea rușilor, care au înnoit-o și au reparat-o”¹⁹, căpitanul austriac de origine croată Radisitz nu acordă aceeași atenție și cetăților Bender, Akkerman și Ismail, limitându-se numai la menționarea lor. Însemnările sale sunt însă lipsite de importanță de vreme ce sunt bazate numai pe considerațiile și datele altor peregrini care au trecut prin Basarabia, și nu pe propriile constatări. Radisitz nu a călătorit niciodată în spațiul locuit de români.

În ceea ce-l privește pe Hector de Béarn, un tânăr ofițer francez de Stat Major, lucrurile stau cu totul altfel. Acesta a ajuns la Dunărea de Jos în mai 1828, împreună cu verii săi Henri de Mortemart și Perault de Crussol, ca atașat pe lângă unchiul acestora, generalul Casimir Louis Victurnien de Mortemart, ambasador al Franței la curtea țarului, dar mai ales observator al conflictului abia declanșat. După mai multe zile de călătorie prin sudul Basarabiei, ambasadorul și atașații săi ajungeau în apropierea Dunării, în preajma „coloniei” Bolgrad-Tobolskaia, înființată în urmă cu șapte ani²⁰, alcătuită „din bulgari, din moldoveni și din câțiva evrei cărora le-au fost acordate privilegii pentru a se stabili aici ...”. Zona aridă,

¹⁸ Kosmeli, *Harmlose Bemerkungen auf einer Reise über Petersburg, Moskau, Kiew nach Jassy*, Berlin, 1822, p. 219–245.

¹⁹ *Structura topografică și statistică a Moldovei și Țării Românești, de căpitanul de Stat Major Radisitz. 1822 – după protocolul secțiunilor 1789*, în *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, vol. II, coord. Paul Cernovodeanu, Daniela Bușă, București, 2005, p. 86.

²⁰ După anexarea Basarabiei la Rusia în 1812, cea mai mare parte a tătarilor și-au părăsit pământurile, care au rămas pustii. Ocârmuirea rusească a căutat să populeze aceste teritorii, favorizând înființarea de colonii. Potrivit „Așezământului” din 1818, „băjenarii străini, sub denumirea de coloniști, vor primi pământ spre a se statornici cu locuința în oblastia Basarabiei pe temeiul pravilelor ce se păzesc în Rusia” și vor beneficia de o „politicească și personalicească slobozenie sub apărarea ocârmuirii” și de scutire de la plata dărilor pentru pământ timp de patru ani. *Apud* Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, București, 1991, p. 205–206.

solul „împregnat cu o sare vătămătoare” făceau ca niciun arbore să nu reziste, în pofida eforturilor locuitorilor²¹. Aici francezii au făcut cunoștință cu importanți generali ruși și au asistat la trecerea în revistă a trupelor de către țarul Nicolae I.

Nici însemnările locotenentului Berndt Johan Rosenström, finlandez de origine și participant efectiv la război, nu sunt mai bogate în informații, ca de altfel nici cele ale unui alt martor ocular, A.I. Mihailovski-Danielevski. În drum spre frontul din Balcani, în iunie 1829 acesta din urmă a trecut Nistrul în apropiere de Moghilev și a constatat cu surprindere că aproape nimic nu se schimbase față de anul 1818, când îl însoțise pe țarul Alexandru I, în calitate de aghiotant, într-o călătorie prin sudul Rusiei și Basarabia. „Acum 11 ani am fost în Basarabia, dar de atunci nu am constatat niciun fel de îmbunătățiri; poate că s-au făcut îmbunătățiri în administrația civilă, dar în ceea ce privește aspectul exterior, totul a rămas în haosul dinainte, ca și când abia acum ar fi ieșit din mâinile naturii.” Aceleași sate rare, cu case sărăcicioase, aflate departe de drum, aceiași „oameni îmbrăcați numai pe jumătate, cu chipuri crunte, trândavi, vorbind o limbă încă străină pentru muze”²².

La mijlocul anilor treizeci Basarabia era vizitată de trei călători, doi englezi și un italian. Om de afaceri (director al unei manufacturi de mătase), politician (deputat al stângii în Parlamentul subalpin în 1848–1849, comisar al regelui și prefect de Como, senator în 1862), unul dintre întemeietorii presei moderne italiene, inițiator și colaborator al unor publicații celebre în epocă: „Il subalpino”, „Letture popolari”, „La Concordia”, „Il Diritto”, „Il Progresso”, torinezul Lorenzo Valerio a fost și un împătimit călător, voiajul său din 1835 prin Ungaria, Polonia, Banat, Transilvania, Bucovina, Basarabia, Moldova fiind consemnat sub forma unor epistole către familie. Scrisoarea din 22 iulie 1835, trimisă din Iași, conține descrierea călătoriei prin Basarabia. Primul contact cu Imperiul Rus este traumatizant. Trece din Bucovina în Basarabia pe la Novoselița, unde se izbește de lăcomia și corupția funcționarilor vamali, străbate ținuturi pustii, de „o dezolantă singurătate întreruptă din loc în loc de semne, purtând culorile Rusiei, alb, negru, și dungi roșii, care serveau la numărarea verstelor”, iar puținele localități întâlnite – printre care și orașul Bălți – îi par copleșite de sărăcie și de o tristețe apăsătoare. Numai imaginea romantică a pădurilor seculare, „în care noaptea în jurul focurilor stăteau cazacii cu bărbi lungi”, lumina tabloului întunecat al acelor meleaguri aflate la marginea despoticea împărății. Din Chișinău, „capitala Basarabiei, oraș cu cel mult 35.000 de locuitori”, unde a zăbovit câteva zile și a băut vin grecesc și ceai, a

²¹ Hector de Béarn, *Câteva amintiri, în Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, vol. II, p. 364.

²² Alexandru Ivanovici Mihailovski Danilevski, *Călătoria în Moldova și Țara Românească 1829, în Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, vol. II, p. 405.

mers cu droșca, a dormit pe o laviță, printre purici și mizerie și a mâncat feluri rusești gătite cu seu, s-a îndreptat spre țărmurile Mării Negre, părăsind provincia fără regrete²³.

În 1835 englezul Charles Elliot, funcționar al Serviciului Civil din Bengal, ulterior vicar la Godalming și orientalist de seamă, pleca într-o călătorie pe Dunăre, spre Crimeea, Balcani, Asia Mică și Palestina, soldată cu publicarea peste scurt timp a impresiilor culese²⁴. Deși drumul spre Crimeea trecea prin Basarabia, referirile la provincie și locuitorii ei lipsesc, autorul fiind preocupat de avaturile carantinei de pe malurile Prutului, pe care le descrie cu lux de amănunte.

Un an mai târziu, un alt englez, Edmund Spencer, pleca din Viena, pe calea Dunării, spre Constantinopol, iar de aici spre Crimeea, nordul Caucazului și litoralul Mării Negre. Nu cunoaștem statutul social și nici profesia lui Spencer, însă din mărturisirile sale deducem că avea legături cu aristocrați ai vremii, deoarece a frecventat saloanele nobilimii maghiare, fiind prieten cu István Széchenyi, Lajos Károlyi, cu familiile Esterházy, Festetics, iar în ținuturile rusești a fost îndrumat de contele Voronțov, guvernatorul noilor teritorii anexate. În drum spre Galați a străbătut cea mai mare parte a Basarabiei, dar însemnările sale privind oamenii și locurile sunt modeste, rezumându-se la câteva pagini. Colonizarea masivă a provinciei, după 1812, de către autoritățile ruse și strămutările de populație l-au determinat pe Spencer să avanseze falsa concluzie potrivit căreia provincia era locuită numai de coloniști²⁵. El se baza pe faptul că în drumul parcurs întâlneau sate populate de germani, bulgari, ruși și chiar armeni și evrei, nu și de români, fiecare etnie cu portul, obiceiurile și mentalitățile proprii. Astfel, satele Manheim și Strasberg, locuite de germani, oameni „care pe lângă agricultură și creșterea vitelor au putut, având ceva capital, să facă speculații cu lână și grâne, ceea ce s-a dovedit a fi o bună afacere în ultimii ani în această țară, datorită învecinării cu Odessa”, se găseau alături de sate de bulgari²⁶, întruchiparea perfecțiunii morale, în viziunea autorului, „al căror caracter este cel mai înalt dintre cele ale tuturor coloniștilor, pentru sobrietate, cinste și conduită morală”, în vreme ce armenii și evreii puteau fi întâlniți atât la sat, cât și la oraș. Acestora li se adăugau rușii, colonizați din vechea Rusie²⁷, al căror costum era „la fel de neobișnuit ca și înfățișarea lor, care este umilă și servilă. Hainele, deși nu sunt pitorești, sunt bine adaptate climatului și

²³ *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, vol. III, coord. Daniela Bușă, București, 2006, p. 336–337.

²⁴ *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia and Turkey*, 2 vol., London, 1838.

²⁵ Edmund Spencer, *Travels in Circassia, Tartary etc., Including a Steam Voyage down the Danube, from Vienna to Constantinople, and round the Black Sea*, London, 1839, p. 139.

²⁶ Cele mai multe sate locuite de bulgari se aflau în sudul Basarabiei între râurile Ialpug și Lunga. Conform catagrafiei din 1817 aici trăiau 482 de familii bulgărești. – Ion Nistor, *op. cit.*, p. 201.

²⁷ Numărul coloniștilor ruși era scăzut, guvernul imperial fiind destul de restrictiv în ceea ce privește așezarea lor în Basarabia. De altfel, Feodorov, guvernatorul provinciei (1834–1853), a „ridicat” de aici 48.000 de ruși, veniți din vechea Rusia și i-a expedit peste Nistru. – *Ibidem*, p. 208.

le-ar da posibilitatea să facă față cu bine severității iernii, dacă nu ar fi propria lor imprudență, manifestată mai ales în pasiunea lor de necontrolat pentru votcă”. Dintre ruși cei mai săraci erau iobagii, „complet înrobiți prin natura lor și prin educație și atât de lipsiți de sentimente libere și nobile, încât nu știu să profite de plăcerile libertății atunci când le este oferită”. Nu întotdeauna raporturile între etnici se desfășurau fără disfuncții și asperități. Uneori se iscau altercații și chiar ciocniri sângeroase între locuitori, mai ales între evrei și ruși, Spencer însuși fiind martor la una dintre ele. Evreii erau bine „pregătiți când trebuie să se apere, încât de câte ori are loc o încăierare, se reped în stradă strigând cu toată puterea: «Pericol!», «Pericol!» și, instantaneu, întreaga suflare evreiască, bărbați, femei, copii, se înarmează cu tot felul de arme, de la furci la seceri, și se reped la locul încăierării”²⁸. Cât privește posesia de bunuri imobile și în special a pământurilor, autoritățile ruse erau atotputernice. Ele îngreădeau circulația pământurilor, controlau și autorizau orice tranzacție, interzicând străinilor achiziționarea, iar localnicilor punându-le drept condiție pentru a le avea în proprietate deținerea calității de ofițer, nobil sau cel puțin a unui rang civil. Spencer consemnează că existau și locuitori cu un statut privilegiat, aflați în slujba statului rus, care fie că apărau granițele, fie că strângeau impozite și taxe. Așa de pildă erau cazacii, care „își primesc pământurile direct de la coroană, în schimbul serviciului militar; ei sunt apărătorii granițelor și dacă este să îi credem pe vecinii lor coloniști, cei stabiliți în această parte a imperiului au două ocupații: de soldați și de strângători abuzivi de taxe, în timp ce la furatul cailor sunt absolut de neîntrecut în îndemănare”²⁹. În privința orașelor, Spencer consideră că nu este niciunul demn de a fi menționat, cu excepția Chilieii, rămas în istorie ca urmare a înfrângerilor administrate suedezilor în 1713.

În 1838 Johann Georg Kohl, originar din Bremen, pornea într-o călătorie prin sudul Rusiei și Basarabia³⁰. Vizita prusianului avea loc la aproape treizeci de ani de la încorporarea provinciei în teritoriul Rusiei. Kohl și-a format propriile impresii asupra situației Basarabiei prin contactul direct cu oamenii și locurile, iar relatarea sa atinge toate aspectele, de la locul provinciei în cadrul imperiului, la descrieri de peisaj, de orașe, informații despre populație și chiar despre tehnica de construire a caselor sau observații despre folclorul local. Vizita lui Kohl s-a produs într-o perioadă în care Basarabia era în plin proces de transformare economică și socială, de modernizare, dar în maniera văzută și impusă de autoritățile de la Petersburg, numită de prusian „europenizare *à la russe*” în opoziție cu „ieșirea din Orient”,

²⁸ Edmund Spencer, *op. cit.*, p. 140–142.

²⁹ *Ibidem*, p. 144–145.

³⁰ Călător împătimit, Johann Georg Kohl a vizitat Rusia, Imperiul Habsburgic, Anglia și Irlanda, Franța, Danemarca, statele germane. Fiecare voiaj a fost urmat de volume de amintiri, însemnări și reflecții despre locurile văzute și oamenii întâlniți. Însemnările despre Basarabia se găsesc în *Reisen in Südrussland. Zweiter Theil. Beßarabien. Zur Charakteristik der pontischen Steppen. Die Karaiten*, Dresden, Leipzig, 1841, p. 1–60. Versiunea în limba română, *Călătorii în Rusia de Sud. Partea a doua. Basarabia – despre caracteristicile stepelor pontice*, în *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, vol. IV, coord. Daniela Bușă, București, 2007, p. 95–120.

adică racordarea la valorile și modelele lumii central-europene, proces prin care treceau Principatele Române³¹.

Însemnările sale sunt cele mai ample și pertinente din perioada care face obiectul analizei noastre. Plin de înțelegere și compasiune, Kohl deplânge soarta tristă a „biete Moldove”, care „din cauza prăbușirii puterii turcești și a creșterii minunate a vulturilor austrieci și rusești s-a ales numai cu mai mulți stăpâni și cei 5.000.000 de oameni care vorbesc «pa Moldaweneschti» (moldovenește) se găsesc în acest moment fărâmițați mai aspru decât polonezii”. Ceea ce este și mai rău, continua el, „este că biata țară va mai îndura multă vreme durerea acestei tăieturi în carne vie, căci operația nu s-a sfârșit încă pe de-a întregul. Este prinsă încă într-o strânsoare fatală, iar părților rupte, încă sângărânde, nu le pot crește la loc un cap și o coadă”³². În pofida acestor considerente pesimiste, chiar sumbre, deloc surprinzătoare pentru un pragmatic spirit german, Kohl este de părere că, după cei aproape 30 de ani de stăpânire rusească, începeau să se vadă și unele „îmbunătățiri în poliție și în felul în care sunt construite orașele”, ceea ce-l făcea să spere că nu peste mult timp „Basarabia, care până acum nu este decât o *oblastie rusească* (provincie de graniță cu administrație separată), va deveni *guvernământ*, iar titulatura *oblastie* va trece asupra celor două Principate”³³. Curioasă această ultimă opinie a autorului, care vede Principatele Române legate în viitorul apropiat de Rusia.

În ceea ce-i privește pe locuitorii Basarabiei, Kohl constata că nutreau „încă neașteptat de multă simpatie pentru stăpânirea turcească”, explicația trebuind căutată în abuzurile administrației rusești, de la dări, în creștere an de an și plătite de toți, în vreme ce sub turci săracii erau scutiți, la trecerea abuzivă a unor moșii în proprietatea rușilor, la felul în care noul proprietar își trata țărani, socotiți șerbi și obligați să plătească dări multiple în muncă, bani, produse. Concluzia lui Kohl este că „Basarabia este încă tratată ca o țară pe jumătate străină”, fără atenția cuvenită față de nevoile ei, de specificul ei, de populația ei, de viitorul ei. Interesele administrației ruse nu coincid cu cele ale locuitorilor provinciei, iar directivele și interesele Petersburgului primează întotdeauna chiar în fața realității și a logicii. „Toți vagabonzii, toți *glebae adscripti* fugari, toți recruții dezertori ș.a.m.d. încearcă să ajungă cât mai repede la Nistru și se cred deja destul de apărați numai dacă îl au în spate. De aceea țara este plină de o mulțime de fugari, care desigur nu le pot aduce niciun avantaj localnicilor. Autoritățile țării îi primesc pe acești oameni, dacă nu chiar cu brațele deschise, oricum fără prea multe formalități, pentru a-și popula și mai mult provincia, iar, din când în când, unele orașe din Basarabia, de pildă Akkerman, sunt proclamate azil pentru toți ticăloșii, asta însemnând că primesc uneori privilegiul de a declara pe oricine se găsește pe teritoriul lor fără pașaport ca cetățean. Se pot vedea din această cauză o mulțime de

³¹ Idem, *Călătorii în Rusia de Sud*, p. 103.

³² *Ibidem*, p. 102.

³³ *Ibidem*, p. 103.

oameni care s-au transformat în acest fel din vagabonzi în cetățeni onorabili. Astfel se explică extraordinara creștere a populației orașelor basarabene și de asemenea tot astfel fenomenul interesant, potrivit căruia în localitățile foarte populate nu a mai murit nimeni de un număr însemnat de ani. Asta ar putea da unui statistician, care nu cunoaște condițiile din țară, mult de presupus și de gândit despre tăria vitalității, despre clima sănătoasă și despre uimitoarea lungime a duratei medii de viață. Întreaga chestiune se explică însă printr-o micuță coțcărie de care se servesc autoritățile orășenești ca să facă să crească numărul cetățenilor lor. Anume, un fugar se prezintă și cere să fie înscris ca «Meschtschanin» (cetățean) al orașului și atunci i se spune: «Nu, dragă prietene, asta nu se poate! Nu ai pașaport. Dar rămâi aici pentru o vreme, vrem să vedem dacă putem face ceva pentru tine». Apoi așteaptă până când moare un cetățean al orașului și îl cheamă iarăși pe noul venit în fața mesei roșii. Îl întreabă: «Cum te numești?» – «Ivan Griciov». – «Cât de bătrân?» – «25 de ani». «Acum ascultă, Ivan, ieri a murit pe aici Mitrofan Kalenko de 50 de ani. Dacă vrei să devii cetățean, trebuie să îți iei numele și vârsta lui, iar noi te trecem în locul lui și îți dăm actele lui». Ivan Griciov consimte cu bucurie și se numește pe viitor Mitrofan Kalenko de 50 de ani. Mortul nu este raportat organelor superioare ca decedat, trăiește încă mult după această metamorfoză până când îl lasă să moară, poate chiar după a treia sau a patra întinerire, la vârsta de 150 de ani. Așa că au întotdeauna o mulțime de fugari gata ca treptat să iscălească în numele morților.³⁴ Procedul lămurește componența eterogenă a populației provinciei și moralitatea îndoielnică a celor mai mulți dintre nou-veniți, unii ajunși în scurt timp „locatari” la *Ostrog*-ul (închisoarea) din Akkerman, din Chișinău sau din alte orașe. Kohl constată că numai în timpul verii anului 1838 în prima locație se găseau „300 de oameni din toate națiunile emisferei estice, ruși, germani, francezi, italieni, greci, moldoveni, tătari”, iar în cea de-a doua 180 de oameni³⁵.

În periplul său, Kohl se oprește în câteva orașe și târguri din Basarabia, prilej de constatări și reflecții asupra celor văzute. Prima localitate vizitată este Tighina, unde locul vechiului oraș turcesc, „cu totul ras din temelii de către ruși”, era luat de „noul Bender rusesc”, o adunătură de șiruri de case joase, ca niște colibe, ce răsar din loc în loc, „cu populația sa moldovenească, evreiască, armeană, bulgară și malorosiană”³⁶. Singura dovadă a măreției de altădată era cetatea mândră ce domina malurile Nistrului. În schimb, orașul Chișinău, mult dezvoltat față de vechiul târg din timpul stăpânirii otomane, îl surprinde prin suprafața și importanța sa. Potrivit lui Kohl, prosperitatea se datora statutului de capitală politică și comercială obținut în timpul stăpânirii rusești. Preluat „din mâinile turcilor ca pe un loc lipsit de importanță”, târgul „care în urmă cu treizeci de ani abia dacă avea vreo două străzi populate de găște și porci” a devenit orașul Chișinău, „ce s-a umflat ca o varză de Bruxelles și a dospit ca o budincă. De atunci crește atât de

³⁴ *Ibidem*, p. 104–105.

³⁵ *Ibidem*, p. 105.

³⁶ *Ibidem*, p. 95.

repede, asemeni unei cozi de cometă, încât nu numai lucrările noastre statistice, ci și ultimele rapoarte oficiale ale rușilor rămân mult în urma adevărului în privința datelor despre mărimea lui. Chișinău se numără astăzi, fără îndoială, printre cele mai mari orașe ale Europei³⁷, conchidea Kohl la o primă impresie. După un contact mai strâns cu orașul avea să constate că se pripise în privința urbanisticii, Chișinăul fiind și după 20 de ani „o îngrămadire dezordonată și deasă de case”, cu toate măsurile drastice impuse de autorități, nu o dată abuzive și discreționare, care mergeau de multe ori până la demolarea caselor considerate inadecvate³⁸. Cât privește locul acordat între marile orașe ale Europei, Kohl a ajuns la părerea că poziția atribuită anterior nu avea nicio acoperire la fața locului și după o cercetare atentă.

Populația, la fel de eterogenă etnic ca și cea din Tighina, număra 40.000 de locuitori și avea în componență: ruși, maloruși, tătari, moldoveni, evrei, armeni, bulgari, germani, francezi, greci, polonezi, sârbi și încă vreo câteva neamuri neînsemnate și niciun turc. Cei mai numeroși nu erau, cum ar fi de așteptat „în această capitală a lor, moldovenii basarabeni”, ci evreii, „15.000 de capete”, care aveau un cartier propriu, șapte școli și o sinagogă și se ocupau cu negoțul. În mâinile lor se afla comerțul cu semințe de in, grâu și seu, produse „pe care Chișinăul, ca loc privilegiat al negoțului dinăuntru al Basarabiei, le trimite la Odessa”. Ei erau urmați de moldoveni, bulgari (800 de familii), „un popor sânguinos, harnic, dar meschin”, ruși, aflați „aici mai mult vremelnici”, ucraineni, țigani, germani, circa 200 de familii, care aveau biserică și preot. Pe lângă aceștia existau 10 familii de armeni și câțiva polonezi și francezi. Bulgarii se ocupau cu creșterea vitelor și grădinăritul. Unii dintre ei aveau 4.000 până la 6.000 de vite, lucrau în arendă câmpuri întinse pe care cultivau legume. Rușii erau pietrari, dulgheri, lucrători de stucaturi, zugravi, arhitecți, ucrainenii erau croitori, cizmari, țiganii erau fierari, tăietori de lemne, ciurari și negustori de cai. Armenii, care făceau comerț cu stofe orientale, erau printre cei mai bogați locuitori ai Chișinăului³⁹.

Notabilitățile orașelor, care inițial erau alese, odată cu instalarea țarului Nicolae I, „un autocrat din creștet până-n tălpi, căruia lumea ideilor nobile și umanitare îi rămăsese necunoscută”⁴⁰, au fost numite de către guvernatorul Basarabiei, de regulă, din rândul rușilor. Ceilalți locuitori care aspirau la funcții în administrația provinciei trebuiau să cunoască foarte bine limba rusă. De altfel, din 1829, potrivit articolului 63 al „Regulamentului” introdus de guvernatorul Basarabiei, prințul Voronțov, actele publice se emiteau numai în limba rusă, folosirea limbii române fiind exclusă. După aproape un deceniu de aplicare, regulamentul contribuise decisiv la desființarea autonomiei Basarabiei, „înlocuind

³⁷ *Ibidem*, p. 97.

³⁸ *Ibidem*, p. 99.

³⁹ *Ibidem*, p. 97–98.

⁴⁰ Ion Nistor, *op. cit.*, p. 188.

legiuirile moldovenești prin cele rusești și introducând limba rusă în toate actele publice. Din punct de vedere administrativ nu mai era aproape nicio deosebire între ocârmuirea Basarabiei și cea a celorlalte gubernii rusești. Întreaga viață publică se rusificase și agenții acestei rusificări erau cinovnicii ruși, începând cu guvernatorul general până la cel din urmă zapciu.”⁴¹

În ceea ce-i privește pe marii boieri, aceștia erau în marea lor majoritate moldoveni, cei mai mulți locuind la Iași, la Odessa sau în străinătate și doar o mică parte la Chișinău, constata Kohl. În Basarabia întâlneai aceleași nume de familie ca în Moldova din stânga Prutului și ca în Valahia și anume: Sturdza, Ghica, Roznovanu, Balș, Dimitri, Pruncu, Varlam, Catargiu. Prin urmare, conchidea el, sunt cu toții înrudiți și „se supun către trei împărați și doi principii”⁴².

Mult mai mic ca suprafață și număr de populație, cu numai 9.000 de locuitori (dintre care 4.501 bărbați) și 600 de case, potrivit datelor avansate de biroul statistic local și preluate de Kohl, orașul Bălți avea aceeași diversitate etnică precum majoritatea orașelor și târgurilor basarabene, caracteristică „dobândită” în principal în cele peste două decenii de la anexare. Cei mai numeroși erau evreii și moldovenii, circa 2.000 de locuitori, urmau rușii, grecii, armenii, țiganii și câțiva germani și francezi. Acestora li se adăugau două batalioane rusești ce staționau în oraș. Evreii erau „aici *factotum*, negustori, meșteșugari, ceasornicari, croitori, comisionari ai nobililor”, iar germanii, farmaciști. La Bălți exista o singură farmacie, ce funcționa de 18 ani, iar în întreaga Basarabie existau 12 farmacii, cele mai multe la Chișinău (trei) și Ismail (două), iar în restul orașelor câte una⁴³.

Bălți era și locul de desfășurare a unuia dintre cele mai mari și mai vestite târguri de vite din Basarabia, unde se vindeau între 8.000 și 12.000 capete de boi, toamna chiar 20.000 de capete, din Podolia și din Moldova. Cifrele, arată Kohl, au fost verificate personal la direcția vămilor de graniță, directorul instituției precizându-i că „în fiecare an pleacă din Basarabia spre Austria 50.000 de capete de boi”, iar altele „întregesc cirezile din Bucovina și Galiția, merg împrejurul Carpaților” sau în Moravia⁴⁴.

La vremea călătoriei lui Kohl, procesul de rusificare cuprinsese treptat și învățământul. La Bălți, de pildă, funcționau două școli rusești, o școală lancasteriană și o școală regională superioară, o bibliotecă „elegantă cu toți clasicii ruși și cu traduceri rusești din alte limbi, frumos aranjată, dar, se pare, puțin folosită”, din cauza slabei răspândiri a limbii ruse, deși marea majoritate a profesorilor din Basarabia erau ruși, germani și francezi rusificați, niciunul nefiind român. Învățământul se desfășura „fără excepție în limba rusă, iar învățarea acesteia este dintre toate lucrul esențial”, nota Kohl. În pofida presiunii autorităților, moldovenii încercau să reziste rusificării, refuzând să învețe limba

⁴¹ *Ibidem*, p. 189.

⁴² Johann Georg Kohl, *Călătorii în Rusia de Sud*, p. 114.

⁴³ *Ibidem*, p. 111–112.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 110.

rusă. Copiii micilor boieri de țară vorbeau numai românește, iar cei ai orașenilor și ceva rusă, pentru că în orașe veneau în contact cu semenii lor ruși. Numai odraslele marilor boieri învățau acasă grecește, moldovenește și ceva franțuzește, constata prusianul⁴⁵.

Eliminarea limbii române din procesul de învățământ este atestată și de Ioachim Vuici, un dramaturg sârb, poposit vremelnice pe pământul Basarabiei (1840–1842). Spre deosebire de Kohl, el estima numărul locuitorilor la numai un milion și constata că cea mai mare parte erau „moldoveni sau munteni”, care „pricep rusește; numai cei bătrâni nu pricep această limbă, iar cei tineri, de când Basarabia a trecut la Rusia, au început să o deprindă destul de bine, căci pentru a fi drepti, învățătura sub cârma rusească a început să se îmbunătățească! Acum toată tinerețea moldovenească este plecată spre învățătura limbii ruse, pe care o socotesc ca pe o limbă înaltă și nobilă.” Dramaturgul sârb nu ezită să afirme că alipirea provinciei la Rusia în 1812 a fost benefică pentru dezvoltarea ei, deoarece „dacă rămânea și mai departe sub cârmuirea turcească, acești bieți copii nu ar mai fi învățat rusește”⁴⁶.

O opinie ceva mai nuanțată întâlnim la Nikolai Karlovici Giers, sosit în Moldova în toamna anului 1841 ca al doilea dragoman al consulatului rus. În memoriile scrise câteva decenii mai târziu⁴⁷, el afirma că limba rusă, „mai precis ucraineană”, putea fi auzită doar „pe oarecare distanță de la Nistru”. Pe măsura apropierei de Prut „ea a dispărut și a fost înlocuită, în final, de limba română”. Dacă pentru locuitorul de la oraș era mai ușor să deprindă limba, cel de la sat „greu înțelege rusește”⁴⁸. Strălucitul diplomat de mai târziu, descendent dintr-o familie suedeză și germană, martor și artizan al multor evenimente la care a fost contemporan, a avut ocazia unui contact susținut și îndelungat cu românii, aflați de o parte și de alta a Prutului, mai cu seamă că soția sa, Olga Cantacuzino, descindea din vechea și bogata familie a Cantacuzinilor. Mariajul i-a permis lui Giers să pătrundă în protipendada moldavă, dar și în rândurile aristocrației rusești, soția sa fiind fiica lui Egor Mateevici Cantacuzino și nepoata prințului Alexandru Mihailovici Gorceakov, ministrul de Externe al Imperiului Rus. Înrudirea a contribuit decisiv la cariera memorialistului.

Un deceniu mai târziu, în toamna anului 1852, englezul Laurence Oliphant, împins de curiozitate, făcea o călătorie în sudul Rusiei⁴⁹, prilej de a poposi, pentru

⁴⁵ *Ibidem*, p. 111.

⁴⁶ Apud Ștefan Berechet, *Un călător sârb necunoscut la noi, Ioachim Vuici (1840)*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XL, 1940, p. 95.

⁴⁷ Notele memorialistice au fost scrise în timpul misiunii la Stockholm (1872–1875), când avea mai multă libertate și serviciul nu-l solicita atât de mult. Din păcate nu a reușit să le finalizeze din cauza îndeplinirii funcției de ministru adjunct.

⁴⁸ Nikolai Karlovici Giers, *Prima mea călătorie în Moldova*, în *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, vol. IV, p. 58.

⁴⁹ În 1853 publica însemnările pe marginea acestei călătorii cu titlul *The Russian Shores of the Black Sea in the Autumn of 1852*, ce avea să stârnească interesul și curiozitatea publicului londonez.

scurt timp, în unele orașe din Basarabia, aflate pe traseul Dunării. Deși succinte, referirile sale la teritoriul dintre Prut și Nistru merită menționate deoarece privesc perioada de dinaintea declanșării războiului Crimeii. Ajuns la Ismail, într-o zi de târg, el remarcă multitudinea de tarabe, cantitatea mare de mărfuri și diversitatea lor, dar și mozaicul etnic al cumpărătorilor: moldoveni, germani, bulgari, cazaci, țigani, greci, armeni. Comerțul ce se derula prin acest port de „mărimie mijlocie”, cu circa 40.000 de locuitori, oferea perspectiva unei dezvoltări și extinderi în viitorul apropiat⁵⁰.

Deși a zăbovit aproape un an (mai 1856 – aprilie 1857) în calitate de comisar adjunct al comisiei ce avea misiunea de a trasa noua frontieră dintre Moldova și Rusia în urma revenirii sudului Basarabiei la Moldova, ofițerul englez Charles Gordon ne-a lăsat foarte puține date și informații în epistolele sale⁵¹ despre locurile și oamenii întâlniți. Însărcinat cu cartografierea și executarea hărților frontierei (a desenat circa 100 de planuri), Gordon acordă importanță prezentării membrilor comisiei de trasare a graniței, creionează peisajul, se oprește asupra unor probleme legate strict de specialitatea sa, părănd iritat la un moment dat de insistența rușilor în privința Bolgradului, fapt ce impieta asupra finalizării activității, insistă asupra aspectelor legate de cazare, de lipsa de ospitalitate a oficialităților țariste și de neplăcerile cauzate de comercianții veroși, dar nu consideră necesar să consemneze aproape nimic despre locuitori, obiceiuri, stare de spirit. În pofida drumurilor dese la Bolgrad, Akkerman și Chișinău, ofițerul englez se limitează să scrie despre primul că se află pe malul lacului Ialpug, iar pe hartă apare „notat drept Tabor”⁵², despre cel de-al doilea că este „un oraș (rusec) de 30.000 de oameni și, ca toate orașele rusești, este în impas”⁵³, iar despre Chișinău că „este atât de oribil de trist” și ar fi ultimul loc în care ar sta⁵⁴. În schimb, localnicii cu care a făcut cunoștință la Chișinău, care sunt „moldoveni ce dețin proprietăți în Basarabia”, sunt caracterizați drept „persoane foarte drăguțe” și „deosebit de amabile”⁵⁵.

Mărturii peste timp, însemnările călătorilor străini despre Basarabia întregesc tabloul acesteia în prima jumătate a secolului al XIX-lea, completând sau confirmând informațiile furnizate de sursele documentare tradiționale.

⁵⁰ Laurence Oliphant, *Țărmurile rusești ale Mării Negre în toamna anului 1852*, în *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, vol. VI, coord. Daniela Bușă, București, 2010, p. 30.

⁵¹ Referiri la ținuturile românești se găsesc în *General Gordon's Letters from the Crimea, the Danube and Armenia, August 18, 1854, to November 17, 1858*, ed. Demetrius C. Boulger, London, 1884.

⁵² Charles Gordon, *Scrisori de la Dunăre*, în *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, vol. VI, p. 739.

⁵³ *Ibidem*, p. 741.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 745.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 747.

BESSARABIA IN THE CONSCIENCE OF EUROPEANS IN THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

Abstract

Despite the great number of travelers to the regions inhabited by Romanians in the first half of the nineteenth century, information on Bessarabia is disparate and deficient in terms of importance and extent. One should mention among the authors presented in this study: Francis Summerers and Charles Reinhard, the higher officers in the Russian Army Louis Alexandre Andrault de Langeron and Paul Vasilievich Chichagov, the French officer of General Headquarters Hector de Béarn, the Englishmen Edmund Spencer, Laurence Oliphant and Charles Gordon, the Italian Lorenzo Valerio, the Prussian Johann Georg Kohl, and Nikolay Karlovich Giers, the reputed Russian diplomat of Swedish-German origin.

Keywords: Bessarabia; Russia; foreign travelers; towns; villages; population; colonization; ethnical groups; Russification

ELITA DIPLOMATICĂ A VECHIULUI REGAT ÎN CORESPONDENȚA PRIVATĂ. (I) ALEXANDRU MARGHILOMAN (1900–1901)

RUDOLF DINU*

Diplomația a continuat să fie un domeniu rezervat în sistemul de state european pe tot parcursul secolului al XIX-lea, până la Primul Război Mondial. În general, strategia de securitate și politica externă au depins și au fost produsul unui grup restrâns de factori de decizie. Schema instanțelor decizionale – ca de altfel și mecanismele uzitate în procesul de decizie politică – a fost, cu nuanțele inerente, aproximativ identică pentru majoritatea actorilor sistemului internațional, mai cu seamă în cazul Europei monarhice, și s-a rezumat la o formulă tripolară alcătuită din monarh/președinte, prim-ministru și ministrul Afacerilor Externe¹. În mai toată Europa monarhică, la Berlin, Petersburg, Roma, Londra, Viena, Bruxelles ori București, suveranii au fost factorii de decizie de prim rang. În baza unei tradiții ținând de modernitatea timpurie, suveranii secolului al XIX-lea au continuat să acorde o importanță deosebită prerogativelor în acest domeniu. Și a fost cazul nu doar al celor ce dispuneau de puteri excepționale, ci și al monarhilor constituționali². Din acest motiv, în veacul al XIX-lea și până către 1914, relațiile internaționale au continuat să fie, într-o proporție deloc redusă, relații inter-dinastice.

Diplomația a constituit domeniul rezervat al regelui și în România prebelică. În condițiile vieții parlamentare, în România, ca și în multe alte state europene, monarhul Carol I a fost văzut drept singurul garant al continuității politicii externe. Până la Primul Război Mondial, la fel ca majoritatea capetelor încoronate ale acelei epoci, suveranul României și miniștrii săi au gestionat afacerile externe într-o manieră „absolutistă”, rațională, bazată încă pe ideea de *arcana imperii* și scăpând controlului instanțelor parlamentare. Regele Carol I a reprezentat, pe parcursul întregii domnii, o prezență constantă în tărâmul afacerilor externe, centrul de decizie în această materie definindu-se și configurându-se preponderent în funcție de voința sa.

* Universitatea din București, Facultatea de Istorie, Institutul Diplomatic Român; rudolf.dinu@gmail.com.

¹ Rudolf Dinu, *King Charles I and Decision Making Process in the Romanian Foreign Policy before the First World War*, în Idem, *Studi italo-romeni. Diplomazia e società, 1879–1914*, ed. a II-a, București, 2009, p. 185 sqq.

² *Ibidem*, p. 186–187.

Gestiunea imediată, cotidiană a politicii externe românești a revenit, în general, ministrului Afacerilor Externe și personalului specializat aflat în subordinea sa. În intervalul de timp cuprins între Congresul de la Berlin și criza din iulie 1914, portofoliul Afacerilor Externe a fost în general monopolizat de „experții” în probleme de politică externă ai celor două Partide de guvernământ, Liberal și Conservator. În timp, suveranul a avut tendința de a-și crea un grup de „consilieri intimi”, proveniți din ambele formațiuni chemate să se rotească la guvernare, ce-i împărtășeau concepțiile geopolitice și strategice. Profilul lor (ca și relația în sine cu suveranul) a tins în anumite cazuri să se depărteze de cel specific demnitarilor unui stat constituțional, disociindu-se în mod real de cel al majorității „burghezilor” aduși în zona puterii de progresul constituțional-parlamentar al vieții politice. În ansamblu așadar, cei însărcinați cu portofoliul Afacerilor Externe după 1881–1883 au semănat mai mult cu oamenii de stat ai secolului al XVIII-lea, gândind și acționând în termenii „diplomației de cabinet” ca „miniștri ai regelui”. O atare realitate a condus în mod natural la o și mai mare insularizare a politicii externe în raport cu guvernul, parlamentul și opinia publică³.

Elita diplomatică a reprezentat unul dintre cele mai importante segmente în procesul de negociere și deliberare prin intermediul căruia comunitatea epistemologică formată din decidenți abilitați și diplomați a asigurat relaționarea între state, a promovat pacea și cooperarea între actorii sistemului internațional. Apariția instituției ambasadorului rezident în Europa Occidentală în secolul al XV-lea⁴ și mai apoi uzul tot mai generalizat al acestei instituții în secolele XVI–XVII au condus la nașterea unui club al trimișilor în fiecare din capitalele majore și a unui corp diplomatic transnațional, singura comunitate epistemologică non-religioasă majoră al cărei impact conta în arena internațională. Elita diplomatică, înțeleasă ca „o rețea de profesioniști cu expertiză recunoscută și competență într-un domeniu particular și care reclamă o cunoaștere relevantă politic în interiorul aceluiași domeniu ori arie problematică”⁵, și-a păstrat și în veacul al XIX-lea caracteristicile de interfață transnațională de experți cu rol fundamental în determinarea cooperării ori a non-cooperării între statele europene.

Istoria evoluției acestui *corpus* specializat de tehnicieni de la apariție până în modernitatea târzie (secolul al XIX-lea) arată că spațial și temporal el și-a păstrat caracteristicile inițiale, menținându-se într-o relație particulară cu propriul suveran, autonomizat oarecum prin această relație. Regăsim în veacul al XIX-lea această elită în forma unui corpus individualizat prin apartenența masivă la același rezervor social, prin relația specială, personală cu Coroana (cimentată de loialitatea probată

³ *Ibidem*, p. 191.

⁴ Daniela Frigo, *Corte, onore e ragion di Stato: il ruolo dell'ambasciatore in età moderna*, în *Ambasciatori e nunzi. Figure della diplomazia in età moderna*, ed. Daniela Frigo, „Cheiron. Materiali e strumenti di aggiornamento storiografico”, anno XV, 1998, nr. 30, p. 13–55.

⁵ Mai'a K. Davis Cross, *The European Diplomatic Corps. Diplomats and International Cooperation from Westphalia to Maastricht*, Basingstoke, 2007, p. 1.

față de dinastia domnitoare de-a lungul mai multor generații), prin modalitatea și filtrele⁶ pe baza cărora era recrutată, prin educația primită etc.

Observațiile generice la care mă rezum aici privesc două caracteristici interdependente ale elitei diplomatice. Prima este aceea relativă la extracția socială. Cel puțin până către 1900 cariera diplomatică a păstrat aspectul de *castă* și a rămas în majoritatea statelor europene un apanaj aproape exclusiv al aristocrației⁷. În Franța republicană, de exemplu, între 1870 și 1914, 44,79% din totalul șefilor de misiune acreditați în exterior au fost nobili. În Germania celui de al II-lea Reich, în intervalul 1871–1914, dintr-un total de 548 de oficiali ai Ministerului de Externe (carieră diplomatică, consulară și internă), 377 (68,8%) purtau titluri nobiliare. Între cei 30 de ambasadori acreditați în Europa între 1871 și 1914 nu a existat un singur burghez, iar 91% dintre legațiile europene (39 din 43) au primit ca titulari nobili. O configurație socială aproximativ asemănătoare se regăsește și în cazul diplomației austro-ungare, unde aristocrația este prezentă cu un procent de 72% în 1847 și de 66% în 1918 (ansamblul carierelor). Deși nu se apropie de aceste proporții, *Foreign Office* și *Diplomatic Service* au fost indiscutabil instituțiile cu cel mai consistent segment aristocratic din tot aparatul politico-administrativ britanic și singurele care nu au adoptat sistemul de recrutare bazat pe concurs. Între 1908 și 1913, spre exemplu, dintr-un total de 92 de admiși în cele două cariere, 37 (40,21%) au fost de origine nobilă. Profilul serviciului diplomatic italian (65% nobili) corespunde și el, în linii generale, cu tiparul european al epocii: în 1886 de exemplu, 20 (95,23%) dintre cele 21 de misiuni italiene existente în Europa au avut ca titulari diplomați nobili, excepție făcând doar reprezentanța în Muntenegru⁸. Deschisă, în teorie, tuturor, și diplomația Vechiului Regat a fost în realitate o lume exclusivistă, un organism închis în interiorul guvernământului. Criteriul ce opera poate cea mai drastică selecție era cel financiar: într-o țară în care salariul mediu zilnic era de aproximativ 3 lei, iar în Ministerul Afacerilor Externe un atașat de legatie debuta cu un salariu de 300 de lei/lunar, doar categoriile sociale cele mai înstărite își puteau permite luxul de a-și îndruma copiii spre cariera diplomatică. Fără exclusivismul social ce opera la rândul-i o raționalizare la fel de agresivă, acest corp profesional ar fi avut fără îndoială fața unei plutocrații. De regulă însă,

⁶ În regulamentele de admitere a existat, cel puțin până către 1890, o „discretă” aluzie la condiția socială a candidaților, iar o anchetă preliminară a Ministerului verifica nu doar situația veniturilor personale, ci și mediul social de proveniență, originile familiale, relațiile și poziția în societate.

⁷ René Girault, *Diplomatie européenne et impérialisme, 1871–1914*, Paris, 1979, p. 13; Zara Steiner, *The Foreign Office and Foreign Policy, 1898–1914*, London, 1969, p. 185.

⁸ Rudolf Dinu, *I Missi del Re. Note e documenti riguardanti la storia della Legazione italiana a Bucarest (1879–1914)*, în Idem, *Studi italo-romeni*, p. 211–304, 247–250; Helmuth Rumpler, *The 'Ballhausplatz' in Vienna. The Social and Political Centre of Empire-Policy*, în vol. *Opinion publique et politique extérieure, 1870–1915 (Colloque organisé par l'École française de Rome et le Centro per gli studi di politica estera e opinione pubblica de l'Università de Milan, Rome, 13–16 février 1980)*, vol. I, Milan-Rome, 1981, p. 139–155, aici p. 149.

diplomații români au provenit mai toți din familii aristocrate sau cu pretenții aristocrate. Membri ai familiilor Ghica, Lahovari, Mavrodi, Cantacuzino, Manu, Catargi, Mavrocordat, Rosetti-Solescu etc. au asigurat „suprafața strălucitoare” a tuturor legațiilor României⁹.

Cel puțin două motive explică această realitate: Aristocrația constituia încă la acea vreme segmentul social cu cea mai bună educație, în accepțiunea cea mai cuprinzătoare a termenului: studii superioare specializate, limbi străine, maniere și comportament adecvat cercurilor în care-și desfășurau activitatea, sociabilitate etc. Pentru a putea juca rolul cerut de poziția sa în societatea de curte, un trimis extraordinar trebuia să invite oamenii potriviți și să fie la rândul său invitat de ei atât pentru a reprezenta și promova interesele țării sale, cât și pentru a putea colecta informațiile secrete necesare rapoartelor sale. Soția sa trebuia să fie și ea acceptată în înalta societate și să posede, de preferat, titlu, bani, șarm și inteligență. În plus, sub aspect ideologic aristocrații erau, pentru regimurile pe care le reprezentau, fiabili din punct de vedere politic¹⁰.

A doua observație generică privește maniera de recrutare a acestei elite: ea s-a bazat în continuare, în veacul al XIX-lea, pe practici și tradiții ale modernității clasice, ceea ce a condus la o și mai mare insularizare a sa în sânul celorlalte structuri birocratice ale statului. Monarhul a continuat să aibă importante prerogative constituționale nu doar în alegerea președintelui Consiliului sau a ministrului de Externe, ci și în selectarea șefilor de misiune, a miniștrilor plenipotențieri și a ambasadurilor, păstrând astfel o legătură strânsă, personalizată, cu corpul diplomatic. Grație originii sociale, o bună parte a acestor diplomați – fără a fi în mod necesar „*i cugini del re*”¹¹ – au avut o relație privilegiată cu suveranul, uneori personală, au fost oamenii săi de încredere, tocmai pentru că proveneau preponderent din rândul acelei elite ce furniza de secole asemenea funcționari, aceea nobiliară. În Austro-Ungaria, de exemplu, împăratul Franz Josef a păstrat pe toată durata domniei sale o astfel de relație personală cu corpul diplomatic, fiecare atașat admis în carieră între 1852 și 1914 fiindu-i prezentat¹². Accesul direct la suveran (*Immediatrecht*), privilegiu de sorginte renașcentistă, a reprezentat însigna acestei relații personale¹³. Acesta este și motivul pentru care, în plină epocă

⁹ Rudolf Dinu, *Diplomacy in the Old Kingdom (1878–1914)*, în Dinu C. Giurescu, Rudolf Dinu, Laurențiu Constantiniu, *Romanian Diplomacy. An Illustrated History, 1862–1947*, București, 2010, p. 63–190, aici p. 82.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Mulți dintre ei au avut însă acest privilegiu: în Germania celui de al II-lea Reich, pentru a oferi un singur exemplu, nu mai puțin de 37 dintre ambasadorii înveștiți până în 1914 au fost prinți sau fii morganatici ai unor mariaje regale. – John C.G. Röhl, *The Splendor and Impotence of the German Diplomatic Service*, în Idem, *The Kaiser and His Court. Wilhelm II and the Government of Germany*, Cambridge, New York, 1995, p. 150–161, aici p. 156.

¹² William D. Godsey, jr., *Aristocratic Redoubt. The Austro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War*, West Lafayette, 1999, p. 10.

¹³ Jens Petersen, *La Wilhelmstrasse*, în vol. *Opinion publique*, vol. I, p. 132 sqq.

constituțional-parlamentară, trimișii extraordinari ai Europei monarhice au continuat să fie *i missi del re* înainte de a fi ambasadorii sau miniștrii guvernului constituțional X. Acreditarea lor a continuat să se facă, inclusiv în cazul statelor cu regimuri parlamentare avansate, în numele prințului și nu al poporului suveran.

De la început legată exclusiv de persoana și voința celui ce incarna statul și puterea suverană – prințul –, elita diplomatică a avut aceleași caracteristici ca și celelalte structuri născute în modernitate, individualizându-se și autonomizându-se prin accesul la arcanalele statului, dintr-o poziție, este adevărat, preponderent de implementare. Ambasadorul rezident născut în *Cinquecento* a stat de la început în rândul acelor categorii speciale de „slujbași ai secretului”, ai *arcanum*-ului monarhic, ce se referea (în accepțiunea dată de Gabriel Naudé) la relațiile de la stat la stat sau, în interiorul statului, la relațiile dintre principe și miniștrii săi. Secretul statului făcea obiectul unei categorii anume de corespondență și, ocazional, al unei tehnici de scriere complexe, criptografia¹⁴.

Prințul (și, prin extensie, trimișii săi, alături de alte structuri aflate sub imediata sa autoritate) și-a rezervat întotdeauna dreptul de a expedia corespondență „sub sigiliul tainei”, sigiliu special, diferit de cel utilizat de Cancelarie, marcând intervenția specială a prințului, corespondență menită să rămână în afara oricărui control administrativ. În epoca Vechiului Regim documentația diplomatică a fost în general ferită de orice scrutin administrativ și necunoscută publicului larg. Situația s-a modificat însă începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Rapoartele diplomatice, depeșele expediate din centrală, telegramele, notele verbale etc. au ajuns să fie, progresiv, accesibile scrutinului unor organisme specializate aduse în scenă de modernizarea vieții politice: au devenit mai întâi deschise verificării de către Cabinet (de către alți membri ai guvernului decât ministrul de resort¹⁵), iar mai târziu, odată cu apariția reprezentanțelor naționale, au intrat în atenția parlamentelor și a comisiilor lor de specialitate.

Pentru a asigura confidențialitatea în interiorul comunității epistemologice (decidenți și diplomați) ori în afara acestei comunități, în cadrul larg al structurilor statului desemnat de documentele constituționale, diplomații au făcut tot mai frecvent uz de scrierea privată. În secolul al XIX-lea, menirea principală a corespondenței private, cu precădere a aceleia purtate între diplomați și suveran, respectiv între diplomați și ministrul Afacerilor Externe, a fost, în condițiile progresivei liberalizări a vieții publice, apărarea arcanelor statului și insularizarea/raționalizarea deciziei. Aspectul „patrimonial” al structurii și mecanismelor decizionale pentru politica externă a fost întărit în epocă de perpetuarea și privilegierea corespondenței private, *arcanes*, ce interconecta acest grup de intimi cu principele și prin intermediul căreia se expedia problematica relevantă a politicii externe; o corespondență bogată, direct întreținută de miniștri,

¹⁴ Michel Senellart, *Artele guvernării*, București, 1998, p. 252–253.

¹⁵ Raymond A. Jones, *The British Diplomatic Service, 1815–1914*, Gerrards Cross, 1983, p. 120.

diplomați și militari cu suveranul și care dubla și ocolea în același timp structurile abilitate ale statului constituțional (Ministerul Afacerilor Externe, Ministerul de Război – în cazul corespondenței atașatorilor militari)¹⁶. De altfel, nu întâmplător expresia cea mai tangibilă a *Immediatrecht*-ului, în a doua jumătate a veacului al XIX-lea, a fost reprezentată nu de contactul direct, fizic dintre ambasador și suveran – prin intermediul audienței – (cu excepția, natural, a contactelor cu monarhul pe lângă care era acreditat), ci de corespondența privată, secretă.

Către finele veacului se poate decela, e adevărat, tendința, în cazul anumitor state, de limitare a acestei modalități de comunicare/negociere/decizie în ideea centralizării și raționalizării deciziei ori a „democratizării” politicii externe. În Germania celui de-al II-lea Reich, cancelarul Otto von Bismarck, în particular, a fost extrem de refractar în a permite continuarea acestei practici, drastic limitate pe durata domniei lui Wilhelm I¹⁷. Un obiectiv similar a urmărit, din motive diferite, subsecretarul de stat permanent Eyre Crowe în cazul diplomației britanice, după 1900, odată cu stabilirea Registraturii Generale, fără a înregistra însă prea mult succes în stoparea practicii de lungă durată a ambasadorilor și miniștrilor plenipotențari de a corespunda direct, prin scrisori private cu *Foreign Secretary*¹⁸.

În România, ca și în alte state europene, nu s-a manifestat o tendință similară, dar pentru simplul fapt că numărul diplomaților inițiați în arcanele politicii de securitate a fost de la început mic, iar corespondența substanțială cu suveranul a rămas apanajul câtorva șefi de misiune (Viena și Berlin). În schimb, numărul trimișilor ce au corespondat cu ministrul de resort a variat de la un titular al portofoliului Afacerilor Externe la altul, în funcție de dispoziția fiecăruia și de gradul de rudenie ori intimitate ce-l lega de anumiți miniștri plenipotențari ai regelui.

Transportul scrisorilor particulare, mai ales al celor schimbate de diplomați cu suveranul ori cu ministrul de resort, a căzut tot mai mult în veacul al XIX-lea în seama unor servicii specializate de curierat, din rațiuni de securitate lesne de înțeles. Ocazional însă, mai ales atunci când frecvența cu care anumiți trimiși schimbau scrisori particulare cu miniștrii de Externe a depășit capacitățile logistice ale curieratului diplomatic, asemenea corespondență a circulat, în lipsa alternativelor (particulari sau alți demnitari decât diplomații aflați în tranzit) și prin poșta regulată.

Corespondența diplomatică privată se regăsește desigur într-o categorie mai largă de surse strânse sub denumirea generică de documentație privată diplomatică. Într-o asemenea categorie intră toate acele documente reținute de diplomat după încheierea misiunii și mai apoi rămase în posesia familiei diplomatului la moartea acestuia, indiferent de subiect, emitent etc. Între documentele diplomatice ce pot fi reperate în astfel de colecții se numără ciornele sau originalele depeșelor/

¹⁶ Rudolf Dinu, *King Charles I*, p. 191–192.

¹⁷ Lamar Cecil, *The German Diplomatic Service, 1871–1914*, Princeton, 1976, p. 195–196.

¹⁸ Raymond A. Jones, *op. cit.*, p. 219.

rapoartelor/notelor/telegramelor diplomatice păstrate de diplomat pentru propria referință și orientare, precum și memorandumuri, jurnale, însemnări zilnice, memorii și alte tipuri de documente.

Din această categorie, elementul cel mai important și mai semnificativ din punct de vedere istoric îl constituie însă corespondența privată (*lettres particulières, private epistography, privaten Schreiben, lettera particolare*) schimbată între diplomați și monarhi, între diplomați și superiorii lor din centrul de putere, între diplomați și colegii lor din străinătate. Cu toate că această corespondență confidențială a fost frecvent folosită ca mijloc de a suplimenta informația conținută în rapoartele oficiale, scrisorile particulare au rămas proprietatea destinatarilor și nicio înregistrare a lor nu a fost operată în arhivele MAE. În anumite state europene (cum a fost cazul Italiei ori al Marii Britanii, de exemplu) a existat obiceiul, de remarcat în cazul anumitor miniștri de Externe, de a depozita o parte din corespondența privată în arhivele Ministerului, cu precădere aceea privind importante chestiuni politice sau de altă natură. În România Vechiului Regat, din rațiuni având de a face cu particularitățile politicii de alianțe promovate după 1883, cea mai mare parte a corespondenței diplomatice private a rămas în posesia destinatarilor, nefiind depozitate în Arhiva MAE decât piese dispartate de acest gen (reperabile cu precădere în dosarele de personal), în special cele făcând referire la aspecte administrative ori legate de evoluția în carieră a unui diplomat sau altul. Acesta este și motivul principal pentru care ea se regăsește astăzi, în parte cel puțin, în arhive publice și private altele decât aceea a Ministerului Afacerilor Externe.

Se pot identifica în interiorul acestui gen de surse trei principale subcategorii de corespondență diplomatică particulară: prima o reprezintă scrisorile schimbate de șefii de misiune cu suveranul; a doua se referă la corespondența purtată de diplomați cu ministrul de resort ori cu alte oficialități ale Ministerului (secretarul general al MAE, de exemplu); o a treia categorie, mai largă, este reprezentată de scrisorile private schimbate de diferiți membri ai corpului diplomatic cu proprii colegi, din centrală sau din străinătate, cu foști diplomați sau demnitari conaționali, cu membrii propriei familii sau cu diplomați și demnitari străini. O a patra subcategorie se poate asocia acestei taxonomii improvizate, aceea a corespondenței private purtate direct de suverani, care nu face obiectul acestui excurs.

Pe parcursul secolului al XIX-lea, corespondența privată s-a distins tot mai mult de corespondența oficială prin simplul fapt că nu a fost supusă procesului de standardizare, aceasta subînțelegând: absența numerotării formale, redactarea pe hârtie de orice format, netipizată (cu toate că frecvent, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, s-a folosit la redactare hârtie purtând antetul ambasadei ori al legației în care respectivul diplomat funcționa) ori purtând doar semnele heraldice ale diplomatului respectiv, lipsa formulelor protocolare de salut și de încheiere, lipsa „ochiului” pe prima filă (frază sau frazele înscrise în manșeta dreaptă a unui raport ce rezumau conținutul său) etc.

Correspondența diplomatică privată nu era accesibilă, indiferent de ierarhia în cadrul unei misiuni ori în centrul Ministerului, decât destinatarului. Doar în baza consimțământului formal al emitentului, din rațiuni întemeiate, ea putea fi comunicată, parțial sau integral, altor persoane. Odată cu introducerea, începând chiar cu anii douăzeci ai secolului al XIX-lea, în state ca Marea Britanie, a practicii publicării corespondenței diplomatice relative la o chestiune internațională considerată ca fiind de interes general, necesitatea individualizării corespondenței private a devenit și mai stringentă¹⁹. Faptul a ajuns să fie, înainte de jumătatea secolului, o conveniență a practicii diplomatice și, lesne de înțeles, odată ce întreaga documentație oficială a devenit pasibilă de publicare, importanța și chiar diversitatea corespondenței private a crescut sensibil.

Aparent și în teorie, peste tot în lumea diplomatică era subînțeles cumva faptul că scrisorile particulare nu trebuiau folosite ca un substitut pentru depeșele oficiale. În mod normal, tot ceea ce era relevant legat de un subiect anume ar fi trebuit să se regăsească obligatoriu în corpul rapoartelor oficiale. În realitate, mai ales în state ca România, „monarhii constituționalizate”, practica a tins în direcție opusă, ceea ce era important legat de substanța negocierilor internaționale (mai ales în zona politicii de alianțe) fiind de regăsit în paginile corespondenței diplomatice private (vezi cazul corespondenței Carp – Sturdza în perioada 1882–1884, Vârnăv-Liteanu – rege, în anii 1880–1888, Vârnăv-Liteanu – Sturdza între 1882 și 1885 ori, mai târziu, al corespondenței schimbate de Alexandru Beldiman cu suveranul și cu D.A. Sturdza în intervalul 1896–1914/16).

De fapt, peste tot în Europa, o atare realitate a continuat să fie difuză și substanțială până în preajma Războiului Mondial, corespondența privată fiind privilegiată de majoritatea decidenților, indiferent de natura regimului politic în cadrul căruia activau, tocmai datorită avantajelor oferite, de la complexitatea informației ce se putea schimba prin intermediul ei până la gradul de siguranță sporit pe care-l comporta. Inclusiv în state parlamentare ca Marea Britanie, monarhul (și, prin extensie, ministrul său pentru Afacerile Externe) și-a apărut cu gelozie privilegiul de a corespunde direct cu ambasadorii și chiar cu atașatii militari²⁰, pentru că în acest fel gradul său de cunoaștere – în teorie egal cu acela al tuturor structurilor statului constituțional abilitate să funcționeze în câmpul afacerilor internaționale – a rămas superior²¹. În Germania, deși Bismarck a interzis

¹⁹ *Ibidem*, p. 94.

²⁰ Alfred Vagts, *The Military Attaché*, Princeton, 1967, p. 279.

²¹ Rețelele sale de informare erau ceva mai complexe și de multe ori mai sigure. Monarhul era informat asupra afacerilor externe prin corespondența diplomatică transmisă de către MAE, prin rapoartele atașatilor militari comunicate în dublu exemplar către Comanda Marelui Stat Major și către Biroul primului adjutant de câmp al regelui/împăratului, prin colocviile cu ministrul de Externe, cu proprii diplomați, precum și cu reprezentanții străini acreditați pe lângă Curtea sa, în fine, prin corespondența privată. Suveranul participa în mod direct la diplomația activă prin voiaje oficiale în străinătate, prin întâlniri cu alți șefi de stat etc. René Girault, *Voyages officiels, opinion publique et relations internationales*, în vol. *Opinion publique*, vol. I, p. 473–490.

ambasadorilor germani dreptul de a corespunda direct cu împăratul Wilhelm I (doar Harry von Arnim, ambasador la Paris între 1871 și 1874, și contele Georg Herbert zu Münster, ambasador la Londra în anii 1873–1885, au continuat să beneficieze de acest privilegiu²²), a permis pe de altă parte propriilor creaturi subordonate să folosească extensiv acest gen de corespondență pentru a culege informații în propriul folos. Cu aprobarea cancelarului, Friedrich von Holstein, consilier senior în Departamentul Afacerilor Externe aflat în serviciul personal al cancelarului, a menținut o corespondență privată extensivă nu doar cu membrii serviciului diplomatic, ci și cu oficiali de tot felul, parlamentari, oameni din cercurile financiare ori de presă, miniștri și alte figuri influente de la Curte. Această corespondență i-a permis să furnizeze cancelarului informații privind chestiuni politice sau personale delicate ce nu-și găseau locul, în mod normal, în corespondența oficială²³.

Cât de importantă și de relevantă putea fi o astfel de modalitate de comunicare și, mai ales, cât de însemnate puteau fi informațiile schimbate cu ajutorul corespondenței private, pentru proiectarea și gestiunea acțiunii diplomatice în general ne oferă o idee secretarul de stat pentru Afacerile Externe al Reich-ului, Herbert von Bismarck. Criticând refuzul aceluiași Holstein de a întreține o corespondență privată cu contele Kuno zu Rantzau, consilier senior în MAE, ginerele lui Bismarck, atașat ca secretar particular pe lângă persoana cancelarului în perioadele în care acesta rezida la Varzin sau Friedrichsruh, Herbert scria în 22 februarie 1884 următoarele: „Când eram cu tata în anii trecuți, tu m-ai ținut informat în cea mai mare parte a timpului; se pare că nu mai faci același lucru cu Rantzau. În felul acesta doar documentele obișnuite ajung la tatăl meu, în cel mai fericit caz rapoarte politice sintetizate, deși și acestea sunt rare. În felul acesta contactul, ca să nu mai vorbesc de *familiarizarea intimă cu afacerile* (s. R.D.), nu poate fi menținut atunci când el stă plecat pentru șase ori șapte luni. [...] Cum ar putea tatăl meu să aibă o *apreciere corectă a anumitor situații* (s. R.D.), mai ales când este frecvent vorba de chestiuni închețate, dacă primește doar informații oficiale? *Nenumăratele nuanțe* (s. R.D.), decisive, nu pot fi expuse în [comunicările oficiale], dar pot fi exprimate în scrisori private adresate secretarului [său].”²⁴

„Nenumăratele nuanțe” ale politicii internaționale încapsulate în corespondența privată a epocii constituie așadar motivul principal pentru care, de câteva decenii bune, acest gen de surse este aproape universal recunoscut în istoriografia contemporană ca un indicator fundamental în acțiunea de reconstituire a parametrilor politici, militari, economici, sociali, culturali etc., în care se dezvoltă actul diplomatic de secol XIX.

²² Lamar Cecil, *op. cit.*, p. 195.

²³ *The Holstein Papers. The Memoirs, Diaries and Correspondence of Friedrich von Holstein, 1837–1909*, ed. Norman Rich, M.H. Fisher, vol. II, Cambridge, 1957, p. XI.

²⁴ *Ibidem*, p. XII.

Nu întâmplător, în alte state europene publicarea acestui gen de corespondență a intrat mult mai timpuriu în atenția istoriografiei de specialitate, mai ales după ce, de la finele anilor cincizeci ai secolului trecut, behaviorismul a atras atenția prin studiile dedicate procesului de elaborare a deciziei asupra importanței cercetării structurilor și a procedurilor aferente deciziei în politica externă. În spațiul britanic, francez, german ori italian s-au făcut pași importanți atât în direcția recenzării, grupării și catalogării²⁵ acestui gen de documentație diplomatică, cât și în privința introducerii sale în circuitul cercetării academice prin publicarea de ediții critice specializate²⁶.

Subiectele corespondenței diplomatice private create de diplomația modernă românească constituie un evantai tematic care, la fel ca în alte cazuri europene, este extrem de variat și merge de la sfera celor mai importante afaceri internaționale în care a fost angrenat statul român, trecând prin variatele aspecte legate de organizarea și funcționarea administrativă a structurilor MAE din interior și exterior, evoluția în cariera diplomatică a personalului, logistică etc., până la aspecte privind viața cotidiană privată a diplomaților.

Dinamica corpului diplomatic în structurile interne și externe, aspectele variate legate de avansări, transferări, crearea de noi poziții diplomatice, dotarea materială a misiunilor etc., alături de chestiunile de politică internațională constituie desigur argumentele dominante. Nu lipsesc însă referirile, uneori ample, la evoluțiile din viața social-politică și economică internă a României. Elita diplomatică a Vechiului Regat – mai ales primele generații recrutate înainte de independență și pe parcursul anilor optzeci – a fost sensibil „contaminată” politic, segregându-se nu arareori pe criterii partinice, identificându-se chiar cu protectorii politici până la gesturi radicale – contrare profilului unui funcționar public – de genul retragerii din carieră la căderea guvernului conservator ori liberal²⁷. Nu lipsesc, de asemenea, informațiile relative la caracteristicile sociale, economice ori intelectuale ale corpului diplomatic românesc, informații de o importanță particulară în orice încercare de reconstituire a modului în care s-a recrutat și structurat această elită (inclusiv în termeni de filiație, aparent relevanți și pentru cazuistica românească în condițiile în care un număr semnificativ de miniștri de

²⁵ The Royal Commission on Historical Manuscripts, *Private Papers of British Diplomats, 1782–1900*, London, 1985.

²⁶ *Staatssekretär Graf Herbert von Bismarck. Aus seiner politischen Privatkorrespondenz*, ed. Walter Bussman, Göttingen, 1964; *Philipp Eulenburg politische Korrespondenz*, ed. John C.G. Röhl, 3 vol., Boppard am Rhein, 1976–1983; *Aus dem Nachlass Aehrenthal: Briefe und Dokumente zur österreichisch-ungarischen Inner- und Außenpolitik, 1885–1912*, ed. Solomon Wank, Graz, 1994.

²⁷ A se vedea, spre exemplu, demisia lui Gheorghe Vârnav-Liteanu din fruntea Legației de la Berlin și cea a lui Alexandru Beldiman din fruntea Agenției diplomatice de la Sofia, în 1888, la retragerea guvernului liberal Ion C. Brătianu, ori demisia lui Edgar Mavrocordat din carieră, în 1895, la retragerea guvernului conservator Lascăr Catargi.

Externe²⁸, precum și un număr încă neestimat de trimiși ai regelui au facilitat accesul propriilor fii în carieră).

Punerea în circulație a unei astfel de informații rămâne așadar stringentă pentru a putea încadra cu succes diplomația Vechiului Regat în cadrul larg european în care a acționat și pentru a putea identifica cu succes parametrii, alții decât aceia tradiționali, politici, militari ori economici, în care se configurează acțiunea diplomatică de secol XIX.

Documentele ce deschid această serie a corespondenței diplomatice private au fost redactate de fruntașul conservator **Alexandru Marghiloman** (1854–1925) în perioada în care a deținut portofoliul Afacerilor Externe, între 7 iulie (st.v.) 1900 și 13 februarie 1901. Deși aparent improvizat în postura de ministru de Externe, lipsit de experiență practică prealabilă în zona relațiilor internaționale, Marghiloman n-a fost un *étranger aux affaires*. S-a ridicat la înălțimea responsabilităților încredințate, demonstrând echilibru, clarviziune, capacitate de analiză, complexitate conceptuală. Șederea lui Marghiloman în fruntea MAE a fost una de scurtă durată, la fel de efemeră ca și existența guvernului Petre P. Carp (7 iulie st.v. 1900 – 13 februarie 1901), dar, cu toate acestea, bogată în evenimente. Problemele cu care s-a confruntat nu au fost deloc simple. Carp a preluat puterea după cincisprezece luni de eforturi aproape fute ale cabinetului George Gr. Cantacuzino de asanare a crizei financiare și agrare în care România se zbătea din 1899²⁹. Marghiloman s-a implicat, alături de ceilalți membri ai guvernului, în chestiunea găsirii, pe piața externă de capital, a fondurilor necesare ieșirii din blocajul financiar în care se afla țara. A sondat piața franceză în cursul unei vizite la Paris, în toamna lui 1900, ocazie cu care a avut colocvii oficiale cu președintele Loubet, cu ministrul Afacerilor Externe, Delcassé, și cu reprezentanți ai mediilor bancare. Pe lângă încercarea – eșuată în final – de a obține un împrumut francez, a fost preocupat de refacerea contactelor cu Republica Franceză devenite, către finele veacului al XIX-lea, mai mult decât eterice³⁰. În timpul mandatului său la Externe s-au consumat, de asemenea, momentele cele mai tensionate ale crizei româno-bulgare din 1899–1901³¹, criză provocată de escaladarea activităților de terorism organizate de comitetele bulgare în Macedonia și în afara ei, inclusiv la București. Sunt de amintit între aceste momente: asasinarea la București, la 22 iulie 1900, a liderului aromân Ștefan Mihăilescu, redactor al revistei „Peninsula Balcanică”,

²⁸ Petre Mavrogheni, Ion Bălăceanu, Mihail Kogălniceanu, Vasile Boerescu, Eugeniu Stătescu, Petre P. Carp, Ion N. Lahovari.

²⁹ Ion Mamina, Ion Bulei, *Guverne și guvernanți, 1866–1916*, București, 1994, p. 103–109.

³⁰ Ion Bulei, *Lumea românească la 1900*, București, 1984, p. 274.

³¹ V. pe larg în Daniel Cain, *Les relations diplomatiques roumano-bulgares en 1900*, în „Revue des études sud-est européennes”, XLVIII, 2010, nr. 1–4, p. 259–281, 278–280; Rudolf Dinu, *România și politica de securitate la finele veacului XIX. Observații pe marginea propunerii sârbe de alianță din decembrie 1900*, în R. Dinu, M. Dobre, E. Lung, L. Popa, *Orient și Occident. Studii în memoria profesorului Gheorghe Zbucă, București*, în curs de publicare.

schimbul dur de note oficiale între cele două guverne și pregătirile militare operate de ambele părți, care au creat senzația de iminent conflict militar. Criza instalată în relațiile cu Bulgaria s-a domolit în ultimele săptămâni ale activității sale ca ministru al Afacerilor Externe, dar perceperea amenințării a fost atât de acut resimțită în această ocazie încât i-a determinat pe decidenții români să caute, în primăvara lui 1901, transformarea alianței cu Puterile Centrale (solicitând o formulare diferită a *casus foederis*-ului), precum și parteneriatul *inter pares* cu membrii *Dreibund*-ului, ce ar fi devenit, conform planului român, *Vierbund*-ul ori *Quadrupla Alianță*³².

Cele cincisprezece scrisori particulare publicate aici provin din fondul Marghiloman al secției de manuscrise și corespondență al Bibliotecii Academiei Române și sunt înregistrate sub cotele S 28/CCLXVII – S 33/CCLXVII, S 34(1–2)/CCLXVII – S 42/CCLXVII, S 44/CCLXVII. Ele se păstrează într-un caiet special de ciorne (*copies de lettres, copialettere*), folosit frecvent în epocă de cei interesați să aibă o clară evidență a corespondenței expediate, și sunt scrise pe hârtie specială translucidă ce permite duplicarea mecanică. Caietul a fost inaugurat de Marghiloman la 25 iulie 1900, la scurtă vreme după preluarea portofoliului Afacerilor Externe.

ANEXE

1

Alexandru Marghiloman către Alexandru Beldiman³³
[București], ce 25 Juillet (v.st.) 1900

Monsieur le Ministre,

Monsieur de Kiderlen-Waechter³⁴ m'a fait part, Jeudi dernier, d'un télégramme de Bremerhaven par lequel S.E. Monsieur de Bülow³⁵ intercédait en votre faveur. En l'absence de toute démarche de ma part pouvant motiver cette intervention, qui paraît, il se produit pour la seconde fois

³² Michael Behnen, *Rüstung – Bündnis – Sicherheit. Dreibund und informeller Imperialismus, 1900–1908*, Tübingen, 1985, p. 338 sqq.; Rudolf Dinu, *Diplomația Vechiului Regat, 1878–1914: management, obiective, evoluție*, în vol. *Cultură, politică și societate în timpul domniei lui Carol I. 130 de ani de la proclamarea Regatului Român*, coord. Gh. Cliveti, Bogdan Ceobanu, Ionuț Nistor, Iași, 2011, p. 121–146.

³³ Alexandru Beldiman (1855–1924), trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al României la Berlin (1896–1916).

³⁴ Alfred von Kiderlen-Waechter (1852–1912), trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al Germaniei la București (1899–1910), acreditat la 21 ianuarie 1900.

³⁵ Bernhard von Bülow (1849–1929), cancelar al Reich-ului german și ministru-prezident al Prusiei (17 octombrie 1900 – 14 iulie 1909), fost secretar de stat pentru Afacerile Externe (1897–1900), fost trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al Germaniei la București (1888–1893).

depuis le mois d'Avril 1899, j'en ai conclu qu'elle avait été provoquée par vous ou par quelque ami maladroit. S'il en est ainsi, je le regrette vivement parce que j'estime que votre position en est diminuée. J'aimerais que le Ministre de Roumanie tirât son autorité bien plus de la confiance de son gouvernement que de la protection du gouvernement auprès du quel il fonctionne.

Je ne vous cache pas, Monsieur le Ministre, que s'il ne s'agissait pas de Monsieur de Bülow dont je connais les sentiments de bienveillance éclairée pour la Roumanie, j'aurais de suite provoqué les mesures nécessaires. J'aurais désiré inaugurer autrement nos rapports de service.

Je vous prie d'agréer, Monsieur le Ministre, l'expression de mes sentiments très distingués.

2

Alexandru Marghiloman către generalul Eustațiu Pencovici³⁶
[București], 9/22 noiembrie 1900

Domnule General,

Încă de la sosirea mea în capul Ministerului Afacerilor Streine ai avut bunătatea să pui la dispozițiunea mea postul D-tale. în Comisiunea Dunăreană. Sunt, cu mare părere de rău, silit să profit de latitudinea ce mi-ai lăsat și să transfer pe Domnul Bălăceanu³⁷ de la Londra în locul ocupat de D-ta. Am voit să fii D-ta. cel dintâi înștiințat și în cunoștința numelui succesorului D-tale., pentru ca să știi necesitățile de serviciu care mă împing. Mai voiesc să poți D-ta. cel dintâi anunța retragerea D-tale. pentru ca să se știe că D-ta. părăsește serviciul. Ulterior voi găsi mijlocul de a exprima oficial mulțumirea Ministerului pentru lungile și excelentele D-tale. servicii.

Primește, Domnule General, cu expresiunea regretelor mele, sentimentele mele de deosebită considerațiune.

3

Alexandru Marghiloman către Alexandru I. Ghica³⁸ (Paris)
[București], ce 9/22 Novembre 1900

Mon cher Ghika,

Il faut que vous rentriez de suite à Constantinople. Il y a une série de petits incidents qui indiquent la nécessité de votre présence à votre poste. En attendant j'ai des ennuis à cause des réclamations d'argent qui finiraient par être connues du personnel du Ministère et je ne le souhaite pas: Le consulat de Smyrne n'a pas reçu les 1500 francs envoyés en Juin et dont j'ai votre quittance; Le Métropolitite n'a pas touché les 1200 francs du mois d'Avril et les 2190 francs envoyés pour Mai et Juin; vos quittances, pour ces deux chiffres, sont au dossier. Enfin il y a l'étudiant Pandeles Mașu qui nous a assourdi de ses plaintes. Il n'a pas touché sa bourse et sa famille ne quitte pas l'entrée du Ministère.

Je vous prie de m'envoyer un télégramme pour ce dernier et si vous ne me donnez pas signe de vie avant, je ferai payer Lundi cette bourse, à votre compte. Tout à vous, A. Marghiloman.

³⁶ Eustațiu Pencovici (1836 – m. 5 februarie 1904, Galați), general de brigadă, delegatul României în Comisia Europeană a Dunării (cu sediul la Galați) și în Comisia Mixtă a Prutului (1879–1886, 27 aprilie – 30 iunie 1889, 1893–1901).

³⁷ Ion Bălăceanu (1828–1914), trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al României la Londra (1893–1900). Bălăceanu a refuzat postul de reprezentant în CED și a fost trecut în disponibilitate începând cu 1 decembrie 1900.

³⁸ Alexandru I. Ghica (1847–1902), trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al României la Constantinopol (1 noiembrie 1899 – 14 februarie 1902).

4

Alexandru Marghiloman către Grigore I. Ghica³⁹
[București], ce 17/30 Novembre 1900

Mon cher Grégoire,

Je n'ai pas encore eu le temps de vous mettre au courant de certaines questions qui intéressent votre Légation. Comme tenue générale il faut que nous fassions des frais pour les Français; ce n'est plus guère qu'à Paris que nous espérons trouver l'argent nécessaire à la conversion des 175 Millions. Ce n'est pas à brève échéance, aussi avons-nous le temps de préparer le terrain. Prière, par conséquent, mon cher Grégoire, de nouer des relations dans la haute finance de Paris et dans le journalisme sérieux, genre Hébrard⁴⁰ et Leroy Beaulieu⁴¹ (économiste français). Le Roi a insisté beaucoup sur ce point, probablement pour que je vous le répète. Je vous prépare une introduction agréable en vous envoyant pour Hébrard la plaque de Grand Officier; Hébrard est décoré comme Président honorifique du Syndicat de la Presse ce qui laisse la décoration en dehors de la sphère d'action du *Temps*: nous n'avons pas ainsi l'air de récompenser le concours tout récent que le Journal nous donne. Je vous prie de présenter ainsi la nomination pour que nous n'allions pas nous heurter à un refus. Chevalley est aussi au *Temps* et les deux petits autres chevaliers au *Gaulois*.

Où en êtes-vous de vos négociations pour le Consulat? Je n'attends que votre rapport pour faire le mouvement. Il serait bon peut-être de nommer, avec l'agrément du Consul, Mr. de B...⁴² comme vice-consul. Je vous laisse carte blanche. Mais il faut que le Consul me ...⁴³ un peu la presse économique et financière.

Vous m'avez promis des renseignements sur le jeune Le...⁴⁴. Son poste sera supprimé dans le budget prochain; mais s'il fait tache là-bas, débarrassez-vous. Pour l'affaire de Zamfirescu⁴⁵ qui l'eût cru! Je vous enverrai bientôt des renseignements complets. Le trou semble considérable. Il y a quatre ans qu'il a travaillé.

J'ai soumis au Roi votre correspondance au sujet du livre *Vers le ...*⁴⁶. Approbation. Malheureusement, le bouquin avait été reçu par le canal de Monsieur Basset, je suppose. On ne répondra rien et le livre sera considéré comme fondé au rebut.

³⁹ Grigore I. Ghica (1847–1911), trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al României la Paris (18 ianuarie 1896 – 1 octombrie 1908).

⁴⁰ Adrien Hébrard (1833–1914), avocat, jurnalist și om de afaceri francez, a publicat în „Le Temps”, unde a și devenit administrator general (1867) și acționar. Președinte al Asociației Sindicale a Presei Pariziene, între 1886 și 1897, senator pentru Haute-Garonne intermitent în anii 1879–1897, Hébrard a fost un prosper om de afaceri, investind în lucrări publice, metalurgie, electricitate.

⁴¹ Pierre Paul Leroy-Beaulieu (1843–1916), economist, profesor universitar și jurnalist francez. Educat la Paris, Bonn și Berlin, a publicat pentru „Le Temps”, „Revue nationale” și „Revue contemporaine”. Din 1872 a predat la École Libre des Sciences Politiques, iar din 1880 la Collège de France.

⁴² Cuvânt indescifrabil.

⁴³ Cuvânt indescifrabil.

⁴⁴ Cuvânt indescifrabil.

⁴⁵ Theodor I. Zamfirescu (1859–?), șeful direcției fonduri și contabilitate în Ministerul Afacerilor Externe (1 octombrie 1895 – 1900). Vinovat de delapidare și de grave nereguli în administrarea fondurilor Ministerului, Zamfirescu a dispărut după ce și-a însușit, se pare, o importantă sumă din banii MAE.

⁴⁶ Cuvânt indescifrabil.

Je vous remercie de tout cœur pour l'aide obligeante que vous donnez à ma pauvre sœur. J'embrasse les mains de Mariette. Bien cordiale poignée de mains, mon cher Grégoire.

5

Alexandru Marghiloman către Alexandru I. Ghica
[București], ce 7/20 Décembre 1900

Mon cher Ministre,

Quelques lignes rapides sur les différents sujets à l'ordre du jour.

– Petresco⁴⁷ étant sous le coup d'une destitution bien méritée, j'ai eu la faiblesse d'accepter sa démission. S'il ne consigne pas l'argent jusqu'à Lundi le juge d'instruction le frappera. C'est avec difficulté que j'ai empêché jusqu'à ce point le parquet d'ouvrir une action publique.

– Je vais aussi dédouaner Mavromati⁴⁸; Digron est mort: je pense que le nid de tripotage du consulat sera ainsi dispersé. Constantinesco⁴⁹ restera pour mettre au courant Bengesco⁵⁰ et cette initiation faite, il ira comme consul à Rusciuk. Je crois que c'est mérité. Quant à Bengesco vous lui disiez franchement qu'il n'a qu'à ouvrir les yeux et à faire œuvre de ses dix doigts. Ce n'est pas une retraite que je lui ai offerte et je demande du service.

– Spiru Constantinesco veut être consul général. Je veux bien lui donner le titre *honorifique*⁵¹, mais c'est tout: impossible d'ajouter une charge au budget quand on me demande 100.000 francs de réductions. Je lui écrirai à ce sujet. De votre côté informez-vous s'il n'y aurait pas d'inconvénients du côté turc et si les autorités locales ne s'offusqueraient pas. Il peut y avoir des points de préséance et de cérémonial que je ne voudrais pas heurter.

– Il faut songer à la Convention de Commerce et ne pas avoir l'air de l'oublier. Je crois même que c'est à nous à faire les premières démarches. Sondez le terrain et informez-vous de la date à laquelle il serait agréable à ces Messieurs de se mettre au travail. Que ce soit le plus tard possible parce

⁴⁷ Dimitrie C. Petrescu (1856–?), consul general al României la Constantinopol (1 octombrie 1896 – 22 noiembrie 1900), obligat să demisioneze după ce s-a descoperit că suma de 22.221 de lei din încasările Consulatului General, în exercițiul 1900–1901, nu fusese vărsată Trezoreriei. Petrescu a susținut că banii în chestiune fuseseră remiși contabilității MAE și că, prin urmare, vinovat de lipsa lor era același șef contabil, Zamfirescu. – Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (în continuare: AMAE), fond 77, dosar P 32, adresa MAE către președintele Curții de Conturi din 11 februarie 1902.

⁴⁸ Gheorghe Mavromati (1858–?), copist-arhivar la Consulatul General român de la Constantinopol (1 ianuarie 1894 – 15 ianuarie 1901).

⁴⁹ Spiru Constantinescu (1855–?), consul al României la Bitolia (29 mai 1899 – 15 aprilie 1901), acreditat la 13/26 octombrie 1900.

⁵⁰ George Bengescu (1848–1921), consulul general al României la Constantinopol (1 decembrie 1900 – 29 martie 1905). Fost trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al României la Bruxelles, Haga (1 martie 1891 – 1 martie 1898) și Atena (3 iulie 1896 – 1 martie 1898), cu rang de ministru plenipotențiar cl. I, G. Bengescu a demisionat în urma unui conflict cu șeful guvernului, D.A. Sturdza. Demisia, solicitată într-o primă fază la 15/27 septembrie 1897, i-a fost acceptată abia după ce a cerut-o (5/17 ianuarie 1898) „din motive de conveniență personală și din dorința de a se ocupa exclusiv ... cu lucrările literare și istorice”. A. Marghiloman l-a readus în carieră în noiembrie 1900. Între 29 martie 1905 și 25 iulie 1906 a funcționat ca delegat al României la CED. La 1 august 1906 a fost, din nou, avansat ministru plenipotențiar cl. I în locul vacant existent și ținut la dispoziția Ministerului (fără nicio însărcinare) până la 1 ianuarie 1908, când a demisionat pentru a-și putea reglementa drepturile la pensie. – AMAE, fond 77, dosar B 18.

⁵¹ Subliniat în original.

que le seigneur que je vous adjoindrai coûtera de l'argent et je ne tiens pas à son séjour prolongé là-bas. En d'autres termes, liez partie pour marquer de l'empressement, sans vous engager encore sérieusement. La question ...⁵² pas ...⁵³ qu'à cause de cette date de 1er Janvier 1904 à la quelle expirent tous nos arrangements⁵⁴.

– Quand vous auriez fait preuve d'empressement pour la convention, il faudra sérieusement entamer la question de l'évêché. Celle-là est sérieuse et tient à cœur au Roi. Nous sommes au mieux avec la Grèce et sur le point de conclure la convention de commerce avec eux. Donc pas d'ennuis de leur côté. D'ailleurs il n'y a plus de rivalité gréco-roumaine en Macédoine. Peuvent-ils agir sur le patriarche? Est-ce plutôt S.E. Tevfik⁵⁵ qui conciliera les bonnes grâces de Sa Grandeur? – Réfléchissez bien à toutes les faces de la question; mandez auprès de nous Spiru Constantinescu pour confier avec lui et proposez moi votre projet avant toute autre démarche. *Je mets au premier plan cette question*⁵⁶.

– Que s'est-il passé avec la décoration promise à Coanda⁵⁷? J'ai décoré toutes les personnes qui m'ont été désignées; même après coup nous avons envoyé une plaque à Joussouf-Bey et à tous ceux qu'on m'a proposés. Ce serait inexplicable que Coanda et même Perietzeano se trouvassent exclus. Veuillez s'il vous plaît marquer mon étonnement. Derussi⁵⁸ me dit que Taxim-Bey⁵⁹ est mécontent; ...⁶⁰ mauvais vouloir. Vous savez bien que Taxim aura l'Étoile à la première occasion. On ne peut pas de but en blanc lui coller maintenant un cordon. Au printemps, avec la conclusion de l'arrangement, ce sera tout indiqué. N'oubliez pas de faire remarquer, si on vous en parle, que nous avons donné deux cordons Étoile et deux cordons Couronne plus un Cordon Kiazim-Bey⁶¹, alors que la Porte a accordé un seul, le mien. D'ailleurs, encore une fois, il entre absolument dans nos vues de satisfaire ce désir de Taxim à la toute première occasion.

Affectueuse poignée de mains. A. Marghiloman.

6

Alexandru Marghiloman către Alexandru I. Ghica
[București], ce 13/26 Décembre 1900

Mon cher Ministre,

Je crois que pour faire maison nette au Consulat de Constantinople il faut renvoyer Mavromati. Le remplacer par un attaché serait difficile à cause de l'inexpérience de ces Messieurs. Je crois que la meilleure solution serait de détacher pour un temps donné Stavridi⁶²: ce serait une bonne école pour

⁵² Pasaj ilizibil.

⁵³ Pasaj ilizibil.

⁵⁴ Noua convenție comercială a fost semnată la 30 iulie/12 august 1901.

⁵⁵ Ahmed Tevfik Paşa, ministrul otoman al Afacerilor Externe (noiembrie 1895 – februarie 1909).

⁵⁶ Subliniat în original.

⁵⁷ Constantin Coandă (1857–1932), general de brigadă, comandant al Corpului 5 Armată.

⁵⁸ Gheorghe C. Derussi (1870–1931), secretar de legație cl. a II-a, la Legația de la Constantinopol (24 aprilie 1900 – 19 noiembrie 1905).

⁵⁹ Taxim-Bey (Taksin-Bey), prim-secretarul sultanului Abdülhamid II (1876–1909).

⁶⁰ Cuvânt indescifrabil.

⁶¹ Kiazim-Bey, valiul vilayetului Monastir (cu sediul la Bitolia).

⁶² Dimitrie Stavridi (1869–1909), atașat de legație (de la 3 decembrie 1899 secretar de legație cl. a III-a supranumerar) detașat pe lângă Legația României la Constantinopol (25 mai 1899 – 25 ianuarie 1901).

lui-même – tout en le gardant dans les cadres diplomatiques et de vous envoyer un attaché à sa place. Le traitement est le même. Il s'agit simplement de décider Stavridi à accepter: je lui en tiendrai compte.

Diamandy⁶³ a dû vous tenir au courant des incidents qui se sont passés à Belgrade. Il m'a demandé son transfert. Mavrocordato⁶⁴, que j'ai vu un instant, croit aussi à la nécessité de ce changement. Si tout le monde est d'accord là-dessus, il reste à trouver un nouveau poste pour Diamandy. Le voulez-vous à Constantinople? Petersbourg est trop cher pour le jeune ménage; Athènes trop loin; Sofia ne comporte pas un secrétaire; vous connaissez la composition des autres légations où il n'y a rien à disloquer en ce moment. Si des convenances personnelles s'opposaient à la mesure que je propose, il ne me resterait qu'à prendre Diamandy au Ministère pour un temps donné. Ce serait un double déménagement pour le jeune couple et la perte de l'allocation à l'étranger. J'attendrai un mot de vous, mon cher Ministre, avant de rien décider.

Croyez aux meilleurs sentiments de votre dévoué A. Marghiloman.

7

Alexandru Marghiloman către Edgar Mavrocordat
[București], ce 13/26 Décembre 1900

Monsieur le Ministre,

J'ai longuement examiné la question⁶⁵ que vous m'avez seulement esquissée dans les très courts moments d'entretien que j'ai pu vous accorder. J'ai eu ensuite un échange de vues avec Sa Majesté le Roi, qu'il était de mon devoir de mettre au courant, quoique je n'eusse rien de bien précis à Lui soumettre. Après encore réflexion je suis obligé de m'en tenir au programme que j'ai résumé dans ma note 23044 du 1er Décembre.

Il faudrait que nous puissions voir un peu plus clair dans notre situation intérieure et surtout avoir la perception plus nette de nos futures ressources financières, avant de songer à contracter un engagement quelconque ferme. À ce point de vue, il y a pour nous nécessité de remettre la question à un peu plus tard. Cette remise s'impose aussi à un autre point de vue. Le nouveau Gouvernement bulgare a annoncé son intention de sévir contre les Comités et contre leur propagande criminelle. Attendons-le à l'œuvre. Nous envoyons demain à Sofia les pièces du procès et sous peu nous serons fixés à cet égard. Nous aurons tout le temps de nous régler sur la Bulgarie, maintenant surtout que nous sommes avertis et les uns et les autres.

Je vous conseille de rechercher l'occasion de voir Sa Majesté le Roi Alexandre⁶⁶ et de lui soumettre franchement et sans ambages nos difficultés internes et la façon de voir qu'elles nous imposent. Mais entre conclure *hic et nunc* une convention – si toutefois j'ai bien compris que telle était l'impression que vous ont laissé les paroles de Sa Majesté et les communications de Son

⁶³ Constantin Diamandi (1868–1931), secretar de legație cl. a II-a, acreditat la Belgrad în perioada 29 octombrie 1899 – 25 ianuarie 1901, însărcinat cu afaceri la Belgrad (noiembrie 1899).

⁶⁴ Edgar Constantin Mavrocordat (1857–1934), trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al României la Belgrad (15 octombrie 1899 – 1 aprilie 1905).

⁶⁵ Referire la propunerea de alianță în funcție antibulgară avansată de regele Alexandru al Serbiei în noiembrie 1900. Conform obligațiilor decurgând din tratatul din 1883, guvernul român și-a informat aliații cu privire la demersul decidenților de la Belgrad, iar în urma avizului negativ exprimat de ministrul austro-ungar de Externe, Goluchowski, propunerea sârbă a fost lăsată să cadă. – Rudolf Dinu, *Studi italo-romeni*, p. 51; pentru textul propunerii v. Idem, *România și politica de securitate*.

⁶⁶ Alexandru (Aleksandar) Obrenović (1876–1903), rege al Serbiei (1889–1903).

Excellence le Colonel Vassitch⁶⁷ – et ne rien faire, n’y aurait-il pas de moyen terme? J’espère d’abord que nous allons resserrer de plus en plus nos rapports avec la Serbie, de façon à prendre l’habitude de nous sentir les coudes dans les quelques questions importantes qui nous préoccupent. Je vous ai donné des instructions précises quant aux rapports très amicaux que nous voulons voir régner entre nos Cours et nos deux Pays; j’aime à croire que vous les suivez à la lettre.

Je pense ensuite qu’on peut, *sans se lier*⁶⁸, examiner discrètement les différentes faces d’un conflit éventuel et les modalités d’une assistance réciproque, s’éclairer enfin sur les aspirations définitives quant aux résultats si d’autres provoquent une guerre, car nous – sachez-le bien et répétez-le à satiété – nous ferons tout ce qui est honnêtement possible de faire pour l’éviter. Il n’y aurait plus qu’à conclure si jamais la guerre devenait inévitable. Chaque pays restant maître de sa décision jusqu’au moment critique, ce *modus vivendi* aurait, peut-être, le grand avantage de nous rendre prudents et les uns et les autres, aucun des deux pays ne pouvant entraîner légèrement l’autre. Je vous trace là, Monsieur le Ministre, le canevas du maximum d’engagements, tout moraux qu’ils soient, auxquels nous pourrions en ce moment nous laisser aller. Soyez prudent et réservé. Si dans cet ordre d’idées il devait y avoir une suite je m’arrangerai de façon à ce que la discrétion la plus absolue présidât à notre échange de vues.

Vous m’avez aussi touché un mot de décorations. Je crois que le Gouvernement serbe doit décerner à Mr. Varnav le Cordon qui lui a été annoncé, dussé-je, pour faciliter la chose, substituer une plaque de l’Étoile à la Couronne envoyée au Colonel Chiritch. Vous pouvez vous engager dans une négociation si vous croyez que le Gouvernement serbe attache une importance aux ouvertures qui vous ont été faites. Nous serions charmés d’offrir la Grand Croix de l’Étoile au Président du Conseil par voie d’échange, mais l’échange est délicat parce que nous ne pourrions accepter que l’Aigle Blanc. C’est à vous de voir si vous pensez que Sa Majesté le Roi Alexandre veuille conférer deux fois le même ordre à deux membres du même gouvernement. Il va de soi alors que le mouvement embrasserait les secrétaires généraux des Affaires Étrangères et tels fonctionnaires du Cabinet du Ministre que l’on désignerait. Mais encore une fois ne vous avancez que si vous croyez répondre à un désir réel du Gouvernement Serbe, mais dans les conditions ci-dessus.

Veuillez croire, Monsieur le Ministre, à mes sentiments affectueusement dévoués.

8

Alexandru Marghiloman către episcopul latin de Iași, Dominicus Jacquet⁶⁹
[București], ce 18/31 Décembre 1900

Monseigneur,

Je prie Votre Grandeur de bien vouloir me faire envoyer une situation des subsides accordés par mon Département pour l’Evêché et pour les Séminaires avec indication des versements faits et de leurs dates, au compte de l’actuel exercice budgétaire. Ces subventions sont versées sur les fonds diplomatiques, c’est-à-dire sans mandats nominatifs. Or, Votre Grandeur sait que le malheureux Z., ancien chef de la comptabilité, est en fuite et que pour me rendre compte de l’état des crédits je dois faire procéder à une vérification par un inspecteur financier. Pour éviter néanmoins toute indiscretion en ce qui concerne les relations du Gouvernement avec les Evêchés latins, je ne puis laisser inspecter

⁶⁷ Lt.-colonel Vassitch, ministrul sârb de Război în cabinetul Aleksa Jovanović (2/25 iulie 1900 – 3 aprilie 1901).

⁶⁸ Subliniat în original.

⁶⁹ Dominicus Jaquet (1843–1931), episcop romano-catolic, administrator apostolic al Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București (1895–1896), episcop al Diecezei Romano-Catolice de Iași (8 ianuarie 1895 – 30 iulie 1903).

aussi cette partie de la Comptabilité; force m'est, dans ces conditions, Monseigneur, de recourir à Votre obligeance pour me procurer les renseignements que j'indique ci-dessus.

Je prie Votre Grandeur d'accepter l'expression de ma haute considération.

A. Marghiloman

Monseigneur Jacquet, Evêque latin de Jassy

9

Alexandru Marghiloman către arhiepiscopul latin de București, Xavier de Hornstein⁷⁰
[București], ce 18/31 Décembre 1900

Monseigneur,

J'ai l'honneur de répondre à la lettre N° 1103 du 22 Décembre que Votre Grandeur a bien voulu m'adresser. Mon prédécesseur, Monsieur Lahovary⁷¹, m'affirme avoir porté, en son temps, à la connaissance de Votre Grandeur que la pénurie du Trésor l'avait obligé à réduire à 20.000 francs la subvention annuelle du Ministère. Dans ces limites elle a été intégralement acquittée. Je dois, à regret, subir la même nécessité, d'autant plus que je dois opérer de grosses économies sur un budget relativement restreint. J'aurai donc l'honneur de verser 10.000 francs ces jours-ci et 10.000 francs en Février. Je demande un crédit à la Chambre et j'espère le faire passer avant les vacances. Votre Grandeur connaît le désarroi dans lequel se trouve la caisse de mon Ministère par suite des détournements du chef comptable, et excusera ce retard.

Je prie Votre Grandeur d'agréer l'expression de ma plus haute considération.

A. Marghiloman

Monseigneur Xavier de Hornstein, Archevêque latin de Bucarest

10

Alexandru Marghiloman către Edgar Mavrocordat
[București], ce 28 Décembre 1900

Monsieur le Ministre,

J'ai soumis à Sa Majesté le Roi le contenu de votre lettre du 21 Décembre. L'échange tel qu'il est proposé par le Gouvernement Serbe est inacceptable. Je ne puis accepter le Takovo et nous ne pouvons donner au secrétaire général des affaires étrangères la Grand' Croix de la Couronne. Aussi pour couper court, Sa Majesté va envoyer au Président du Conseil, aussitôt que Ms. Carp⁷² et Varnav auront reçu leurs décorations, le Grand Cordon de l'Etoile, sans demander une contrepartie. C'est une gracieuseté pure et simple que le Roi veut faire à S.M. le Roi Alexandre, et c'est ainsi que vous

⁷⁰ Franz Xaver von Hornstein (1840–1905), arhiepiscop romano-catolic de București (1896–1905).

⁷¹ Ion N. Lahovari (1844–1915), magistrat și om politic român, membru marcant al Partidului Conservator, ministru al Afacerilor Externe între 11 aprilie (st.v.) 1899 și 7 iulie 1900.

⁷² Petre P. Carp (1837–1919), diplomat și om de stat român, președinte al Consiliului de Miniștri și ministru de Finanțe între 7 iulie (st.v.) 1900 și 13 februarie 1901.

présenterez la question. Pour M. Mika Georgewitch⁷³ nous sommes prêts à lui donner sa décoration si le Roi Alexandre le désire; c'est par égards pour Sa Majesté que le Ministre n'a pas été décoré. Mais, sur le chapitre du passé je suis autorisé à rappeler que lors de la visite de Sa Majesté le Roi de Serbie, le Général Popesco, inspecteur de l'Artillerie, accidentellement empêché de présenter en personne les régiments concentrés pour lui, n'a pas été décoré. Il serait agréable au Roi si le Gouvernement serbe profitait de cette occasion pour lui envoyer le Cordon du Takovo.

Agréez, mon cher Ministre, mes sentiments bien les meilleurs.

11

Alexandru Marghiloman către Alexandru I. Ghica
[București], 5/18 ianuarie 1901

Domnule Ministru,

Aseară am fost chemat la Palat și Maiestatea Sa mi-a remis alăturatul document primit în dimineața zilei de ieri cu timbru din Folkestone. Veți observa că sunt două părți în acel document:

- 1). O amenințare gravă pentru Maiestatea Sa Sultanul⁷⁴;
- 2). Un apel învăluit la adresa Regelui, căruia s-ar pare că se cere azil și ocrotire pentru conjurați.

Pentru partea întâi n-am indicații de dat; pentru partea a doua puteți, și trebuie, să dați toate asigurările că vom face pază riguroasă. Dorința Regelui este ca de îndată să cereți a vedea pe Maiestatea Sa Împăratul asistat de Dragomanul Domniei Voastre pentru a nu trece vorbele Domniei Voastre prin canalul vreunui funcționar turc. Veți da citire Maiestății Sale Imperiale și la nevoie puteți lăsa copie, ștergând numai [*sic*] suscripția către Regele României. Piesa o veți înapoia spre a se restitui de mine Regelui. Maiestatea Sa în viul interes ce poartă Sultanului dorește să-l vestească cu un minut mai din vreme. Ar fi fericită dacă ar fi din partea-i o alarmă vană și o precauțiune inutilă. Veți da Sultanului încredințarea și a sentimentelor care au dictat acest demers, și a dorințelor vii ca nimic să se întâmple de natură a tulbura liniștea M.S. Imperiale. Maiestatea Sa cere însă ca numele Ei să nu fie pronunțat cu nici un chip și ca nici o indiscrețiune să nu fie comisă asupra sursei informației.

Personal, Domnule Ministru, cunoscând bine pe Regele nostru, veți înțelege cât de prietenos este acest demers. Am speranța că această nouă dovadă a amicitiei luminate a țării și a Suveranului ei vă vor înlesni reușita în afacerea Mitropolitului în Macedonia. Cu prilejul vizitei veți repeta Sultanului că Maiestatea Sa îl roagă să fie cu ochii deschiși asupra Macedoniei și să facă pază bună la acea graniță. Relațiunile noastre cu Bulgaria sunt mai puțin încordate și Prințul Ferdinand⁷⁵ pare a voi să ia măsuri în contra Comitetelor⁷⁶, cel puțin în contra acelor din membrii lor culpabili de crime de drept comun. Dar cum poate conta pe acțiunea Guvernului din Sofia? Cum poate afirma că nu este la mijloc un simplu dilatoriu spre a atinge în pace primăvara? În aceeași ordine de idei Maiestatea Sa crede că puteți sugera Sultanului să se dea libertate de a purta arme unui număr de tineri români care ar păzi ei Satele în contra Bulgarilor mai bine decât armata care nu poate fi pretutindeni de o dată. Stăm noi la mijloc că aceste arme vor fi utilizate numai în apărarea Imperiului și cu credință către Sultan. Noi nu urmărim măririi, nici aventuri; noi voim ca elementul Român, fidel Sultanului, să contrabalanseze acțiunea Bulgară devenită atotputernică de când cu Exarhatul. Veți binevoi, Domnule

⁷³ Mihailo K. Djordjević, fost trimis extraordinar și ministru plenipotențiar sârb la București (1898–1899).

⁷⁴ Abdülhamid II (1876–1909).

⁷⁵ Ferdinand de Saxa-Coburg-Gotha, principe (1887–1908) și țar al Bulgariei (1908–1918).

⁷⁶ Comitetul Suprem Macedonean (VMOK), constituit la Sofia în 1895, și Organizația Revoluționară Internă din Macedonia (VMRO), înființată în 1893 la Adrianopol.

Ministru, pe dată ce veți fi văzut pe Maiestatea Sa Imperială să-mi telegrafiați rezultatul conferinței Domniei Voastre. Contez pe discreția absolută a Dragomanului nostru.

Primește, Domnule Ministru, încredințarea sentimentelor mele cele mai bune.

12

Alexandru Marghiloman către Emil I. Ghica
[București], ce 12/25 Janvier 1901, confidentielle

Monsieur le Ministre,

Je Vous prie de bien vouloir communiquer à Son Excellence le Comte Goluchowski⁷⁷ et, si Vous le jugez nécessaire, au Maréchal Beck⁷⁸ lui-même que le Commandant Exarcu, notre attaché militaire, est autorisé à recevoir et à transmettre directement à notre Ministre de la Guerre toute communication que Son Excellence le *Feldzeugmeister* voudra bien lui faire au sujet des questions dont Elle s'est entretenue avec le Général Lahovary⁷⁹.

Veuillez agréer, Monsieur le Ministre, l'assurance de ma haute considération.

Le Ministre, A. Marghiloman

Son Excellence Monsieur Emile Ghika, Ministre de Roumanie à Vienne

13

Alexandru Marghiloman către Emil I. Ghica⁸⁰
[București], ce 12/25 Janvier 1901

Mon cher Cousin,

Votre lettre du 11/24 décembre dernier a fait son petit effet et j'en ai été charmé. Il y a beau temps que nous nous plaignons, Carp et moi, de l'état dans lequel se trouve notre armement et notre stock de munitions. On a permis à tous les Ministres de la guerre d'équilibrer leurs budgets en prenant sur les munitions de guerre pour le tir d'exercice et pour le service courant. Le résultat, un peu poussé au noir par le commandant Roswadowski, n'est pas moins inquiétant et il était bon qu'un petit coup de fouet venu du dehors réveillât certaines énergies. Vous connaissez les conversations de Carp et la mission de Lahovary: je vous écris même, d'autre part, à ce sujet. Nous sommes en meilleure voie, Dieu merci, maintenant, et j'espère que l'éventualité d'une guerre est moindre depuis la chute définitive de ce ministre d'Ivanchof⁸¹.

⁷⁷ Agenor Maria Adam, conte Goluchowski (1849–1921), ministrul austro-ungar al Afacerilor Externe (1895–1906), fost trimis extraordinar și ministru plenipotențiar la București (1887–1893).

⁷⁸ Friedrich, conte von Beck-Rzikowsky (1830–1920), general-locotenent, șeful Marelui Stat Major austro-ungar (1881–1906).

⁷⁹ Iacob Lahovari (1846–1907), general de divizie, șef al Marelui Stat Major al armatei române (1895–1896), ministru de Război (11 aprilie st.v. 1899 – 7 iulie 1900, 7 iulie 1900 – 13 februarie 1901).

⁸⁰ Emil I. Ghica (1848–1911), trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al României la Viena (17 iulie 1891 – 25 februarie 1906).

⁸¹ Todor Ivančov, prim-ministru bulgar în perioada octombrie 1899 – ianuarie 1901.

Je pense, comme vous, qu'on s'est peu démené à Wien dans le conflit bulgare et que c'est encore la Russie qui a de plus fait pour l'amélioration de la situation. Monsieur de Fonton⁸² nous a rendu réellement service. Il faut que vous le sachiez et il est bon que vous le laissiez comprendre au Ballplatz⁸³, très discrètement mais sûrement.

Si dans les hautes sphères viennoises on croit à la guerre pour le printemps, pourquoi ce dédain pour toutes les avances de la Serbie? Il peut être indifférent à l'Empire d'avoir pour soi la Serbie; ne craint-on pas de la mettre tout à fait contre soi? La réception faite à Nisch au Prince Ferdinand ne me dit rien qui vaille et malheureusement je suis peu à même d'être exactement renseigné par Mavrocordato. Si vous apprenez quelque chose là-bas écrivez-le-moi.

Le Prince Ferdinand a été très gracieux pour Mișu⁸⁴, après l'avoir presque maltraité la veille! En ce moment on est amiable avec nous à Sofia. Il n'y a rien à attendre jusqu'aux élections bulgares qui ont lieu le 28 Janvier. Ce n'est qu'après que pourra se corser l'action. Nous verrons jusqu'à quel point nous sommes soutenus: l'Empereur m'a personnellement affirmé qu'Il attendait la fin du procès⁸⁵ et la remise des dossiers pour seconder notre action.

J'ai soumis au Roi la requête de M. de Lindheim⁸⁶ ...⁸⁷. Notre Consul Général n'est entré en charge que le 11 Février 1899; ce n'est pas au bout de deux ans qu'il peut être fait d'emblée Grand Officier. Nos propres Ministres de ressort, quand ils sont décorés pour la première fois, n'obtiennent que la Commanderie de la Couronne. J'aime autant que Monsieur de Lindheim sache qu'il ne peut dépasser ce grade pour sa première nomination. De tous nos Consuls et Consuls Généraux je crois que M. Russel Père⁸⁸ est le seul Grand Officier et ses services ne datent pas d'hier.

Envoyez-moi un télégramme pour m'accuser réception des deux lettres⁸⁹ *personnelles*⁹⁰ que je mets sous ce pli. Bien cordiale poignée de mains, mon cher cousin.

14

Alexandru Marghiloman către Grigore I. Ghica
[București], ce 12/25 Janvier 1901

Mon cher Grégoire,

Je viens de recevoir votre lettre du 6/19. Je suis content que l'incident Hébrard ait pris une tournure tant soit peu à votre satisfaction. J'avais prévenu le Roi et l'annulation du Décret ne faisait aucune difficulté. Sa Majesté connaît les journalistes: son estime pour eux ne s'en est pas accrue. Mes

⁸² Nicolas de Fonton, trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al Rusiei la București (12/24 iunie 1891 – 18 octombrie/1 noiembrie 1901).

⁸³ *Ballhausplatz*, Ballhausplatz nr. 2, Viena, până în 1918, sediul Ministerului austro-ungar al Afacerilor Externe.

⁸⁴ Nicolae Mișu (1858–1924), agent diplomatic și consul general al României la Sofia (1899–1908).

⁸⁵ Procesul intentat la București lui Stoian Dimitrov și complicilor săi pentru asasinarea liderului aromân Ștefan Mihăileanu. La 30 octombrie toți cei implicați în asasinat (35 de persoane), prezenți sau absenți, au fost condamnați la închisoare cu termene între doi ani și detenție pe viață. – Daniel Cain, *Un moment de criză în relațiile româno-bulgare: incidentul Mihăileanu*, în R. Dinu, M. Dobre, E. Lung, L. Popa, *Orient și Occident*.

⁸⁶ Alfred Wilhelm von Lindheim, consulul general al României la Viena.

⁸⁷ Pasaj ilizibil.

⁸⁸ Dr. Emil Russell, consul general al României la Berlin.

⁸⁹ V. nr. 12.

⁹⁰ Subliniat în original.

rapports avec *Le Temps* sont tombés à zéro. Eclipse passagère je suppose. Mais un certain M. Wagner, Juif de Wien, se prétendant accrédité pour tout l'Orient est venu m'imposer des conditions.

1). Des abonnements pour 18.000 francs par an.

2). Obligation de faire passer par son canal les dépêches et les correspondances.

Je l'ai poliment éconduit. Je veux bien donner de l'argent, mais je ne veux pas être sous la coupe de ce Seigneur. Je laisserai aux Matza le soin de repêcher l'affaire. Tant mieux si de votre côté vous pouvez nouer les relations strictement utiles.

Pour les décorations, le ton de votre lettre me laisse supposer que vous considérez comme acquises nos propositions. Je n'avais pas insisté pour Bibesco⁹¹, pour les mêmes raisons que vous. J'insistais pour Barbu⁹² parce que je trouvais déplacé l'épluchage au sujet d'un Grand Prix, propriétaire et industriel, alors qu'on me demandait *avec insistance*⁹³ une décoration, accordée d'ailleurs, pour M. de Laboulaye, un jeune blanc-bec qui avait fonctionné comme attaché tout juste le temps de faire deux parties de tennis à Sinaia!

Je communiquerai à Barbu tout ce qui concerne l'Abbé Géraud. Les raisons me semblent très valables. Ne vous désolerez pas au sujet du télégramme mal transmis ou mal déchiffré. Si la France accorde toutes nos croix, le Roi donnera le cordon soit à M. Loubet⁹⁴, soit à M. Waldeck Rousseau⁹⁵, selon que vous le croirez utile. Il a été question de M. Loubet, même en dehors de l'échange que vous négociez, à titre de simple gracieuseté pour une promotion qui est considérable si elle est avertie telle quelle. Continuez pour conséquent votre négociation comme vous l'entendez; si on ne vous en parle plus, affaire enterrée (en ce qui regarde le cordon de M. Carp). Si on la reprend, il est évident que les cordons Waldeck et Loubet ne seront pas de trop pour marquer un pareil précédent. N'oubliez pas, en m'indiquant les noms et prénoms des candidats français, de me donner ceux des futurs Grand croix. Les décrets peuvent être faits en deux jours chez nous. C'est là-bas qu'on est lent.

Si Monsieur Villars est en disgrâce à la Banque est-il bien nécessaire de penser encore à lui? Nous aurons vu Consul un peu plus regardant qu'Aubry, quant à la dépense, et peut-être pas plus utile comme appoint financier. Je ne puis juger à distance. Je vous laisse, comme je vous l'ai déjà dit, carte blanche.

Mes affections pour Mariette et les garçons. Elise a déjà expédié une partie des commandes. Bien cordiale poignée de mains, mon cher Grégoire et amitiés dévouées.

15

Alexandru Marghiloman către Emil I. Ghica
[București], ce [sic] 2/14 Février 1901

Monsieur le Ministre,

Vous devez connaître dans ses traits principaux l'affaire du Chanoine Beaud⁹⁶ qui, l'an dernier, fût interdit par son Evêque Monseigneur de Hornstein. Le Chanoine, fortement soutenu par la

⁹¹ Posibil prințul George Bibescu (1834–1902).

⁹² Barbu Alexandru Știrbey, prinț (1872–1946), mare proprietar de pământuri și industriaș român.

⁹³ Subliniat în original.

⁹⁴ Émile François Loubet (1838–1929), președinte al Republicii Franceze (18 februarie 1899 – 18 februarie 1906).

⁹⁵ Pierre Marie René Ernest Waldeck-Rousseau (1846–1904), om de stat francez, prim-ministru al Republicii în perioada 22 iunie 1899 – 7 iunie 1902.

⁹⁶ Josef Baud (1859–1917), canonic (din 1886), paroh al catedralei Sf. Iosif din București, vicarul capitolului și protonotar al Arhidiecezei catolice de București (expulzat din România în 1910).

grande majorité du monde catholique de Roumanie, a poursuivi sans relâche, au cour de Rome, l'instruction régulière de son procès. Son Excellence le Comte Goluchowski a Elle-même plaidé, en son temps, la cause du Père Beaud auprès de qui de droit. En droit, l'on affirme que la mesure prise par l'Archevêque est *anti canonique*⁹⁷ et *inquisitoriale*⁹⁸. Je ne me mêle pas de trancher cette grave question, mais je dois Vous rappeler que, très charitable, très roumain et nullement propagandiste, le Père Beaud avait été un candidat sérieux au siège archiepiscopal de Bucarest et que cette particularité n'a pas été sans influence sur la décision prise par Monseigneur de Hornstein. Toujours est-il que le Chanoine ne demande qu'une chose, c'est d'être jugé, et que c'est son droit strict.

Je vous prie, en conséquence, de bien vouloir faire une démarche officieuse auprès de S.E. le Nonce. Monseigneur Taliani⁹⁹ est favorable au père Beaud et je crois qu'il s'empressera de transmettre notre demande à Rome; d'autre part, S.S. le Pape est toujours très disposé à prendre en sérieuse considération les demandes des gouvernements intéressés. Comme Gouvernement, nous avons doublement qualité pour agir:

1). Le Père Beaud a été chapelain de la Cour, officiellement nommé en cette qualité pour le Mariage de Son Altesse Royale le Prince de Roumanie. Je Vous laisse penser à quel point nous sommes froissés que le Prêtre qui a présidé à cet Acte se trouve être, aujourd'hui, un Prêtre interdit.

2). Le Gouvernement Roumain alloue des subsides relativement considérables à l'Archevêque de Bucarest; Je crois même que sans ce subside aucun Archevêque ne pourrait accepter la charge de ce Ministère. À ce titre encore nous avons le droit de demander le redressement d'un fait qui trouble l'opinion publique roumaine, opinion dont Sa Grandeur n'a pas voulu tenir compte jusqu'à ce jour. Les journaux se sont mêlés de l'affaire et cette polémique ne peut que faire du tort au prestige de l'Archevêque.

Si le Père Beaud est un prêtre indigne, que le fait soit établi: l'on n'en parlera plus. Mais si le Père Beaud est simplement un prêtre persécuté, nous avons le droit de demander que cette persécution cesse. Vous voudrez bien me tenir au courant, Monsieur le Ministre, de l'accueil fait à Votre démarche et de la suite qui lui aura été donnée.

Je saisis avec empressement cette occasion de Vous renouveler, Monsieur le Ministre, l'assurance de ma haute considération. A. Marghiloman

THE DIPLOMATIC ELITE OF THE OLD KINGDOM IN PRIVATE CORRESPONDENCE. (I) ALEXANDRU MARGHILOMAN (1900–1901)

Abstract

The present study focuses on the use of private correspondence in nineteenth-century diplomacy. It discusses the role of private correspondence, in particular the one between diplomats and the sovereign, respectively between diplomats and the Ministry of Foreign Affairs, with the purpose of defending state secrets and rationalizing decision by avoiding the administrative control outside the epistemological community of decision makers and diplomats. It also underlines the importance of private correspondence as source in the analysis of the way foreign policy was designed and implemented in the nineteenth century.

Keywords: secret diplomacy; diplomatic elite; decision-making process; private correspondence

⁹⁷ Subliniat în original.

⁹⁸ Subliniat în original.

⁹⁹ Emidio Taliani (1838–1907), arhiepiscop titular de Sebastea, nunțiu apostolic la Viena (1896–1903).

DIPLOMAȚI ROMÂNI ÎN VREMEA MARELUI RĂZBOI. LEGAȚIA DIN BERLIN ȘI POLITICA LUI ALEXANDRU BELDIMAN*

CLAUDIU-LUCIAN TOPOR**

Berlinul a devenit o capitală de referință pe harta diplomației românești înainte chiar de recunoașterea internațională a independenței. O agenție diplomatică propriu-zisă, cea de a cincea după cele deschise la Constantinopol, Paris, Belgrad și Viena, funcționa aici încă din luna mai 1872. Despre importanța ei, comentariile sunt de prisos. Până la 17 aprilie 1880, când se înființează Legația diplomatică¹, vechea agenție acoperă o arie largă de chestiuni, nu de puține ori conflictuale, între puternica Germanie și ambițioasa Românie a acelor timpuri. Din păcate, istoria Legației, de la înființare și până la întreruperea legăturilor diplomatice, în 1916, a rămas practic nescrisă, deși ar merita mai multă consistență istoriografică.

Destinul diplomaților acreditați la Berlin urmează aproape fidel soarta instituției. Puține sunt totuși biografiile cunoscute, iar studiile monografice lipsesc aproape cu desăvârșire. Cunoaștem mai multe detalii atunci când funcția revine personajelor de notorietate în viața culturală sau politică. În condițiile în care personalul diplomatic era insuficient, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în fruntea legațiilor României erau numite de regulă – dar nu întotdeauna – personalități ale timpului². Începând din 1896 și până în preluarea războiului ce a schimbat destinul României moderne, Legația din Berlin este condusă de Alexandru Beldiman, diplomat cu experiență, descendent al unei mari familii boierești din Moldova. Tatăl acestuia, Alexandru V. Beldiman, s-a remarcat ca susținător înfocat al lui Vodă Cuza, partizan declarat al Unirii la 1859, mai târziu prefect al poliției, iar mama, Emma Callimaki, a fost un personaj discret, cu bune relații de familie³.

* Cercetare finanțată de Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane prin proiectul *Dezvoltarea capacității de inovare și creșterea impactului cercetării prin programe post-doctorale*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, POSDRU/89/1.5/S/49944.

** Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, Facultatea de Istorie; claudiulucian@yahoo.com.

¹ Nichita Adăniloae, *Berlin, în Reprezentanțele diplomatice ale României*, vol. I (1859–1917), București, 1967, p. 222–233.

² Daniel Cain, *Un trimis al Majestății Sale, Nicolae Mișu*, București, 2007, p. 15.

³ Octav-Georgescu Lecca, *Familii boierești române. Istorie și genealogie (după izvoare autentice)*, ed. Alexandru Condeescu, București, 2000, p. 118.

Alexandru Beldiman și-a completat studiile făcute în țară cu cele din străinătate, obținând în 1877 doctoratul în științe juridice la Berlin⁴, acolo unde avea să debuteze și în cariera diplomatică un an mai târziu, în 1878. Prin decret regal, Alexandru Beldiman este numit secretar al Agenției române. Ambițios din fire, își construiește în scurt timp o carieră remarcabilă. În 1879 ocupă funcția de cancelar al Agenției de la Sofia, devine secretar I al Agenției de la Viena (1880) și director al Diviziunii politice din cadrul Ministerului (1883), unde îl înlocuiește pe George Steriadi. Permanent însă Berlinul îi intersectează destinul. Îl redescoperim aici tot în 1883, cu misiunea de a gira afacerile Legației pe timpul concediului lui George V. Liteanu, reprezentantul României în capitala Germaniei. În fine, după un periplu diplomatic plin de învățăminte în Balcani (Sofia și Belgrad), obține și numirea în funcția pe care o aștepta de mai multă vreme. La 18 ianuarie 1896 devine trimis extraordinar și ministru plenipotențiar pe lângă împăratul Germaniei Wilhelm al II-lea, înlocuindu-l pe Grigorie I. Ghica, transferat în aceeași calitate pe lângă guvernul francez⁵.

De aici pornește practic evoluția unei reprezentări diplomatice controversate. Personajul rămâne evident un germanofil, dar unul mai puțin obișnuit decât majoritatea contemporanilor cu aceeași orientare politică⁶. Principala deosebire rezultă din împrejurări istorice și convingeri lăuntrice. Alexandru Beldiman este diplomat de profesie. Frecventează înalta societate din Germania. Își petrece nu doar tinerețea, ci și o bună parte din anii maturității la Berlin. Rămâne astfel mult timp departe de intrigile politice din România și asimilează nemijlocit modelul de societate și civilizație german. Uneori apare ca un personaj rătăcit, fiindcă se comportă la fel ca un german până și cu proprii săi compatrioți și lasă impresia că spiritul germanofil nu poate fi combătut sub nicio formă. (Poate doar regele Carol I să mai fi crezut în șansa Germaniei cu aceeași patimă.) Este și motivul pentru care puțini contemporani și, mai târziu, încă și mai puțini istorici l-au înțeles. Prin anii '80, un reputat istoric de la Iași, regretatul Leonid Boicu, îl acuză de trădare, considerând că a servit interese străine și nu pe cele ale guvernului român⁷. Stigmatul s-a păstrat mult timp, fiindcă a beneficiat de condițiile favorabile conservării. În anii comunismului, o vreme și după prăbușirea dictaturii lui Nicolae Ceaușescu, istoriografia română a condamnat fără excepție politica externă favorabilă Germaniei de dinaintea Marelui Război. Retorica naționalistă anulase

⁴ Lucian Nastasă, *Itinerarii spre lumea savantă. Tinerii din spațiul românesc la studii în străinătate 1864–1944*, Cluj-Napoca, 2006, p. 227.

⁵ Arhivele Ministerului Afacerilor Externe (în continuare: AMAE), Fond 77, Dosare personale, nr. 24, litera B.

⁶ Lucian Boia, „Germanofilii”. *Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial*, București, 2009. Cazul Alexandru Beldiman nu figurează între biografiile personalităților prezentate în carte. Totuși, îl descoperim și aici ca personaj afiliat convingerilor germanofile din comentariile autorului și din unele fragmente de corespondență privată.

⁷ Leonid Boicu, *Cazul insolit al ambasadorului Al. Beldiman în Arhiva Hohenzollern-Sigmaringen*, în „Cronica”, Iași, XVIII, 27 mai 1983, nr. 21 (904).

beneficiile alianței cu Puterile Centrale și transformase Germania într-un soi de complice al Austro-Ungariei la dezarticularea neamului românesc. La fel ca mulți alți „germanofili”, Alexandru Beldiman nu putea spera la o soartă mai bună. Judecând după mărturii și documente, personajul trebuie recuperat istoriografic, la fel ca politica Germaniei față de România, ba chiar însăși istoria Legăției diplomatice de la Berlin.

În calitate de ministru plenipotențiar, Alexandru Beldiman își îndeplinește cu abnegație misiunea: consolidarea și extinderea relațiilor româno-germane. Până la moartea regelui Carol I, politica Legăției de la Berlin corespunde angajamentelor asumate de guvern în relațiile cu Tripla Alianță. Eforturile lui Beldiman sunt apreciate și respectate. Alături de politicieni cu renume, precum D.A. Sturdza și P.P. Carp, personajul se regăsește între decidenții români, artizani ai alianței cu Puterile Centrale⁸. Face parte din cercul restrâns al consilierilor regelui Carol I, căruia îi câștigă de la început încrederea și îi trimite cu prioritate rapoarte de informare. Pentru criza politică din vara lui 1914, memorabilă rămâne o scrisoare expediată din Berlin la 18/31 iulie. Mesajul lui Beldiman întărește poziția pe care regele însuși avea să o exprime în Consiliul de Coroană: În conflictul care izbucnise între Rusia, ca protectoare a slavilor din Balcani, și Tripla Alianță, poziția cea mai puțin profitabilă pentru țară ar fi fost tocmai inacțiunea și neutralitatea în expectativă. Dacă România s-a asociat politicii Triplei Alianțe, a fost numai fiindcă Germania și nu Austro-Ungaria s-a aflat în fruntea ei. Chestiunea națională din Ardeal nu putea fi o justificare suficientă pentru ca România să piardă momentul decisiv al unei politici statornice, urmată vreme de peste 30 de ani. Germania garanta întregirea Moldovei de la 1812, restituirea Basarabiei, răpită în urmă cu un secol. Austro-Ungaria învingătoare nu putea reprezenta un pericol pentru neamul românesc, mai cu seamă dacă România avea să iasă mărită și întărită din război. În contrast, Rusia învingătoare însemna practic înecarea neamului românesc în noianul slav⁹. Decizia Consiliului de Coroană avea să cadă ca un trăsnet. Alexandru Beldiman primește la Berlin o telegramă plină de formulări amiabile, protocolare, pe care trebuie să o comunice decidenților germani în vorbe anume meșteșugite să mai estompeze dezamăgirea: România nu a fost nici consultată și nici prevenită de iminența războiului general. Dar, cu toate că nu exista *casus foederis*, guvernul dorea să urmeze acțiunea germană. Avea însă nevoie de timp pentru măsuri militare, fără să provoace invazia rusă. Concomitent, trebuia acționat și asupra opiniei publice¹⁰.

⁸ Rudolf Dinu, *Diplomația Vechiului Regat, 1878–1914: management, obiective, evoluție*, în vol. *Cultură, politică și societate în timpul domniei lui Carol I. 130 de ani de la proclamarea Regatului României*, ed. Gh. Cliveti, Adrian Bogdan Ceobanu, Ionuț Nistor, Iași, 2011, p. 131.

⁹ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), Fond Casa Regală – Oficiale, dosar nr. 40/1914, f. 2–4.

¹⁰ Biblioteca Națională a României (în continuare: BNR), Manuscrise, Fond Brătianu, P XVIII, dosar 83.

După moartea regelui Carol I, poziția lui Alexandru Beldiman apare mult slăbită. Rămâne în funcție doar pentru a nu întări suspiciunile Germaniei privind alunecarea României către o politică favorabilă Antantei. Dincolo de aparențe, toate împrejurările se modifică. Regele Ferdinand nu îi mai acordă aceeași importanță precum venerabilul său unchi. Guvernul liberal nu-i sprijină intențiile. Legația primește doar însărcinări lipsite de substanță politică¹¹. Alexandru Beldiman se simte îndepărtat și marginalizat. Mai presus de toate, el devine artisanul propriei politici, inițiatorul și victima propriei strategii.

Ambiția și crezul politic îl poartă insistent către gesturi solitare, uneori chiar fără vreun mandat de la guvern. Se străduiește astfel să găsească soluții la delicata chestiune națională¹². Descoperim că se implică în desfășurarea tratatelor dintre românii ardeleni și autoritățile de la Budapesta¹³. La 20 martie 1914 se consumă primul moment important. Wilhelm al II-lea se pregătește de o nouă vizită la Viena. Alexandru Beldiman are șansa unei întrevederi cu împăratul și descoperă că problema românilor din Ungaria se regăsea pe agenda discuțiilor cu intransigentul István Tisza. Wilhelm al II-lea se arată nesperat de încrezător. Tisza îi apare drept unul dintre puținii oameni de stat din Ungaria capabil să găsească o dezlegare la dificila chestiune națională a românilor. Numai el, Beldiman, rămâne cu impresia că împăratul german așteaptă prea mult de la discuția cu prim-ministrul maghiar. Se decide totuși să-i înmâneze un memoriu pentru o mai bună orientare asupra chestiunii¹⁴.

Prima parte a textului invocă argumente juridice în soluționarea favorabilă a cauzei românești. Fondatorii Dualismului din Ungaria au fost convinși de necesitatea de a da satisfacție și naționalităților nemaghiare, atâta timp cât interesele lor se legau integral de cele ale statului. Succesorii lor nu s-au mai lăsat conduși de aceleași principii. Legea din 1868, privind egala îndreptățire a naționalităților, nu s-a mai aplicat niciodată. Dar ea trebuia repusă în drepturi, fiindcă putea servi ca adevărat fundament unei păci durabile între români și maghiari.

¹¹ Între altele, Legația își asumă negocierea permiselor de export pentru medicamentele contractate de statul român de la diverși furnizori din Germania. – ANIC, Fond Casa Regală, dosar nr. 2/1914, dr. Vasile Sion, „Raport adresat d-lui Ministru de Război privitor la misiunea mea în Austria și Germania pentru a cumpăra material sanitar”.

¹² Chestiunea încetase de mult timp să rămână una strict de politică internă. Evoluția negocierilor s-a complicat și a depășit ca zonă de interes granițele monarhiei. Nu a atras doar atenția firească a României. După războaiele balcanice intervine consecvent în dispută și diplomația germană, dar nu dintr-o dată, ci gradual, în episoade diferite.

¹³ Detalii în Teodor Pavel, *Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația Puterilor Centrale*, vol. II 1894–1914, Timișoara, 1982, p. 114 și urm.

¹⁴ ANIC, Fond Casa Regală – Oficiale, dosar nr. 29/1914, „Geheime Aufzeichnung über zwei Unterredungen SR. Majestät des deutschen Kaisers am 20. und am 21. März 1914”.

Cea de a doua parte a documentului dezvoltă efortul lui Beldiman de a-i credita suplimentar pe fruntașii românilor din Transilvania. Tratatările de până atunci nu eșuaseră din cauza intransigenței lor¹⁵. Dimpotrivă, aceștia dovediseră mereu o mare cumpătare în evoluția discuțiilor, se arăta în memoriu. Mai mult, așa cum reieșea dintr-o declarație a lui Vaida-Voevod, ei credeau că participarea României la război, alături de Puterile Centrale, ar corespunde intereselor naționale ale tuturor românilor. De aceea – aprecia Beldiman – ar fi o „nebie” să se presupună că substituirea lor cu „oameni de paie” ar ajuta la îmbunătățirea situației, cu atât mai mult cu cât influența propagandistică a Rusiei nu pătrunsese semnificativ în rândurile elitelor românești transilvănene¹⁶.

Fără îndoială, s-au resimțit presiuni germane asupra guvernării lui István Tisza. Alfred Zimmermann vorbește la Berlin despre crearea unui minister pentru români în guvernul maghiar, iar Tisza protestează împotriva „ingerințelor” germane în actele de guvernare interne din Ungaria și deploră declarațiile lui Bussche privind autonomia Transilvaniei¹⁷. Nimic însă nu s-a schimbat semnificativ, cu toate că eforturile au continuat. În septembrie 1914, avea loc un al doilea eveniment. Ministrul Beldiman profită de vizita contelui Khuen-Héderváry la Berlin și deplânge eșecul tratatelor. Confident apropiat al contelui Tisza, Héderváry lasă impresia unui personaj înțelept, care înțelege slăbiciunile statului maghiar. În finalul discuției, el promite o nouă intervenție pe lângă premierul ungar pentru declarații binevoitoare față de români¹⁸. Dar totul trebuia să se decidă abia anul următor. Și într-adevăr, 1915 debutează furtunos pe terenul chestiunii naționale. Chiar în ianuarie, Beldiman îi scrie baronului Burián, pe atunci încă ministru de Interne. Scrisoarea este una strict privată. Mesajul pare amical, cu formulări deschise și nu doar excesiv protocolare. Se caută mai ales justificări pentru implicarea Legației de la Berlin în tratative care aparent vizează o chestiune internă a Ungariei. Beldiman se asigură că la Budapesta nu va fi interpretată tendențios apropiata întrevvedere cu Vaida-Voevod de la Berlin. Repede vine și răspunsul lui Burián: avea încredere deplină în privința scopului întrevederii dintre Beldiman și Vaida-Voevod, cu toate că, la Budapesta, cu greu se putea înțelege din

¹⁵ Se cunoaște că „litigiul” dintre Tisza și români a fost în esență acela dintre centralism și federalism ca model de organizare a statului. În final tratativele au eșuat fiindcă ambele părți au rămas cu convingerea că nu era în joc de fapt un compromis politic sau o modificare a constituției, ci însăși supraviețuirea națiunii. – Keith Hitchins, *Afirmarea națiunii: Mișcarea națională românească din Transilvania 1860–1914*, București, 2000, p. 377–378.

¹⁶ ANIC, Fond Casa Regală – Oficiale, dosar nr. 31/1914, „Geheime Denkschrift über die Gegenwärtigen Stand der Rumänenfrage in Ungarn für seine Majestät den deutschen Kaiser”.

¹⁷ Constantin Kirilescu, *Istoria războiului pentru reîntregirea României, 1916–1919*, vol. I, București, 1989, p. 155.

¹⁸ ANIC, Fond Casa Regală – Oficiale, dosar nr. 55/1914.

ce motive anume personalități ale românilor preferă să caute sprijin în afară, când toate ușile guvernului maghiar le sunt deschise acasă. De aici probabil decurge și recomandarea sa ca vizita lui Vaida-Voevod să se desfășoare fără prea multă vizibilitate și să îmbrace, pe cât posibil, un caracter privat¹⁹.

După intrarea Italiei în război, lucrurile se complică. Germania preia singură inițiativa tratativelor cu România. Începând din iulie 1915, se inaugurează și o nouă metodă, aceea a contactelor directe cu fruntașii ardeleni. Personajele vizate sunt Aurel Popovici și Al. Vaida-Voevod. Au loc noi discuții la Berlin, întrevederi cu cancelarul Bethmann-Hollweg și subsecretarul de stat Zimmermann²⁰. Evident, totul se petrece cu înștiințarea Legației, dar fără un mandat precis din partea guvernării de la București. Dimpotrivă, așa cum rezultă dintr-o scrisoare mai timpurie (februarie 1915) a lui Vaida-Voevod către Alexandru Beldiman, comunicarea dintre fruntașii românilor transilvăneni și guvernul Brătianu suferea în profunzime. Documentul dezvăluie cum „valurile” însuflețirii naționale în Transilvania s-au mai calmat. Credița „delirantă” că armata română va trece peste Carpați se spulberase. În locul ei „s-a cuibărit” îngrijorarea că România se va arunca în brațele Rusiei și va accepta cu ușurință renunțarea la Maramureș și Banatul Timișan. Vaida-Voevod se delimitează și de atacurile furibunde împotriva germanilor. România nu poate căuta o rezolvare a chestiunii naționale nici la Budapesta și nici la Viena. Germania va ieși învingătoare din război, iar cheia soluționării problemei naționale se află la Berlin²¹. Adevărul era spus doar pe jumătate. Germania se interesa de doleanțele românilor transilvăneni fiindcă o preocupa înainte de toate războiul. În reglementarea sincopelor apărute în relațiile româno-austro-ungare, ea își asumă un rol de mediator și nu unul de decident. Din însărcinarea împăratului Wilhelm al II-lea și a guvernului german, Matthias Erzberger, șeful partidului catolic, încearcă undeva prin iunie să revigoreze tratativele. El se folosește de vizita la Viena și Budapesta pentru a purta convorbiri nemijlocite cu Burián și Tisza²², fără rezultat însă. De cealaltă parte, delegații Partidului Național Român (Popovici, Maniu, Goldiș) propun varianta autonomiei, după modelul Croației, cu Dietă și guvernator propriu, reprezentat în guvernul central. În final, Tisza aruncă povara responsabilității pe umerii germanilor, susținând că aceștia s-au comportat ca protectori ai românilor, nu au înțeles nimic

¹⁹ Idem, Fond Microfilme Germania (RFG), rola 81, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Österreich 104, bd. 14, Persönliches Schreiben des rumänischen Gesandten in Berlin an S.E. Herrn Baron von Burian, Minister von Aussen in Wien, Berlin, den 15/28. Januar 1915, Antwort Sr. Exzellenz des Baron von Burian an den rumänischen Gesandten in Berlin auf dessen Schreiben von 15/28 Januar 1915, Wien, 1. febr. 1915.

²⁰ Constantin Kirițescu, *op. cit.*, p. 158.

²¹ ANIC, Personale – Vaida-Voevod, dosar nr. 26, scrisoarea lui Al. Vaida-Voevod către Al. Beldiman, Berlin, 14/27 februarie 1915.

²² Conținutul discuțiilor poate fi cunoscut din Matthias Erzberger, *Erlebnisse im Weltkrieg*, Stuttgart-Berlin, 1920, p. 104–105.

și dăunează până și propriilor interese²³. Dosarul pare unul definitiv închis la Budapesta. Rămân doar vagi speranțe, fără acoperire în viitor.

Numai Alexandru Beldiman nu își pierde speranța. El sprijină consecvent orice acțiune validează ipoteza neutralității binevoitoare. Scopul scuză mijloacele, astfel că, în taină, susține tranzitul muniției germane pe teritoriul românesc cu destinația Turcia. Afacerea este riscantă și îl preocupă intens chiar de la începutul intervenției anglo-franceze asupra Dardanelelor. În final, deplânge interzicerea tranzitului muniției germane către Turcia, fiindcă, juridic, atitudinea guvernului român nu se justifică: Operațiunea nu încalcă angajamentele de neutralitate ale României, mai ales că existau precedente în acest sens. Atât în timpul războiului italo-turc, cât și cu prilejul războiului balcanic (1912), România încuviințase tranzitul muniției, prin portul Constanța, cu aceeași destinație, precizează Al. Beldiman. Pe lângă aceasta, experiența războiului în desfășurare arăta că Grecia permitea aprovizionarea Serbiei cu armament prin portul Salonic. Decizia guvernului român ținea de politică, o politică binevoitoare expansiunii Rusiei către Strâmtori²⁴. Beldiman trimite revoltat o epistolă secretă lui Brătianu. Tonul este rece, cu accente de ironie. Starea politică din țară este controlată de acțiunea franco-rusă, scrie Beldiman. Miniștrii Cabinetului sunt corupți și manifestă o poziție ostilă intereselor Germaniei. Oprirea tranzitului materialului de război german pentru Turcia a înstrăinat simpatiile decidenților militari față de România. Se constată la Berlin că neutralitatea României a devenit răuvoitoare Germaniei. El însuși se întreabă ce rost mai are acolo ca reprezentant al țării²⁵.

Scrisoarea este, fără îndoială, un exercițiu de retorică, dar nu fără miez, fiindcă sentimentul zbaterilor inutile îl consumă permanent. Aparent, cu cât încercările lui sunt mai îndrăznețe, cu atât riposta guvernului se dovedește mai puternică. Este locul să amintim măcar rezumativ povestea încâlcită a proiectului de alianță cu Suedia. În vara anului 1915, silită de „trădarea” Italiei, diplomația germană încearcă împotriva Rusiei o lovitură decisivă. La Berlin, se schițează planul intervenției Suediei în război²⁶, nu oricum, ci laolaltă cu România. La 25 iunie, Arvin Taube, ambasadorul Suediei, îi înmânează lui Alexandru Beldiman un comunicat oficial. Suedia întâmpina dificultăți în menținerea neutralității – se arăta în comunicat – și dorea o legătură cât mai strânsă cu România²⁷ (greu de spus dacă în limitele sau în afara condiției neutralității, deoarece lucrurile nu erau limpezi nici la Stockholm, unde ministrul de Externe, Knut Wallenberg, nu vorbea

²³ Constantin Kirițescu, *op. cit.*, p. 160–161.

²⁴ BAR, Secția de Corespondență, Fondul Alexandru Beldiman, S 15/DCCLXXXVIII, scrisoare către feldmareșalul Golz, Berlin, 7/20 martie 1915.

²⁵ ANIC, Fond Casa Regală – Oficiale, dosar 19/1915, scrisoare personală către Ion I.C. Brătianu, Berlin, 6/19 februarie 1915.

²⁶ Gottlieb von Jagow și Arthur Zimmermann, în asentiment cu cancelarul Bethmann-Hollweg și mareșalul Erich von Falkenhayn.

²⁷ BAR, Secția Manuscrise, Arhiva Alexandru Beldiman, I Acte 1a, comunicatul Suediei, 25 iunie 1915, f. 42.

răspicat). Numai Arvin Taube și Alexandru Beldiman aveau totuși ceva în comun: încredințarea că Germania va birui în război, iar guvernul lor trebuie să abandoneze neutralitatea. (Rolul lui Beldiman pare ușor exagerat.) Suedia se pregătea de o schimbare radicală în politica externă, din cauza primejdiei pe care o implica expansiunea Rusiei în Orient. Îngrijorați de politica acesteia, „patrioții” suedezi începuseră o campanie energetică pentru redesteptarea opiniei publice. Germania a făcut o ofertă generoasă pentru colaborarea militară a Suediei. Se depuneau eforturi importante pentru semnarea unui tratat²⁸. Piedici de tot felul prejudiciau comerțul suedez în afara Mării Baltice. Presa deplângea de multă vreme pagubele suferite ca urmare a măsurilor adoptate de englezi. Spionajul rusesc, dovedit în câteva cazuri, indigna pe toată lumea. Totuși, problema de căpetenie discutată de oamenii politici rămânea amenințarea Rusiei. Dacă avea să fie învinsă în Orient, fără ca Suedia să participe la reglementarea păcii, se conjectura că Rusia va căuta, mai mult ca niciodată, o ieșire la singura mare liberă ce-i mai rămânea, trecând peste pământurile scandinave. Într-o atare situație, Suedia ar fi rămas izolată în fața expansiunii Rusiei, fiindcă Germania nu urma să mai aibă niciun interes să o împiedice. Apoi, desigur, în cazul victoriei țarismului, vecinătatea imperiului ar fi reprezentat o amenințare permanentă la adresa Suediei. Viitorul regatului scandinav impunea abandonarea neutralității. Chestiunea frământa partidele politice, dar regele Gustav al V-lea și guvernul se mențineau într-o expectativă prudentă²⁹. Ce-i rămânea de făcut României? Evident să se alăture scandinavilor, să își asume, prin poziția pe care o ocupa la Marea Neagră, același rol decizional rezervat Suediei în nordul Europei³⁰.

Toate aceste argumente erau însă zadarnice. La București, guvernul liberal nu refuzase ideea unor tratative cu statele neutre. Doar că în locul Suediei, partener de discuție a apărut Italia. România negocia în secret un proiect de alianță care să determine Italia la o intervenție simultană în război. Dar Brătianu se înșela. În final, Italia s-a angajat alături de Antantă, înainte ca România să clarifice, prin tratative diplomatice, destinul frontierelor naționale³¹. În vremea în care Beldiman scria la București despre intențiile Suediei, Brătianu era prins în tratativele cu Rusia. Poklevsky-Koziell îi comunica lui Sazonov că România solicită o convenție militară înainte să intre în acțiune³². Zarurile păreau deja aruncate. Exista prea puțin interes, prea puțină voință politică în vederea alianței cu Suedia. Subiectul ca

²⁸ Ibidem, I Acte 2, Berlin 13/26 iunie 1915, raport secret către M.S. Regele, trimis în copie și lui Ion I.C. Brătianu.

²⁹ Ibidem, Berlin 15/28 iunie 1915, raport secret către M.S. Regele, trimis în copie și lui Ion I.C. Brătianu.

³⁰ Ibidem, I Acte 7, Berlin, 29 iunie/12 iulie 1915, raport secret către M.S. Regele.

³¹ Eliza Campus, *L'activité diplomatique de la Roumanie entre les années 1914 et 1918*, în „Revue roumaine d'histoire”, VII, 1968, nr. 6, p. 1112.

³² 1918 la români. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român, vol. I *Documente externe 1879–1916*, București, 1983, telegrama lui S. Poklevsky-Koziell către Sazonov, privind discuția purtată cu Ion I.C. Brătianu referitor la intrarea României în război, 5/18 iunie 1915, p. 172.

atare se și stinge treptat. În anul următor (1916), el mai apare doar sporadic³³. Ministrul României de la Berlin rămâne cu convingerea că a fost înlăturat tacit din discuțiile privitoare la Suedia, ca o garanție că alianța nu se va concretiza³⁴.

De acum înainte, speranțele lui Beldiman se leagă doar de mersul războiului. O victorie decisivă a germanilor pe frontul de est cu siguranță că ar fi schimbat atitudinea guvernului. Dar și aici lucrurile par să meargă anevoios. Rușii ocupă Bucovina și agitațiile intervenționiste în țară brusc se întetesc. Două scrisori trimise generalului Falkenhayn dezvăluie îngrijorările unui diplomat bine informat. Descoperim acum un personaj „cu intrare” în sferele înalte ale puterii din Germania. În vremuri de război, nu poate fi la îndemâna oricărui personaj străin să solicite informații despre evoluția frontului, ba încă să le mai primească și la timp. Din corespondența cu Falkenhayn reiese că Beldiman se întâlnea relativ frecvent cu comandantul armatei germane. De fiecare dată îi sunt prezentate informații confidențiale cu privire la situația operațiunilor militare. Primește spre orientare chiar și hărți. Iar discuțiile merg mai departe. Beldiman apreciază lucid adevărata amploare a ofensivei Brusilov. Îi semnalează pericolele și avertizează că atitudinea României va depinde implicit de campania germană împotriva Rusiei pe frontul de răsărit³⁵.

Cu o săptămână înainte de intrarea României în război, se ferește să dea semne de slăbiciune. Dezmente zvonurile privind situația critică a relațiilor României cu Puterile Centrale. Nu bănuia, evident, nimic serios și protestează energic împotriva speculațiilor din presa germană³⁶. Momentul declarației de război îl surprinde departe de Berlin. Se află la băi, în plină vacanță de vară. Sosește la Legatie abia a treia zi, spre seară (17/30 august 1916). Cu suflet greu, îi scrie o telegramă secretarului de stat Gottlieb von Jagow, solicitând pașapoartele membrilor Legatiei României. În mare grabă s-au întocmit două liste cu subiecți români, în așteptarea formalităților repatrierii. Cea dintâi, Lista A, conținând 35 de persoane, cuprindea membrii Legatiei, directori și funcționari aflați în misiune oficială, unele personalități surprinse de evenimente în Germania. Îi regăsim, între alții, pe doctorul Vasile Sion, pe profesorul Virgil Arion, pe ministrul Trăsnea Greceanu, directorul de protocol, personal și decorații în cadrul Ministerului Afacerilor Externe, pe D.N. Panaitescu, directorul Biroului Român de Importuri, pe Andrei G. Constandachi, inginer la Căile Ferate Române³⁷. Cea de a doua listă îi

³³ Ziarul „Iașul” publică la 16 februarie 1916 un editorial sub semnătura lui Nerva Teohari, intitulat sugestiv *O alianță româno-suedeză?*

³⁴ BAR, Secția de Corespondență, Fond Al. Beldiman, S 28(7)/DCCLXXXVIII, Alexandru Beldiman către Dumitru Nenițescu, 21 mai/3 iunie 1916.

³⁵ Ibidem, S 13 (1–5)/DCCLXXXVIII.

³⁶ Idem, Secția Manuscrise, I Acte 10 a-d, „An die Hauptschriftleitung der «Frankfurter Zeitung»”, Berlin, 17 august 1916.

³⁷ ANIC, Fond Microfilme Germania (RFG), rola nr. 9, Legatia Regală a României, depeșă adresată de Alexandru Beldiman secretarului de stat von Jagow, Berlin, 17/30 august 1916, c. 812.

includea pe toți românii membri ai coloniei din Berlin – între ei numeroși studenți – care și-au exprimat dorința de a reveni în țară³⁸.

O serie de acuzații grave răzbat din vremea acelor evenimente. Rămas în funcția de cancelar al Legației, Jean Constantinescu scrie despre dezinteresul ministrului în ceea ce privește protejarea intereselor coloniei românilor din Berlin. Fără menajamente îl acuză de trădarea interesului național. Versiunea acuzării este că Beldiman plecase la Copenhaga fără a lăsa mijloace financiare pentru supraviețuirea familiilor de români³⁹, cuvinte grele, întărite de mărturiile studentului Nicolae Mihail. Personajul nu este unul oarecare. Fiu de general în armată și fost curier diplomatic al Legației pentru Viena, Budapesta și București, tânărul suportase condițiile vitrege ale internării în lagărul de la Holzminden. Din capul locului, Beldiman se asociază cu imaginea unui trădător. Nu s-a preocupat de repatrierea studențimii române. Cu bastonul în mână, umblând pe străzile Berlinului, se interesa doar de afaceri personale. Vreme de cinci zile, a pierdut timp prețios, suficient ca autoritățile germane să dispună arestarea suspușilor români. Presa românească publică chiar și un foileton. Sub titlul *Surprins în țară străină*, este redată povestea vieții din lagăr cu toate neajunsurile ei. Cititorul obișnuit rămâne negreșit cu imaginea unui Beldiman petrecut cu flori de „nemți” la gară, în contrast cu privirile pline de ură aruncate de populație sărmanilor studenți români⁴⁰.

Asemenea mărturii sunt greu de respins. Totuși, înaintea oricărei judecăți definitive, trebuie să reținem că acuzele se multiplică imediat după război, atunci când cauza lui Beldiman era pierdută. O bună parte dintre ele sunt replici la conflicte mai vechi⁴¹. Ca să înțelegem, trebuie să ne întoarcem la primele luni de război. Personalul Legației, în număr de 13 persoane în frunte cu Alexandru Beldiman, ajunge târziu, abia la 10/23 septembrie, la Copenhaga. Martorii susțin că, printre oficiali, s-au refugiat din calea războiului mai bine de 40 de cetățeni români⁴². Potrivit lui Beldiman, întârzierea plecării a fost provocată de dificultăți financiare deoarece toate plățile prin virament bancar au fost interzise României. Banii statului de care Legația dispunea la Diskonto Gesellschaft au fost sechestrați. Nu se găseau fonduri suficiente pentru a asigura cheltuielile necesare călătoriei prin

³⁸ AMAE, Problema 77, Dosare personale, vol. II, B24, Alexandru Beldiman, raportul dr. Sion relativ la captivitatea sa în Germania, Ministerul de Război, Direcția Cabinetul Ministrului, Iași, 29 aprilie 1917, f. 3.

³⁹ Idem, Fond 71/1914, E2 Berlin, raport al lui Jean Constantinescu către M. Pherekyde, președinte al Consiliului de Miniștri și ministru al Afacerilor Străine, 12 februarie 1919.

⁴⁰ Ibidem, vol. 30, descriere făcută de studentul Nicolae Mihail, fiul generalului Mihail, cu ocazia declarației de război dintre România și Germania și prezentarea suferințelor îndurate de români în lagărul de la Holzminden (Germania), culese din ziarul „Universul literar”.

⁴¹ Lucian Boia, *op. cit.*, p. 305.

⁴² BAR, Secția Manuscrise, Arhiva Beldiman, II Varia 3, 1912–1918 – Corespondență, „Die rumänische Berliner Botschaft in Kopenhagen”.

Rusia. Guvernul german s-a arătat însă dispus să permită Legăției utilizarea sumelor aferente fondului constituit la Berlin de către statul român, cu condiția asigurării reciprocității. O sumă egală celei solicitate de Alexandru Beldiman (în jurul a 300.000 de mărci germane) urma să fie pusă la dispoziția Germaniei pentru protecția supușilor rămași în România. Bani proveneau din fondurile Imperiului German la București. Sarcina împărțirii acestor fonduri revenea baronului von dem Bussche. În cazul plecării lui din București, reprezentanța diplomatică însărcinată cu protecția intereselor germane prelua întreaga răspundere⁴³. Ministrul de Externe al României nu răspunde însă punctual la oferta germană despre reciprocitatea creditului bancar. Telegrama lui Porumbaru (nr. 23612) din 8/21 septembrie ocolește subiectul și se referă doar la plecarea din București a ministrului german, însoțit de personalul agenției diplomatice și corpul consular⁴⁴. În criză de timp și de soluții, Beldiman se decide să-i prezinte situația lui Ion I.C. Brătianu, președintele Consiliului de Miniștri. Apelul este convingător: „Vă rog să interveniți personal pentru ca această chestiune să fie reglementată de o manieră fermă, pentru ca eu să pot da dispozițiile necesare pentru plecarea membrilor Legăției și a numeroaselor persoane ce îi însoțesc.”⁴⁵ Iar Brătianu se pare că a intervenit. Peste numai câteva zile, Alexandru Beldiman primește asigurări că problema creditului de 300.000 de mărci s-a rezolvat. Guvernul român acceptă fără ezitare propunerea, dacă se va respecta reciprocitatea. Textual Porumbaru s-a exprimat astfel: „Eu consider deci această chestiune definitiv reglată; banii se vor afla aici la dispoziția Legăției americane, din momentul în care ambasada de la Berlin va comunica remiterea aceleiași sume de către guvernul german la dispoziția Dumneavoastră.”⁴⁶ Dar neîncrederea era reciprocă și niciuna din părți nu dorea să facă primul pas. Guvernul german se angajase să trimită imediat ambasadei Statelor Unite suma de 300.000 de mărci germane, ca să ajungă, în final, la dispoziția ministrului Beldiman, numai atunci când ministrul american Vopicka avea să telegrafieze de la București că a primit contravaloarea acestei sume în lei⁴⁷. Între timp, din cauza întârzierii plecării, situația financiară a românilor din Germania se înrăutățise considerabil. Fără să dea dovadă de prea multă sensibilitate, ministrul de Externe Porumbaru se convinge greu că inițiativa trebuie să-i aparțină. La 16 septembrie, îi comunică lui Beldiman că a depus la ambasada Statelor Unite contravaloarea în lei a celor 300.000 de mărci germane⁴⁸. Chestiunea se reglementase, dar cu ce preț?!

⁴³ ANIC, Fond Microfilme Germania (RFG), rola nr. 9, telegramă adresată de Alexandru Beldiman consulului general al României la Stockholm, Horngren, c. 854.

⁴⁴ Ibidem, telegrama lui Horngren către Alexandru Beldiman, 8 septembrie 1916, c. 848.

⁴⁵ Ibidem, telegrama lui Alexandru Beldiman către Horngren, c. 849.

⁴⁶ Ibidem, telegrama lui Horngren către Alexandru Beldiman, 12 septembrie 1916, c. 860.

⁴⁷ Ibidem, telegrama lui Alexandru Beldiman către Horngren, Berlin, 13 septembrie 1916, c. 861–862.

⁴⁸ Ibidem, telegrama lui Horngren către Alexandru Beldiman, c. 864.

La Copenhaga, Beldiman aștepta zadarnic instrucțiuni. Nu știa cât va rămâne și nici nu se gândea imediat la o revenire în țară, fiindcă acolo erau principalii lui adversari, oamenii care îi zădărniseră politica externă și aruncaseră țara în ghearele unui război din care la final avea să iasă umilită – așa scria Alexandru Beldiman în scrisoarea deschisă adresată lui Brătianu, publicată de „Gazeta Bucureștilor” în 1917. Țara este o ruină fumegândă. Dezastrul este o consecință a politicii de război greșite a guvernului. Cabinetul este format din miniștri dominați de rele intenții și acte de corupție și este condus de un premier care a amăgit opinia publică, aprecia Beldiman. „Astfel virtuțile poporului nostru au fost sacrificate, nu pentru a asigura mersul lui ascendent spre un viitor mai mare și mai frumos, ci pentru a consuma decăderea și distrugerea patriei.”⁴⁹

Evident că o asemenea provocare nu putea rămâne fără urmări. După închiderea Legației, Beldiman rămâne formal în corpul diplomatic, la dispoziția ministerului. Devine un personaj nefrecventabil, de vreme ce nu află nici măcar noul cifru al corespondenței diplomatice. Nu comunică suficient cu ministerul. În ianuarie 1917, Tache Ionescu îi dă de veste că trebuie să justifice sumele de bani primite de la guvern pentru ajutorarea românilor rămași în Germania. Și asta nu este tot. Trebuie să trimită în țară, prin curieratul aliaților, documentele și actele oficiale din arhiva Legației de la Berlin⁵⁰. Peste o lună, urmează și „admonestarea” la scrisoarea deschisă. Reiese de acolo că, prin gândire, Beldiman aparține unei epoci învechite și nu se poate adapta voinței națiunii, timpurilor noi. Pur și simplu, i se reproșează că a rămas prizonierul unei alianțe tranzitorii cu inamicii milenari ai poporului⁵¹. Evident că nu putea răbda atât de mult. Din Charlottenburg, lângă Copenhaga, el trimite o epistolă la fel de tăioasă pentru Tache Ionescu. Voalat îl acuză de conformism și oportunism. Ministrul de Externe s-a solidarizat cu deciziile care au condus la distrugerea patriei, susține Alexandru Beldiman. Pe de altă parte, i se pare cel puțin ciudat că Germania devenise pentru Tache Ionescu „inamicul milenar”. Vizibil uluit de întorsătura situației, Beldiman îi amintește despre vechile lui legături de prietenie cu Kiderlen-Waechter, fostul șef al politicii externe germane. Aluzia apare doar în finalul scrisorii. Replica fundamentală se conturează în jurul ideii de responsabilitate. Intervenția României în război s-a dovedit o decizie greșită. A reprezentat un dezastru militar pentru care guvernul trebuie să-și asume răspunderea. Beldiman se consideră nevinovat și rămâne cu sentimentul datoriei împlinite. A avertizat la timp asupra atacului Bulgariei din

⁴⁹ AMAE, Problema 77, Dosare personale, B24, Alexandru Beldiman, vol. II: Alexandru Beldiman, *România înșelată și jertfită. Scrisoare adresată Domnului Prim-Ministru Ion I.C. Brătianu în ziua căderii Bucureștilor urmată de o încheiere privitoare la alianța cu Rusia*, în „Gazeta Bucureștilor”, <martie> 1917, p. 6.

⁵⁰ Ibidem, Alexandru Beldiman, telegramă cifrată expediată prin intermediul Legației Angliei.

⁵¹ Ibidem, telegramă cifrată către Legația din Stockholm, 2 februarie 1917.

sudul Dunării. Nu s-a lăsat sedus de anvergura ofensivei generalului Brusilov. La final, sfaturile i-au fost ignorate, iar România plătea cumplit experiența tragică a guvernanților⁵². Atitudinea de frondă a lui Beldiman are un oarecare ecou și în presa străină. Acuzația contra lui Brătianu este publicată în câteva ziare germane⁵³. În aprilie urmează anchetarea. Ion N. Papiniu, Constantin G. Nano și Duiliu Zamfirescu, toți miniștri plenipotențieri de clasa I, sunt invitați de către prim-ministru să formeze o comisie. Iată concluzia procesului verbal: „Constatăm că acuzațiile și invectivele din această scrisoare constituiesc o atingere gravă a disciplinei, fiind incompatibile cu raporturile de deferență și încredere ce trebuie să existe între funcționari și șefii lor; ca atare intră în prevederile art. 62 al legii de reorganizare.”⁵⁴ Se solicită destituirea și imediat se semnează decretul. Gestul reprezintă o formalitate, fiindcă regele Ferdinand îi dezaprobă atitudinea⁵⁵. Antipatia rămâne oricum reciprocă, deoarece Beldiman însuși îl contestă ca suveran.

În tot timpul beligeranței româno-germane, Alexandru Beldiman a rămas în relații amicale cu personaje din elita politicii germane, precum graful Reventlow, prințul Bülow sau baronul von dem Bussche. Reîntors la Berlin în septembrie 1917, se instalează împreună cu familia în localul Legăției și se pregătește pentru revenirea la București, în teritoriul ocupat de inamic⁵⁶. Ambițiile sunt mari. Propaganda pentru abdicarea forțată a regelui și reformarea țării sub control german îl plasează în tabăra carpiștilor radicali, în care rămâne până la sfârșitul războiului. La fel ca în cazul altor germanofili (Alexandru Marghiloman), politica lui Beldiman ține de împrejurări istorice. Percepția contemporanilor și judecata posterității îl transformă într-un renegat. Când războiul se sfârșea, Alexandru Beldiman nu se regăsea în tabăra învingătorilor. Era dificil, dacă nu imposibil, să-și mai susțină acuzațiile împotriva entuziasmului popular. Se întâmplă așa însă numai după evenimentele târzii ale anului 1918. Cu puțin timp înainte, tot ceea ce spunea Beldiman părea plauzibil. Țara chiar arăta ca o ruină fumegândă, iar războiul părea pierdut. Personajul nu se încadrează în tipologia unui trădător. Gândește diferit la soarta țării și crede într-un altfel de ideal. Cu toate că se întoarce în teritoriul ocupat de inamic, își folosește relațiile personale și iscusința ca să-i convingă pe germani că România trebuie reclădită și nu umilită. Din nou răzbate spiritul germanofil. Chiar sub ocupație militară, el crede într-o legătură strânsă cu Germania, una diferită față de cea din trecut, pe care poporul trebuie să o dorească, să o susțină consecvent. Ceea ce apărea drept utopie în ochii celor mulți rămăsese pentru Beldiman un crez politic.

⁵² Ibidem, Ministerul de Externe, telegramă cifrată, înregistrată la nr. 3249 din 2.03.1917.

⁵³ „Frankfurter Zeitung”, „Kölnische Zeitung”, „Achen Tagblatt”, edițiile din 18 martie 1917.

⁵⁴ AMAE, Problema 77, Dosare personale, vol. II, B24, Alexandru Beldiman, Ministerul de Externe, Direcțiunea Personalului și Protocolului, proces verbal, Iași, 12/25 aprilie 1917.

⁵⁵ Ibidem, f. 58.

⁵⁶ Idem, Fond 71/1914, E2 Berlin, raport al lui Jean Constantinescu către M. Pherekyde, președinte al Consiliului de Miniștri și ministru al Afacerilor Străine, 12 februarie 1919.

ROMANIAN DIPLOMATS DURING THE GREAT WAR. THE LEGATION IN BERLIN AND ALEXANDRU BELDIMAN'S POLICY

Abstract

Before World War One Romania's diplomatic Legation in Berlin became a prime destination for ambitious Romanian diplomats, as Germany played an essential role in Romania's security strategy. It was therefore not by accident that, during this period, the position was filled by Alexander Beldiman, who was close to King Carol I and clearly loyal to German policy in Europe. Throughout the whole war he consistently believed that the only chance for Romania to prosper lay in its alliance with Germany. From the beginning he consistently saw Romania going to war alongside the Central Powers. After the death of King Carol I, this attitude undoubtedly positioned him more and more in opposition to the government's true intentions. Beldiman was a tenacious character, well known within the high political circles of Germany. Emperor Wilhelm II granted him an audience and he corresponded with General Falkenhayn. Always well-informed from reliable sources, he constantly found himself in action. He appeared discreetly in the course of conversations between the leaders of the Romanians in Transylvania and the Hungarian government. He initiated discussions on the conclusion of an alliance of neutrals together with Sweden. And when all seemed lost, and Romania was preparing to intervene on the other side in the war, he rejected any German press speculation. Finally, disappointments flooded in. Beldiman fell victim to his own diplomacy. Accused of having mercilessly abandoned the Romanians remaining in Germany, he replied harshly to Prime Minister Brătianu. Consequently, he was dismissed from the diplomatic corps, under suspicion of collaboration with the enemy. A diplomatic career that seemed triumphant finally went down in flames.

Keywords: diplomacy; World War I; Romania; Germany; Austria-Hungary; Transylvania; politics; government; national minorities

APĂRAREA PASIVĂ ȘI PLANURI DE EVACUARE A POPULAȚIEI DIN MOLDOVA ÎN 1944

TAMARA BOTEZ*

În 1933, prin decret regal, s-a constituit Apărarea Pasivă, moment ce a reprezentat actul de naștere al protecției civile din România. Odată cu cel de-al Doilea Război Mondial a apărut Comitetul de Coordonare a Apărării Passive, care funcționa pe lângă Ministerul Aerului și Marinei, și s-au creat servicii de apărare pasivă pe lângă departamentele altor ministere¹. Evenimentele din iarna anului 1943 și cele din 1944 au determinat o asiduă preocupare a structurilor nou create pentru a institui măsuri eficiente care să permită limitarea și înlăturarea efectelor bombardamentelor inamice, precum și rezolvarea situației noului val de refugiați, a persoanelor evacuate și a sinistraților. Spre deosebire de vara anului 1940, retragerea era mult mai organizată, autoritățile fiind pregătite, de această dată, pentru a face față problemelor, cu planuri de evacuare realizate încă de la sfârșitul anului 1943.

Conform Ordinului nr. 4002, din 10 ianuarie 1944, dat de Ministerul Afacerilor Interne către prefecturi, evacuarea urma să se facă după un plan clar stabilit dinainte: „Până pe 15 ianuarie a.c., planul de evacuare trebuie întocmit în linii generale, iar până la 20 ianuarie va fi completat în toate detaliile”²; ținând cont de situația deosebită, ordinele scrise se dădeau doar dacă era strict necesar, expedierea corespondenței era redusă la minimum, făcându-se uz de telefon și de curieri³. Planul de evacuare, denumit *Operațiunea 1111 M*, avea scopul principal de a lăsa teritoriul liber la dispoziția armatei, pentru ca aceasta să aibă deplină libertate în desfășurarea operațiunilor militare⁴.

Toate planurile de evacuare aveau un caracter secret, iar pregătirea aplicării lor trebuia efectuată cu discreție, pentru a nu se alarma populația. Prioritatea evacuării era următoarea: a) personalul administrativ și tehnic dependent de Ministerul Afacerilor Interne; b) valorile, actele de gestiune, actele importante și materialele, în special cele de la întreprinderile comunale; c) grânele, vitele,

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași; tamarabotez@gmail.com.

¹ Ion Popa, Laura Meri Epure, *Pregătirea în domeniul prevenirii și intervenției în situații de urgență*, vol. II, București, 2009, p. 8.

² Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale (în continuare: DJAN Iași), fond Prefectura județului Iași. Confidențial – Cabinet, dosar nr. 1/1944, Strict Secret – Instrucțiuni nr. 4002 ale Ministerului de Interne către prefecturi, 10 ianuarie 1944, f. 3.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem, dosar nr. 3/1944, Planul pentru executarea Operațiunii nr. 1111 M, redactat de Prefectura Iași, f. 3.

materialele industriale etc.; d) populația civilă⁵. Faptul că civilii erau pe ultimul loc nu era deloc întâmplător. Autoritățile doreau să evite „a goli de populație românească teritoriul pe care suntem siliți să-l părăsim vremelnic”, recomandând ca primarii, mai ales din zona rurală, alături de ajutorii de primari, de funcționarii locali care nu făceau parte din cadrul armatei, de preoți, învățători și intelectuali să nu se retragă din zonă, pentru a îndruma persoanele rămase⁶.

De altfel, prin ordinul primit de prefecturi, la 10 ianuarie 1944, se preciza că din mediul rural erau evacuați obligatoriu notarul și funcționarii, iar facultativ primarul, ajutorii de primar, familiile acestora și ale funcționarilor⁷ și populația civilă, prin aceasta din urmă înțelegându-se doar „intelectualii și țăranii înstăriți”⁸. Din comunele urbane erau evacuați obligatoriu funcționarii și, facultativ, primarul, ajutoarele sale și familiile lor; de asemenea, erau evacuați obligatoriu prefectul, subprefectul și funcționarii de la prefecturi. Personalul evacuat își lua „strictul necesar din îmbrăcăminte, încălțăminte, rufărie, așternut și veselă, împachetate în așa fel încât să ocupe cât mai puțin loc”⁹. La 10 februarie 1944 s-a precizat că fiecare persoană evacuată avea dreptul la „60 kg bagaj (îmbrăcăminte, hrană, săpun etc.), nimic în plus peste această greutate”¹⁰. Conform instrucțiunilor date de Ministerul de Interne, din 4 februarie 1944, evreii și alți minoritari erau excluși de la evacuare, iar restul populației evacuate urma să ajungă în zonele de evacuare prin mijloace proprii¹¹.

Practic, în cel mai scurt timp prefecturile trebuiau să întocmească planuri precise privind populația care urma a fi evacuată, locul unde avea să fie transferată și mijloacele de transport folosite, din ce gară se pleca și cu care tren, care era destinația și care era punctul de prezentare odată ce se ajungea la destinație¹². La 15 ianuarie 1944, șeful de Stat Major, lt. colonel M. Ionescu, comunica prefecturilor Iași, Baia, Roman, Botoșani și Dorohoi că, în conformitate cu Ordinul nr. 678458, din 12 ianuarie 1944, dat de mareșalul Antonescu, industriile care nu puteau deveni productive nu erau incluse în planurile de evacuare, însă urmau să fie distruse cele care ar fi putut servi scopurilor de război ale inamicului; erau

⁵ Ibidem, dosar nr. 1/1944, Ordinul nr. 4002, Ministerul de Interne către prefecturi, 10 ianuarie 1944, f. 3–4.

⁶ Ibidem, Instrucțiuni în vederea evacuării, Ministerul Afacerilor Interne către prefecturi, 10 februarie 1944, f. 256.

⁷ Ibidem, Anexă la Ordinul nr. 4002, Ministerul de Interne către prefecturi, f. 9.

⁸ Ibidem, Notă a Prefecturii județului Iași adresată Primăriei municipiului Iași, martie 1944, f. 556.

⁹ Ibidem, Anexă la Ordinul nr. 4002, Ministerul de Interne către prefecturi, f. 9–10.

¹⁰ Ibidem, Instrucțiuni în vederea evacuării ale Ministerului de Interne, 10 februarie 1944, f. 256.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem, Ordinul nr. 4002, Ministerul de Interne către prefecturi, 10 ianuarie 1944, f. 6.

evacuate și cirezile de vite ale satelor și ale marilor proprietari, populația civilă păstrându-și animalele¹³.

Ulterior, se preciza că nu se va demonta nicio instalație industrială, decât dacă erau asigurate mijloacele de transport pe calea ferată sau pe apă, pentru a fi trimise la destinație. Se evacua în însă materialele finite din fabrici (textile, tutun, spirt etc.), cerealele, zahărul, uleiul, fasolea, semințele de floarea soarelui, lăsând populației strictul necesar¹⁴. Organele de jandarmerie erau ultimele elemente care se retrăgeau din teritoriu, cu mult în urma convoaielor autorităților administrative și ale celorlalte instituții; din această cauză, jandarmii nu puteau însoți convoaiile de evacuare organizate de pretori, care răspundeau de ordinea și ajungerea la destinație a bunurilor și a persoanelor evacuate¹⁵.

Erau stabilite și etapele zilnice pentru evacuare (pentru coloanele auto 80 km/zi, pentru cele cu căruțe 30 km/zi, pentru cele de oameni care mergeau pe jos 20–25 km/zi, pentru convoaiile de vite mari 20 km/zi, iar pentru cele cu vite mici 15 km/zi) și ordinea în coloană (formațiunile armatei inclusiv premilitari, coloanele armatei, convoaiile de vite ale armatei care urmau să meargă pe drumurile laterale sau chiar pe câmp, convoaiile populației civile)¹⁶. Pentru locuitorii din Moldova, zona repartizată pentru evacuare a fost județul Argeș¹⁷, numărul celor înscriși pentru evacuare fiind de 141.000 de persoane (în martie 1944). Posibilitățile de cazare (176.000 de locuri) erau mult mai mari decât numărul celor înscriși, autoritățile estimând că, în momentul precipitării evenimentelor, oamenii aveau să plece din calea trupelor invadatoare și fără acele bilete de evacuare obligatorii¹⁸.

Autoritățile doreau să evite aglomerarea centrelor urbane și din acest motiv populația evacuată era repartizată spre zonele rurale. Cei care nu respectau această decizie erau „trecuți cu forța” în zona prevăzută, riscând însă să piardă locul de cazare pe care guvernul îl asigura. Totodată, în fiecare județ se organiza un centru de coordonare format din prefect și comandantul garnizoanei locale; ei colaborau, în vederea executării programului de evacuare, cu reprezentatul Marelui Stat Major, însărcinat cu executarea locală a programului. Reprezentații Consiliului de Patronaj și ai Comisariatului Refugiaților se întruneau săptămânal de două–trei ori, pentru a constata evoluția operațiunilor de evacuare și pentru a coordona măsurile

¹³ Ibidem, f. 115.

¹⁴ Ibidem, Instrucțiuni în vederea evacuării ale Ministerului de Interne, 10 februarie 1944, f. 257–258.

¹⁵ Ibidem, Legiunea Jandarmi Iași către Prefectura județului Iași, 15 februarie 1944, f. 293.

¹⁶ Ibidem, Instrucțiuni privind pregătirea Operațiunii 1111 M și B, 12 februarie 1944, f. 425.

¹⁷ *Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*, vol. X (ianuarie–aprilie 1944), ed. Marcel-Dumitru Ciucă, Maria Ignat, București, 2007, doc. nr. 8, 6 martie 1944, p. 238.

¹⁸ Ibidem, doc. nr. 11, 20 martie 1944, p. 342.

teoretice cu cele practice, informând Ministerul de Interne asupra necesităților constatate¹⁹.

La 14 februarie 1944, pentru zonele Botoșani, Iași, Fălticeni și Roman se dădea ordinul de începere a operațiunilor de evacuare, fiecare prefectură raportând zilnic, la ora 12.00, telefonic și telegrafic, stadiul execuției Operațiunii 1111 M²⁰. La 7 martie 1944, ca urmare a Ordinului nr. 196 al mareșalului Antonescu, se puteau evacua și intelectualii, pensionarii, comercianții etc., precum și țărani înstăriți care doreau acest lucru, începând chiar din ziua primirii ordinului respectiv²¹. Chestura Poliției trebuia ca începând din 18 martie 1944, săptămânal, sâmbăta, să comunice prefecturii numărul persoanelor care erau evacuate, pe profesii, aceste date fiind transmise ulterior Ministerului de Interne²². Odată cu declanșarea Operațiunii 1111 M pentru evacuare, în toate județele rămăneau permanente compuse din personalul administrativ, jandarmi teritoriali și agricoli, Poliția de Stat și Siguranța Statului, care urmau să fie evacuați odată cu armatele de operațiuni. Pentru județele Dorohoi și Botoșani zonele de primă destinație a celor evacuați au fost: Timișești, Tg. Neamț, Crăcăoani, Piatra Neamț, Boloboc-Bozieni, Văleni, iar pentru județul Iași: Poieni, Ciurea, Moinești, Mădârjac, Dumești, Rafaila, Doljești, Cerbotești, Dobrovăț²³. Asupra modului cum se desfășurau aceste operațiuni, fiecare prefectură, începând cu 24 martie 1944, ora 20.00, trebuia să trimită zilnic Corpului IV Armată un buletin informativ telefonic²⁴.

Ca urmare a evacuării, s-a ajuns la o stare de haos și dezorganizare, în pofida planurilor întocmite. Toate posturile de pândă și alarmă din zona Moldovei erau ridicate în martie 1944, organele de apărare pasivă, militară și civilă dezorganizându-se prin evacuare. Totodată, secțiile de jandarmi și primăriile rămase în urmă erau lipsite de legături telefonice cu prefecturile, căci posturile telefonice fuseseră preluate de armată²⁵. Pe lângă aceste aspecte, s-a adăugat faptul că mulți comercianți, anticipând evenimentele, se transferaseră mult mai devreme în alte localități decât cele stabilite de guvern, fiind nevoiți ulterior să solicite pentru ei și familiile lor buletine de evacuare²⁶ pentru localitățile în care se refugiaseră.

¹⁹ *Ibidem*, doc. nr. 12, 27 martie 1944, p. 385–386.

²⁰ DJAN Iași, fond Prefectura județului Iași. Confidențial – Cabinet, Ordin nr. 78600 al șefului de Stat Major, colonel C. Verdeș, 14 februarie 1944, f. 446–447.

²¹ *Ibidem*, Ordin telefonic nr. 5276 adresat Prefecturii Iași, 10 martie 1944, f. 571.

²² *Ibidem*, Ordin al Prefecturii către Chestura Poliției Iași, 10 martie 1944, p. 572.

²³ *Ibidem*, dosar nr. 1/1944, Ordin al șefului Statului Major colonelul Duțescu către Prefectura Iași, 23 martie 1944, f. 723. La 14 iunie 1944, când județul Iași era ocupat în mare măsură de armatele sovietice, o parte din populația din această zonă fusese evacuată în județul Argeș, plasa Costești (aproximativ 5.000 de oameni), iar o altă parte în satele neocupate din județul Iași. – *Ibidem*, dosar nr. 5/1944, Raport al Prefecturii județului Iași către Consiliul de Patronaj, f. 127.

²⁴ *Ibidem*, f. 724.

²⁵ *Ibidem*, dosar nr. 10/1944, Notă a Prefecturii județului Iași, 13 iulie 1944, f. 95.

²⁶ *Ibidem*, dosar nr. 1/1944, Informare nr. 251 a Prefecturii județului Iași către Ministerul Afacerilor Interne, 17 martie 1944, f. 616. Ministerul de Interne emitea „buletinul nominal de evacuare”, care avea un număr de ordine, pe el fiind completate de către autorități o serie de date:

Numeroase fabrici se închideau, chiar și cele care nu aveau ordin de evacuare, în condițiile în care patronii și conducerea fabricilor respective erau evacuate, iar muncitorii rămâneau cu salariile neachitate, fapt ce crea o adevărată problemă socială. Această situație a determinat Ministerul Muncii ca printr-o circulară (nr. 6600/B, din 22 martie 1944) să precizeze că întreprinderile care aveau ordin de evacuare și obținuseră aprobarea pentru concedierea personalului erau obligate „să achite salariatul concediat cel puțin salariul cu accesoriile pe luna în curs și pe luna următoare, conform Articolului 76, din Legea contractelor de muncă”. Circulara stipula de asemenea că întreprinderile care nu primiseră ordin de evacuare „nu-și pot întrerupe sau restrânge activitatea și nici nu pot concedia personalul decât cu aprobarea organelor de drept”²⁷.

Și populația civilă evacuată întâmpina numeroase greutăți, mai ales din cauza lipsei mijloacelor de transport. Nemulțumirile se accentuau mai ales atunci când unii abuzau de averea sau funcția lor, încărcând vagoanele cu mobilier și alte bunuri, în detrimentul celor care doreau să plece doar cu un bagaj de mână; această situație defavoriza și unele instituții, care nu reușeau să-și transfere arhiva, dar și spitalele, care nu puteau să-și transporte nici măcar materialele de primă urgență²⁸.

În vederea evaluării modului în care se desfășurau evacuările în Moldova, guvernul a trimis în zonă o comisie formată din profesorul Călniceanu, secretar general la Ministerul Agriculturii, Emil Odăgescu, secretar general la Ministerul Muncii, și Mircea Georgescu, secretar general la Ministerul Justiției. Raportul acestora reliefa condițiile dificile în care se realizau evacuările din Moldova, în special în județele Tutova, Vaslui, Roman și Bacău²⁹. S-a constatat că majoritatea vagoanelor acelor garnituri destinate evacuaților circulau deschise și se înregistraseră decese, din cauza frigului, printre premilitari și copii; unii șefi de gară puneau la dispoziție vagoane doar contra unei anumite sume de bani, așa cum se întâmpla în gara Negrești, din județul Vaslui. Armata blocase toată cantitatea de benzină de 31.000 de litri din județul Vaslui, astfel încât toți cei care ajungeau în

numele și prenumele persoanei evacuate, vârsta, profesia, domiciliul, persoanele care o însoțeau, cantitatea de bagaje, locul unde era evacuată, data la care se făcea evacuare, mijlocul de transport folosit pentru evacuare, locul și ora de adunare pentru evacuare. Aceste buletine erau considerate ca fiind valabile doar cinci zile de la data emiterii. – Ibidem, dosar nr. 9/1944, f. 51.

²⁷ Ibidem, f. 675.

²⁸ Ibidem, Notă a Prefecturii județului Iași către Marele Stat Major, 19 martie 1944, f. 684. Numărul celor care doreau să fie evacuați era destul de mare, mai ales în zona urbană. De exemplu, la Iași, erau 580 de funcționari plus membrii familiilor lor (1.102), la care se mai adăugau 24.409 persoane din rândurile populației civile, în total fiind 26.091 de oameni. Pe lângă acești oameni, trebuiau evacuate 33.020 kg de arhivă, 47.190 kg de aparatură, 270.695 kg de diferite materiale, iar prefectura nu avea la dispoziție decât 44 de cai, 17 căruțe și 16 trăsuri, care erau insuficiente. – Ibidem, f. 687–688. Situația era aceeași în întreaga zonă care trebuia să fie evacuată; astfel, de exemplu, pentru întregul județ Iași și pentru municipiul Iași erau necesare 4.145 de căruțe, dar deficitul era de 3.395, în condițiile în care acestei prefecturi i se repartizaseră doar 750 de căruțe. – Ibidem, dosar nr. 1/1944, f. 581.

²⁹ *Stenogramele*, vol. X, doc. nr. 13, 10 aprilie 1944, p. 397.

această zonă rămăneau blocați aici. Prefecții de Roman, Vaslui și Bacău atrăgeau atenția că armata efectua rechiziționări masive de vite, dând oamenilor bonuri de rechiziții³⁰. Erau semnalate și aspecte pozitive. De exemplu, în majoritatea gărilor, existau posturi medicale și cantine pentru refugiați, iar la 17 km de Focșani funcționa o stație de deparazitare a armatei, destinată și refugiaților³¹.

Comisia guvernului menționa și neregulile provocate de coloanele germane, compuse din calmuci, cazaci, uzbeki, kârgâzi, toți îmbrăcați în uniforme germane și însoțiți de femei în căruțe. În cadrul unităților respective, formate din cca 1.000 de oameni, erau efectiv doar „cinci germani”, care nu reușeau să stăpânească restul soldaților. Aceste coloane, lipsite de hrană și bani, se pretau la acte de vandalism, de jaf și chiar crime. Reacțiile autorităților locale față de aceste incidente erau lipsite de consistență, căci „este greu [ca] un jandarm să se pună să tragă într-o coloană înarmată”³². Erau și cazuri în care autoritățile reușeau să pună capăt actelor de vandalism ale soldaților germani, așa cum s-a întâmplat la Piatra Neamț, unde, ca urmare a constituirii de patrulare mixte din soldați români și soldați germani³³, lucrurile au reintrat în normalitate.

Evitarea acestor probleme provocate de coloanele germane a devenit o prioritate și pentru guvern. Soluția găsită a fost stabilirea unui traseu fix al deplasărilor și organizarea unor centre de aprovizionare pentru aceste trupe, plasate de-a lungul traseelor respective³⁴.

După trecerea fazei inițiale a evacuării, s-a încercat să se reintre într-o oarecare normalitate, autoritățile reluând lucrările pentru fortificații și șosele. Lipsea însă forța de muncă, formațiunile speciale de lucrători, cele alcătuite din evrei, nefăcând față cererii. În această situație, a fost solicitată populația civilă rurală, fiind preferați refugiații ale căror ogoare rămăseseră în teritoriile ocupate de inamic, acești oameni urmând a fi remunerați pentru munca prestată³⁵.

O atenție deosebită a fost acordată și lucrărilor de apărare pasivă. La 11 iulie 1944, prin Direcțiunea 2559, Ministerul Afacerilor Interne stabilea modul în care trebuiau să fie construite tunelurile-adăpost: „în sistemul galeriilor de mină. Conform proiectului secțiunea este în formă de trapez cu baza superioară de 1,70 metri, baza inferioară de 2 metri, iar înălțimea de 2,5 metri. S-a ales această secțiune pentru a da posibilitatea de adăpostire pentru 5–6 persoane, pe 1 metru de galerie și în special pentru a avea o bună ventilație naturală. Cadrele se construiesc din lemn rotund de 20–25 cm sau din cioplitură de 15–18 minim, iar căptușeala galeriei din dulapi de 4–5 cm grosime (...). Intrarea în galerie se va face în pantă

³⁰ *Ibidem*, p. 398.

³¹ *Ibidem*, p. 399.

³² *Ibidem*, p. 400.

³³ *Ibidem*, p. 402.

³⁴ *Ibidem*, p. 403.

³⁵ DJAN Iași, fond Prefectura județului Iași. Confidențial – Cabinet, dosar nr. 5/1944, Informare nr. 3841 a Prefecturii județului Iași către primărie, 15 iunie 1944, f. 97.

de minim 20 metri și pe o lungime de circa 8 metri. Aceasta este necesară contra suflului. Intrările în galerii se vor pune la circa 20 metri distanță una de alta.”³⁶

Cum aceste lucrări de apărare pasivă se efectuau destul de greu, din ordinul mareșalului Antonescu, autoritățile locale, în caz de alarmă, trebuiau să disperseze populația rurală și urbană, recomandându-se refugierea pe câmpuri, prin păduri etc., pentru a nu se produce aglomerări. Populația urbană era sfătuită să se ascundă în șanțuri, evitându-se adăposturile colective mari, iar, în sate, în caz de alarmă, trebuiau trase clopotele (nici vitele nu puteau fi adunate în turme prea mari, iar în caz de alarmă erau împrăștiate sau duse în păduri)³⁷. Copiii erau evacuați din centrele aglomerate în satele mai bogate și mai ferite de pericolul aerian. În aceste sate, cu ajutorul Consiliului de Patronaj, copiii erau organizați în colonii, iar autoritățile locale le asigurau cazarea, hrana și educarea³⁸.

Subsecretariatul de Stat al Aerului, Comandamentul Apărării Antiaeriene, în 1944, a editat și răspândit și o broșură cu *Sfaturi referitoare la protecția contra atacurilor*, în condițiile în care atacurile aeriene inamice deveneau tot mai dese și mai intense. Oamenilor li se dădeau îndrumări privind adăpostirea, măsurile ce trebuiau luate contra incendiilor, precum și cele pentru salvare³⁹. Circulația în orașe se făcea numai pentru chestiunile de strictă necesitate, iar cumpărăturile din magazine și din piețe trebuiau „să se facă cât mai expeditiv, pentru a se evita aglomerațiile”⁴⁰. Toate sfaturile aveau în vedere limitarea la minim a pierderilor de vieți omenești.

Broșura menționa de asemenea că inamicul „lansează de multe ori din avioane diferite obiecte încărcate cu explozivi ca: port-țigarete care explodează la deschidere, creioane explozive; ceasornice de buzunar care explodează când sunt întoarse; broaște de culoare pământie care explodează când se calcă pe ele; scrisori umplute cu explozive; diferite bomboane, prăjituri, biscuiți ce sunt otrăvite sau infectate cu diverși microbi de ciumă, holeră etc.” Prin urmare, populația era

³⁶ Ibidem, dosar nr. 228/1944, f. 12. Directiva venită de la Minister menționa chiar și modul în care trebuia să fie organizat șantierul, prevăzând că pentru construirea unui tunel-adăpost erau necesari doi lucrători mineri (care să sape galerii și să execute căptușirea), patru salahori (pentru căratul pământului cu roabele din galerii), un dulgher și două ajutoare ale acestuia (pentru pregătirea materialului lemnos). Salahorii folosiți pentru căratul pământului și pentru ajutorarea dulgherilor trebuiau să fie recrutați dintre premilitari și evrei. – Ibidem, f. 12v.

³⁷ Ibidem, Ordin telefonic nr. 872, dat din ordinul mareșalului Ion Antonescu de către Ministerul de Interne către Prefectura județului Iași, 1 mai 1944, f. 18. Tot aici se preciza că: „veți scoate din oraș și trimite la țară, unde îi veți pune la muncă, toată populația rurală care s-a refugiat la oraș, țigani și toți oamenii fără căpătâi care se găsesc azi îndeosebi în mahalalele orașelor. Brutarii și cei care vând produse alimentare vor fi de asemenea dispersați în comunele vecine orașelor; aceeași măsură se va lua cu depozitele și stabilimentele industriale.” – Ibidem.

³⁸ Ibidem.

³⁹ *Sfaturi referitoare la protecția contra atacurilor*, București, 1944, p. 6–8.

⁴⁰ Ibidem, p. 5.

sfătuită să evite astfel de capcane și să manifeste o mai mare atenție și suspiciune față de persoanele străine⁴¹.

Referitor la tratamentul acordat de către populație prizonierilor sau soldaților parașutați din avioanele inamice, Marele Stat Major stabilise o serie de proceduri, la 10 mai 1944, completate ulterior printr-un nou ordin, la 13 august 1944. Potrivit ordinului Marelui Stat Major, autoritățile trebuiau anunțate imediat, iar acestor persoane străine nu li se acorda decât cel mult primul ajutor, găzduirea lor fiind interzisă cu desăvârșire. Marele Stat Major reprezenta singura autoritate căreia îi revenea dreptul de a-i interoga pe prizonierii respectivi, care nu puteau fi ridicați sau predați militarilor germani (chiar și cei capturați de trupele germane trebuiau predați autorităților române, potrivit înțelegerilor existente între Marele Stat Major și Misiunea Germană din România)⁴².

În primăvara și vara anului 1944, bombardamentele aeriene au devenit o realitate tot mai prezentă în zona Moldovei. Orașul Iași era în mod constant bombardat. Atacuri puternice au avut loc în nopțile de 5 spre 6 iunie și 6 spre 7 iunie 1944, când avioanele sovietice au aruncat, după aprecierile autorităților locale, circa 1.500 de bombe. Au fost distruse 461 de clădiri (printre care Banca Națională, spitalul Sf. Spiridon, Inspectoratul de Poliție, Biserica Sf. Anastasie, clădirea Arhivelor Statului, fabrica Olea etc.), 205 clădiri fiind grav avariate, iar 339 ușor avariate, înregistrându-se, totodată, și numeroase victime umane: 309 morți și 441 de răniți⁴³. Aceste bombardamente puternice, desfășurate în două nopți consecutive, au speriat populația civilă, mulți refugiindu-se în satele vecine sau în regiuni mai îndepărtate. Cei rămași în oraș părăseau localitatea după ora 19.00, petrecând noaptea pe câmp, unde considerau că vor fi mai în siguranță. Mai mult chiar, pentru o perioadă de timp, orice activitate comercială și industrială a încetat, remarcându-se, ulterior, o lipsă acută de alimente și de gaz lampant⁴⁴.

Zilnic, toate prefecturile din județele în care se efectuau evacuări trimiteau la București rapoarte privind modul în care se desfășurau acestea, precum și informații despre evoluția frontului. Dacă pentru perioada martie-mai 1944 situația frontului pare a fi „staționară”⁴⁵, înregistrându-se doar bombardamente răzlețe, începând cu luna iunie 1944 ele devin tot mai dese și mai păgubitoare⁴⁶, în ce privește victimele și distrugerile provocate.

Rapiditatea cu care a evoluat situația frontului a determinat Marele Stat Major, la 20 august 1944, să ordone evacuarea la nord de linia Piatra Neamț-Roman-Băcești-Buhăești-Vaslui a întregului surplus de cereale din noua recoltă

⁴¹ *Ibidem*, p. 8.

⁴² DJAN Iași, fond Prefectura județului Iași. Confidențial – Cabinet, dosar nr. 227/1944, Ordinul nr. 566154 al Marelui Stat Major, Secția a 2-a, 13 august 1944, f. 1–2.

⁴³ *Ibidem*, dosar 226/1944, Raport al Prefecturii județului Iași, 8 iunie 1944, f. 66.

⁴⁴ *Ibidem*, Buletin Informativ al Chesturii Poliției Iași, 8 iunie 1944, f. 68.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 24–54.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 66–77.

(se lăsa numai necesarul pentru populație și armată), a materialelor prime și finisate, a surplusului de alimente, îmbrăcăminte, arhive, valori artistice, inventar agricol mecanizat, precum și a persoanelor care doreau să părăsească teritoriul. Rămăneau în zonă și „urmează soarta unităților operative jandarmii teritoriale, poliția de stat și Siguranța, pompierii civili și militari”⁴⁷. Populația evacuată, repartizată în coloane însoțite de un șef medic și unul veterinar, era dirijată astfel încât să se evite traversarea orașelor, iar hrana celor evacuați pe jos era asigurată de cantinele organizate de către Ministerul Afacerilor Interne⁴⁸.

Bombardamentele aeriene inamice au produs o nouă categorie de oameni afectați de realitățile crude ale războiului: *sinistrații*. Statutul acestor oameni a fost stabilit de guvern. Circumscripțiile de Apărare Pasivă, care funcționau pe lângă circumscripțiile polițienești, în municipii, comune urbane și comune rurale, își constituiau o echipă tehnică și una sanitară. Echipa tehnică lua măsuri în vederea acordării primului ajutor pentru salvarea victimelor bombardamentelor, constata decesele, asigura transportul decedaților, restabilirea căilor de comunicații și serviciile edilitare, înlesnea lucrările tehnice de dărâmare și întocmea liste cu imobilele afectate (specificând situația acestora – distruse total, parțial sau doar avariate), iar pe baza acestor informații circumscripțiile de poliție constituiau *Dosarul proprietăților sinistrate*. Echipa sanitară întocmea liste cu numele și prenumele persoanelor rănite sau decedate în urma bombardamentelor, liste pe baza cărora circumscripțiile de poliție constituiau *Dosarul persoanelor sinistrate*; totodată, acorda primul ajutor medical și lua măsuri pentru transportul cadavrelor (fie prin ridicarea lor de către familie, fie prin transportarea și înmormântarea gratuită de către primărie, preoții și toți oficianții cultelor fiind obligați să își ofere gratuit serviciile)⁴⁹.

Pentru fiecare sinistral și pentru familia sa se întocmea o *Fișă de sinistral*, în care era trecută situația socială, dacă persoana în cauză mai dispunea de altă avere sau mijloace de trai, starea imobilului, menționându-se, totodată, dreptul la ajutor și recomandându-se măsurile urgente în vederea acordării de sprijin (hrană, îmbrăcăminte, bani sau evacuare)⁵⁰. Pentru stabilirea definitivă a statutului de sinistral erau instituite comisii judecătorești, care puteau pronunța pe loc pedepsirea cu închisoare corecțională de la 3 la 6 ani a persoanelor care își însușeau

⁴⁷ Ibidem, Ordinul nr. 433663, din 20 august 1940, al Armatei a IV-a, Marele Stat Major, Secția a 4-a, f. 89.

⁴⁸ Ibidem, f. 89r-v.

⁴⁹ *Stenogramele*, vol. X, doc. nr. 19, 29 aprilie 1944, p. 539–540.

⁵⁰ Ibidem, p. 541. Mihai Antonescu recomanda ca pentru cunoașterea exactă a situației fiecărui sinistral pe spatele *Fișei de sinistral* să se menționeze cât mai clar situația: „nici o avere, complet distrusă”, „cere evacuarea”, „cere ajutor în bani”, „are nevoie de alimente”, „are nevoie de îmbrăcăminte”, „așteaptă cazarea”, „așteaptă plasarea pentru muncă” etc. Pe baza acestor situații, primăriile împreună cu Consiliul de Patronaj, mai ales în centrele muncitorești și cele cu populație nevoiașă, organizau cantine, centre de îmbrăcăminte, de evacuare, de cazare, de acordare de ajutoare bănești și de plasare la muncă. – Ibidem, doc. nr. 16, 20 aprilie 1944, p. 468.

pe nedrept calitatea de sinistat, precum și amendarea cu sume de la 10.000 la 1.000.000 de lei a delegaților și comisiilor de constatare provizorie „care vor fi lucrat cu rea-credință”⁵¹.

Sinistrații aveau prioritate la angajare în diferite profesii, precum și la numirile în funcțiile publice, urmând ca la sfârșitul războiului statul să organizeze, pe lângă Ministerul Lucrărilor Publice, o Casă de reconstrucție pentru locuințe destinate populației nevoiașe, funcționarilor de stat sau particulari, meseriașilor și pensionarilor, contribuind la aceasta cu materiale ieftine și cu organizarea antreprizelor de construcții⁵². La 3 mai 1944, prin Decretul-Lege nr. 252 privind măsurile excepționale pentru ajutorarea sinistraților rezultați în urma bombardamentelor aeriene, se prevedea că această sarcină intra în obligațiile Consiliului de Patronaj împreună cu primăriile municipiilor, comunelor urbane și rurale, cu concursul comandamentelor militare de garnizoană. Acestora le revenea obligația organizării centrelor de asistență pentru sinistrați, îngrijindu-se de amenajarea, instalarea și funcționarea centrelor de ajutor, care distribuiau alimente, îmbrăcăminte și chiar bani. Acoperirea tuturor cheltuielilor era asigurată de Consiliul de Patronaj, căruia i se deschisese un credit special nelimitat, prin Legea nr. 188, din 31 martie 1944⁵³. La acel moment, Ministerul Finanțelor acordase deja Consiliului de Patronaj suma de 400.000.000 de lei pentru amenajarea a 64 de centre de asistență. În fiecare județ, trebuia să fie organizat un centru de asistență, Consiliului de Patronaj fiindu-i pusă la dispoziție pentru fiecare județ suma de 2.000.000 de lei, care putea fi folosită „numai după producerea atacului aerian, sub formă de subvenție”⁵⁴.

Pentru o imagine cât mai clară privind pagubele suferite de sinistrați, la 16 august 1944, Ministerul de Interne impunea autorităților sarcina de a fotografia clădirile distruse de bombardamente. În condițiile în care instrumentele de fotografiat reprezentau un lux, s-a decis ca garnizoanele locale să angajeze reporteri care să fotografieze pagubele provocate de bombardamentele inamice, plata acestora făcându-se din fondul blocat al Administrației Financiare, fond aflat la dispoziția prefecților de județ (conform Ordinului circular nr. 5045 M, din 17 iulie 1944). Fabricile mari trebuiau, cu acordul garnizoanei, „să-și fotografieze pe cont propriu sinistrele ce au suferit”⁵⁵.

După cum se poate observa, în general, autoritățile erau cele care erau evacuate, civilii fiind puțin dispuși să își abandoneze casa sau pământul spre a pleca în pribegie. Întâmplător, această atitudine a populației coincidea și cu dorința

⁵¹ *Ibidem*, p. 543.

⁵² *Ibidem*, p. 546.

⁵³ DJAN Iași, fond Prefectura județului Iași. Confidențial – Cabinet, dosar nr. 72/1944, Ordinul nr. 110838, din 8 august 1944, dat de Ministerul de Interne, f. 144.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 144v.

⁵⁵ *Ibidem*, dosar nr. 81/1944, Ordin nr. 5996 M, din 21 august 1944, transmis de Ministerul de Interne către prefecturi, f. 1.

pe care și-o afirma mareșalul Antonescu, în ianuarie 1944: „Vom scoate din Bucovina, după cum vom scoate și din Basarabia, dacă nenorocirea va veni peste noi, și vom scoate și din Moldova, însă ceea ce este strict necesar, căci nu se poate ca Neamul Românesc să piară (...). Fiecare este dator să rămână pe loc, să asigure continuitatea vieții Neamului Românesc. Deci și dintre elite, și din populație trebuie să rămână pe loc și trebuie să îi convingem. Sigur că vor cădea în fața călăilor ruși, dintre aceștia, mai ales din burghezie. Dar nu putem lăsa țărănimea fără elemente de conducere.”⁵⁶ Prin urmare, teritoriile românești nu trebuiau să fie golite de români „nici de țărani, nici de muncitori și nici chiar de intelectuali. În special intelectualii au datoria de a rămâne, pentru că turma nu poate rămâne fără păstor, căci atunci se pierde. Trebuie să rămână cineva care să apere viața populației românești și interesele ei și să asigure continuarea muncii românești.”⁵⁷

Ulterior, guvernul și-a redefinit poziția în această chestiune, considerându-se că, cel puțin din Basarabia, toți intelectualii care doreau să se evacueze puteau face acest lucru, căci erau amenințați cu deportarea. Dintre țărani, chiar și dintre cei înstăriți, autoritățile estimau că puțini își vor părăsi locuințele, deoarece „întâi este de plecare și, în ultimul moment, când omul este vorba să plece, se hotărăște să rămână pe loc. Țăranii nu se dezlipesc ușor de locurile lor, rămân agățați de stâncă”⁵⁸, aprecia Ion Antonescu. Practic, nimeni nu era forțat să plece, la fel cum nimeni nu era silit să rămână. Subsecretarul de Stat al Școlilor, I.C. Petrescu, aprecia că foarte mulți învățători din lumea rurală urmau să se refugieze. Aceștia se simțeau amenințați de trupele sovietice, deoarece, în anii războiului, făcuseră o intensă propagandă anticomunistă în rândul populației⁵⁹, cu ajutorul broșurilor trimise de Ministerul Propagandei, activitate pentru care primiseră sporuri salariale⁶⁰.

În pofida tuturor planurilor, evoluția rapidă a evenimentelor de pe front a luat autoritățile relativ prin surprindere. Chiar la 27 martie 1944, mareșalul Antonescu aprecia că programul de evacuare nu mai putea fi executat. Pe de altă parte, realitățile militare din teren, impunând un anumit ritm al mobilizării și al transporturilor militare, determinaseră ca planurile de evacuare din anumite zone să nu mai poată fi executate decât într-o măsură foarte redusă sau cu alte mijloace decât cele planificate. Astfel, în Moldova, mijloacele de transport pe căile ferate au fost destinate exclusiv nevoilor militare, autoritățile locale trebuind să recurgă la

⁵⁶ *Stenogramele*, vol. X, doc. nr. 2, 26 ianuarie 1944, p. 63–64.

⁵⁷ *Ibidem*, doc. nr. 3, 27 ianuarie 1944, p. 70.

⁵⁸ *Ibidem*, doc. nr. 7, 3 martie 1944, p. 205.

⁵⁹ *Ibidem*, doc. nr. 10, 13 martie 1944, p. 303.

⁶⁰ *Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*, vol. VIII (august–decembrie 1942), ed. Marcel-Dumitru Ciucă, Maria Ignat, București, 2004, doc. nr. 5, 16 septembrie 1942, p. 131.

alte soluții. În condițiile în care nu se mai putea conta pe transporturile C.F.R., mareșalul Antonescu estima că programul de evacuare din Moldova, Basarabia și Bucovina „trebuie să fie considerat căzut sau amânat”⁶¹.

În realitate, pe valea Siretului, pe linia Pașcani-Focșani circulau două trenuri de persoane și un tren pentru evacuați, iar în regiunea Iași situația era aceeași. Practic, erau doar șase trenuri dinspre Moldova spre sudul țării. În aceste condiții, Marele Stat Major trebuia să organizeze coloane auto, pentru transporturi din localitățile unde trenurile nu mai puteau circula, din cauza aglomerării liniilor ferate. Aceste coloane auto erau organizate în special în regiunea Dorohoi, Botoșani, Rădăuți, Suceava, o coloană la Iași, în Bacău și alta la Vaslui sau Bârlad. Și mijloacele de transport particulare, îndeosebi căruțele și carele, urmau să fie folosite⁶².

Modul în care a evoluat situația și faptul că acolo unde au pătruns trupele sovietice „lucruri prea grave față de români n-au fost, s-au purtat destul de bine”, după cum afirma mareșalul Antonescu, au determinat guvernul să decidă că „Administrația, Școala, Biserica, Jandarmul, Fiscul trebuie să rămână pe loc”⁶³, urmând ca administrația să se retragă succesiv, odată cu deplasarea frontului; preoții, reprezentanții fiscoșului, justiției și administrației plecați deja trebuiau „să vină înapoi în Moldova”⁶⁴, preciza mareșalul. Spre exemplu din Iași, în urma declanșării operațiunilor de evacuare, când se crezuse că în scurt timp orașul va fi ocupat de armata sovietică, plecaseră toate autoritățile, Ion Antonescu găsim aici doar prefectul, primarul și „chestorul de Poliție, care nu știu dacă este cel adevărat”; administrație financiară și medic al orașului nu existau și, de asemenea, nici Mitropolitul Moldovei nu mai era în Iași⁶⁵. În pofida acestei situații, orașul își continua existența: „circulă tramvaie, intră și ies trenuri din gări. Când țăranii vin la morile de la Nicolina, când toate cârciumile jidănești, cu obloanele trase, sunt pline cu țăranii și cu toți țiganii, intrați acolo la chef și la băutură, însemnează că viața orașului își urmează cursul ei normal, în afară de elite și de autorități, care au dispărut.”⁶⁶ Și ministrul Lucrărilor Publice, Atta Constantinescu, inspectând aproximativ 80 de comune din zona Vaslui, Iași, Roman, Piatra Neamț, constatare că notarii și primarii erau la posturi, dar preoții și învățătorii, în majoritate, plecaseră, încât „înmormântările se făceau fără preoți”⁶⁷.

⁶¹ *Ibidem*, vol. X, doc. nr. 12, 27 martie 1944, p. 356.

⁶² *Ibidem*, p. 359–360.

⁶³ *Ibidem*, doc. nr. 15, 14 aprilie 1944, p. 436.

⁶⁴ *Ibidem*, doc. nr. 18, 22 aprilie 1944, p. 510.

⁶⁵ *Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*, vol. XI (mai–august 1944), ed. Marcel-Dumitru Ciucă, Maria Ignat, București, 2008, doc. nr. 1, 6 mai 1944, p. 12–13.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 14.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 32.

Evacuările din 1944 au scos în evidență și starea rudimentară a șoselelor, iar în unele zone chiar lipsa lor. În anii războiului, guvernul acordase o mare atenție drumurilor din Basarabia, unde se construiseră 1.800 km de șosele, în timp ce astfel de lucrări fuseseră neglijate în Moldova și în Muntenia. În acele momente ale anului 1944 drumurile aveau o mare însemnătate economică, dar mai ales militară. Lucrări importante trebuiau să fie efectuate și la poduri, astfel încât acestea să poată susține tancurile de 24 de tone⁶⁸ care urmau să le traverseze, iar șoselele trebuiau întreținute cu compresoare și cu mașini rutiere, pentru a nu se transforma în gropi⁶⁹, ca urmare a circulației intense. Situația gravă a drumurilor din Moldova a determinat Ministerul Afacerilor Interne ca, printr-un Ordin circular din 28 aprilie 1944, să decidă ca banii din bugetul fondului comun, ca și din cel al județelor, pentru perioada următoare, să fie distribuiți exclusiv pentru refacerea și întreținerea drumurilor din Moldova⁷⁰.

Și comunicațiile jucau un rol important și de aceea s-a stabilit ca, în zona de război, până la linia Bârlad, telefoanele și rețeaua de telegraf să intre în stăpânirea armatei și să poată fi folosite doar de armată, prefecți, administrație în general și jandarmi. Populației civile i se acorda dreptul de a utiliza liniile telefonice timp de doar două ore pe zi⁷¹. Înaintarea rapidă a frontului a condus și la decizia ca în momentul în care nevoile operative impuneau retragerea de pe pozițiile ocupate, toate plăcile indicatoare de circulație și denumirile localităților să fie înlăturate de autoritățile locale⁷², sperându-se într-o încetinire a deplasării inamicului.

Bombardamentele din vara anului 1944 și înaintarea armatei sovietice au dus la creșterea numărului refugiaților, sinistraților și a celor evacuați. Evenimentele de după 23 august 1944 le dădeau celor evacuați posibilitatea să revină la casele lor, iar sinistraților să primească ajutoare pentru pagubele suferite. Incertă rămânea situația refugiaților, căroră, din păcate, sfârșitul războiului nu le aducea șansa revenirii „acasă”. Ocupația sovietică și armistițiul semnat cu Aliații, la 12 septembrie 1944, i-au determină pe cei mai mulți refugiați să refuze reîntoarcerea în Basarabia și în nordul Bucovinei, devenite acum teritorii sovietice, și să solicite rămânerea pe teritoriul României. În această situație, la 14 octombrie 1944, Ministerul de Interne comunica prefecturilor că tuturor refugiaților din Basarabia și din nordul Bucovinei care cereau stabilirea definitivă în județul în care se aflau la acel moment li se aproba această solicitare, fiind lăsați „să-și aleagă domiciliu”⁷³, unde aveau să înceapă o nouă viață și să se integreze într-un nou mediu.

Pentru mulți refugiați, această decizie a autorităților române, care le dădea sentimentul unei anumite siguranțe, nu avea să dureze, deoarece la scurt timp, prin

⁶⁸ *Ibidem*, vol. X, doc. nr. 15, 14 aprilie 1944, p. 439–440.

⁶⁹ *Ibidem*, doc. nr. 18, 22 aprilie 1944, p. 510.

⁷⁰ DJAN Iași, fond Prefectura județului Iași. Confidențial – Cabinet, dosar nr. 20/1944, f. 32.

⁷¹ *Stenogramele*, vol. X, doc. nr. 15, 14 aprilie 1944, p. 441.

⁷² DJAN Iași, fond Prefectura județului Iași. Confidențial – Cabinet, dosar nr. 20/1944, Ordin telegrafic cifrat nr. 251, din 23 mai 1944, al Ministerului Afacerilor Interne către prefecturi, f. 143.

⁷³ *Ibidem*, dosar nr. 81/1944, Ordin nr. 3577, 14 octombrie 1944, f. 45.

ministrul Pavlov, trimisul extraordinar al U.R.S.S. la București, Moscova cerea reglementarea situației refugiaților, în sensul „repatrierii” basarabenilor și bucovinenilor. La 22 mai 1945, Pavlov preciza că „autoritățile sovietice legale vor interoga persoanele înregistrate spre a ști dacă ele vor să se reîntoarcă în U.R.S.S. sau nu și în acest caz de ce nu vor să se întoarcă. Dacă sunt motive valabile invocate de cei interogați, întrebați, pentru a rămâne în România, atunci reprezentanții Comisiei Aliate de Control nu-i vor obliga să se reîntoarcă în U.R.S.S.”⁷⁴ În acest sens, autoritățile române erau obligate să întocmească liste cu cei veniți în România, în perioada 28 iunie 1940 – 22 iunie 1941 (refugiați considerați „prezumți de a fi cetățeni sovietici”) și tabele cu cei veniți după 22 iunie 1941, care erau considerați cetățeni sovietici⁷⁵. Astfel, acestor oameni sfârșitul războiului nu le aducea liniște, ci calvarul lor avea să continue, mulți dintre cei obligați să revină în teritoriile ocupate de sovietici ajungând, ulterior, în lagărele din Siberia, unde începeau o luptă pentru supraviețuire.

PASSIVE DEFENSE AND EVACUATION PLANS FOR THE POPULATION OF MOLDAVIA IN 1944

Abstract

The present article shows how the authorities organized in 1944 the evacuation of people from Moldavia and how the homeless and the evacuated people were assisted. During World War Two, a major problem for the Romanian Government was to save the lives of the civilians. The Passive Defense system thus appeared and played a significant role in the organization of people's evacuation. Romanian evacuation plans had existed since 1943 and the plan for Moldavia had been called the *1111 M Operation*. A goal of the government was to persuade the greater part of the population to stay, so that the territory should not become void of Romanian inhabitants. In spite of all the plans, the authorities were surprised at the rapid progression of the events. However, after 23 August, the evacuated people were able to return to their homes and the homeless were compensated for their losses.

Keywords: Romanian contemporary history; World War Two; Moldavia; civilian protection; defense measures

⁷⁴ *România. Viața politică în documente. 1945*, coord. Ioan Scurtu, București, 1994, doc. nr. 61, 22 mai 1945, p. 252.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 256.

DISPUTE ȘI CONTROVERSE

DIN NOU DESPRE NEGRU VODĂ. RĂSPUNS UNOR CRITICI

NEAGU DJUVARA*

Apariția cărții mele *Thocomerius – Negru Vodă. Un voivod de origine cumănilă la începuturile Țării Românești*, editată de Humanitas, la Târgul de Carte din iunie 2007, a stârnit un val de articole de presă și comentarii la radio și televiziune, dar, mai cu seamă, atacuri vii din partea unor „istorici de meserie”.

Voi încerca să răspund aici la mai toate articolele care mi-au fost semnalate, multe ostile tezei mele, precum și la câteva interviuri de presă. Nu voi urma ordinea cronologică a apariției articolelor, pentru a da prioritate amicilor mei de la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, care au publicat în „Revista istorică” (s.n., t. XXIX, 2008, nr. 1–2) trei articole grupate sub titulatura generală *Statalitate și instituții – întemeierea țărilor române*.

I. CELE TREI ARTICOLE DIN „REVISTA ISTORICĂ”

Aceste materiale au fost publicate după ce s-a ținut, la 16 noiembrie 2007, la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, un colocviu cu tema „Țara Românească și Moldova în veacul întemeierii”, provocat de apariția cărții mele.

1. ANDREI PIPPIDI

Sub titlul *La originile Țării Românești*, Andrei Pippidi, fără a se pronunța asupra temeiului principalei mele aserțiuni, anume că Basarab Întemeietorul se trăgea dintr-o spiță de șefi cumani, vine cu trei interesante și erudite comentarii asupra unor surse în general neglijate, privitoare la momentul încorporării Țării Românești.

Primul privește o narațiune referitoare la epoca 1230–1558, cuprinsă într-o cronică redactată în 1836 de popa Ilie de la mănăstirea dâmbovițeană Butoiu și redescoperită tardiv, în 1900, de Virgil Andronoiu, copiată cu lacune și amputări de final, publicată ca atare în 1901. Misterul, neelucidat încă, al surselor acestei cronici, precum și confuzia sau chiar fantezia unor informații aduse privitor la epoca ce ne interesează fac ca această cronică tardivă să fie deocamdată fără folos pentru subiectul nostru.

Al doilea comentariu al lui Pippidi se referă la faimoasa pafta de aur descoperită în 1920 într-unul dintre mormintele din Biserica Domnească de la

* București; neagudjuvara@opensys.ro.

Curtea de Argeș, poreclit mai întâi „al lui Negru Vodă”, fiindcă lângă el se făcea, tradițional, o slujbă anuală în pomenirea lui Negru Vodă, dar privind mai probabil un contemporan sau un urmaș al lui Basarab I (chestiune amplu discutată de atunci, nu revin asupra ei aici). Autorul vine cu o ipoteză îndrăznească asupra originii posibile a acelei lebede cu cap de femeie, care se află pe o placă emailată, în poarta castelului feudal pe care-l reprezintă paftaua, imagine pe care primii descoperitori ai podoabei au luat-o drept Maica Domnului. Întrucât un savant britanic a descoperit o origine nord-asiatică a motivului lebedei-femeie, Pippidi se întreabă dacă nu cumva paftaua „a fost comandată de aici unor meșteri din Ardeal” și „devine posibil ca subiectul indicat giuvaiergiilor să-și aibă obârșia în amintirea unor credințe ale strămoșilor lui Basarab.”

În al treilea comentariu, autorul reamintește foarte pertinent o altă sursă privitoare la conflictul din 1330, anume *Cronica* lui Heinrich von Mügeln, mai tardivă și puțin mai scurtă decât *Chronicon pictum vindobonense*, dar care introduce un amănunt suplimentar, de interes major, privitor la aspectul trecătorii în care s-a dat bătălia zisă „de la Posada”, anume că „aceasta era largă în față și mai departe strâmtă”, deci în formă de pâlnie, ceea ce îngăduie închipuirea unor lupte de cavaleri.

Oricât de erudite, de interesante și de prețioase ar fi observațiile lui Andrei Pippidi, ele ocolesc chestiunea-cheie din cartea mea, anume probabila origine cumană a lui Basarab Întemeietorul. Păstrez impresia (întărită de fraza din al doilea comentariu, pe care am subliniat-o mai sus) că, aidoma ilustrului său bunic Nicolae Iorga, el s-a convins în sinea lui de cumanitatea lui Thocomerius și a lui Basarab, dar consideră că nu e *politically correct* s-o spună. Eu, unul, nu vreau să cunosc în Istorie lucruri care să fie *politically* corecte și altele nu. Vreau să fac distincția numai între ceea ce cred că e veridic sau plauzibil și ce nu.

2. SERGIU IOSIPESCU

O a doua critică din „Revista istorică” îi aparține lui Sergiu Iosipescu, fiind intitulată *Bătălia de la Posada (9–12 noiembrie 1330). O contribuție la critica izvoarelor istoriei de început a principatului Țării Românești* (p. 59–82).

Articolul îmi este solemn dedicat cu prilejul apariției cărții mele, însă privește numai desfășurarea bătăliei zise „de la Posada”, eveniment major în sine, dar, în lucrarea mea, cu totul marginal față de tema cărții. La limită, tratarea momentului 1330 ar fi putut lipsi în cartea mea, fiind, strict vorbind, „dincolo de subiect”, a cărui discutare e cu totul eludată în cele 23 de pagini ale articolului. Așadar, Iosipescu prinde doar prilejul apariției cărții mele ca să desfășoare o savantă răfuială cu Constantin Rezachevici. Ar fi fost mai firesc să o spună din capul locului și să nu-l numească pe acesta doar într-o notă de subsol, învelit într-o expresie cu iz peiorativ, „contribuțiile găzduite ... cu generozitate de prestigiosul «Anuar» al Institutului «A.D. Xenopol» din Iași”. Iosipescu își exprimă părerea de

rău că girul meu („venerabilul profesor”) riscă să dea „cititorului neavizat” impresia că viziunea lui Rezachevici e „singura posibilă, dacă nu chiar unica reală”.

Autorul amintește apoi de numeroasele încercări, de un sfert de veac încoace, de a găsi – tăgăduind interpretarea veche – o nouă localizare a bătăliei din noiembrie 1330, anume că oastea maghiară s-ar fi retras pe drumul cel mai scurt spre Transilvania, adică printr-una din trecătorile de la nord de Curtea de Argeș. Iosipescu e de părere că această nouă tendință nu s-a bucurat până acum de o discuție serioasă între specialiști și întreprinde așadar o nouă analiză, amănunțită și foarte erudită, a tuturor surselor ce pot fi evocate în rezolvarea problemei. Nu e cazul, în prezentul articol (unde îmi propun să răspund la nu mai puțin de 17 critici!), să mă încumet a discuta fiecare argument al autorului. Sunt silit să mă opresc numai asupra unor puncte care m-au frapat mai deosebit.

Astfel, de pildă, el contestă opinia susținută de Maria (Maricel) Holban – cu toate precauțiile verbale datorate regretatei venerabile autoare –, care nu acordă nicio valoare sursei invocate cel mai adesea, anume *Chronicon pictum vindobonense*. Ar fi trebuit, în consecință, ca Iosipescu să aibă toată încrederea în celebra sursă. Or, constat că, în decursul lungilor sale comentarii, respinge o seamă de importante detalii din textul cronicii, acordând în schimb toată încrederea miniaturilor care o însoțesc. Este, după convingerea mea, exact contrariul realității: miniaturile, după studiile minuțioase ale iscusitei cercetătoare maghiare Agnes Szigeth, *sunt doar copii după ilustrații „standard” ale unor ilustratori italieni*, la care s-ar fi adăugat doar câteva amănunte considerate caracteristici ale valahilor – țărani cu cojoace și căciuli țuguiate, care aruncă bolovani de pe stânci înalte etc. – și nu pot deci fi luate în seamă ca descriere a locului (adaug că textul din *Chronicon* nu pomeneste de aruncare de bolovani și nici de stânci înalte, dincolo de prisăci și de pădure).

În schimb, Iosipescu contestă un șir de amănunte din textul cronicii care mie, unul, mi se par tocmai vrednice de încredere deoarece, de la început, autorul cronicii arată oarecare antipatie pentru Carol Robert; apoi, descriind sosirea, la Severin, a unei solii a lui Basarab, relatează apăsător sfatul înțelept pe care un „baron credincios (...), Danciu, comite de Zolyom și de Liptou”, îl dă regelui de a primi oferta lui Basarab. Aceasta era, într-adevăr, cât se poate de favorabilă: cuprindea recunoașterea tuturor îndatoririlor de vasal, propunea despăgubirea de 7.000 de mărci de argint, trimiterea unuia dintre fiii lui ca ostatic și, mai cu seamă, însemna o concesiune majoră, anume *restituirea banatului Severinului* Coroanei ungare, care-l stăpânise de prin anii 1230¹ – afară de răvășirea provocată de invazia mongolă din 1241–1242 – până la incursiunea tătarilor lui Nogai în 1291 (de care, cum susțin în cartea mea, ar fi profitat, într-o dibace cârdășie, tatăl lui Basarab, Thocomerius-

¹ Cum o dovedește clar, în opoziție cu afirmațiile Mariei Holban, recenta lucrare a lui Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni*, București, 2008.

Thoctomer, coborât din regiunea Făgăraș, pentru a purcede, în etape, la unificarea întregului spațiu dintre Carpații Meridionali și Dunăre). Răspunsul trufaș și injurios al lui Carol Robert – care dovedește intenția regelui de a merge mult mai departe decât simplul apel la ordine al unui vasal prea independent și de a pune stăpânire pe toată Valahia – *va justifica pe deplin hotărârea lui Basarab*, cum va apărea vădit în chiar relatarea cronicii pictate, *de a folosi de-acum orice mijloc*, atât șiretlic, cât și luptă, pentru a-l respinge pe preatrufașul rege ungar. Aceasta cu atât mai mult cu cât propunerile lui Basarab aduse de solie la Severin cuprindeau și amenințarea că, dacă regele s-ar încumeta să meargă mai departe și să treacă Oltul, adică în ținutul său avut legitim în vasalitate, ar putea da de rău.

Pe de altă parte, în polemica lui cu C. Rezachevici, Iosipescu pretinde că acesta a interpretat greșit diploma regală din 26 noiembrie 1332 (care acordă recompense comitelui Pavel și fratelui său Laurențiu de Zarand, pentru ajutorul dat în bătălia din 1330), când a pretins să situeze în Oltenia lupta zisă „de la Posada”, din pricina propoziției din diplomă „în niște ținuturi de margine ale regatului nostru ce erau ținute pe nedrept în țara transalpină de către Basarab schismaticul, fiul lui Thocomerius”. Pentru el, fraza regală ar însemna neîndoielnic că lupta la care participaseră cei doi frați a avut loc cu prilejul cuceririi cetății Severinului. Eroarea e însă tocmai a lui, fiindcă din niciun izvor nu reiese că ar fi fost purtate lupte pentru dobândirea Severinului, acolo s-ar fi desfășurat numai parlamentările cu solia trimisă de Basarab. Cetatea fusese desigur cedată fără luptă, deoarece, din propunerile aduse de delegatul lui Basarab, ar reieși că acesta era gata, pentru a evita confruntarea, de a ceda întreg banatul Severinului. În realitate, comitele Pavel și Laurențiu de Zarand *au participat la marea luptă dată de oastea ungară în retragere, care a avut loc tot prin Oltenia*. Autorul consacră apoi pagini lungi, pline de analize foarte erudite ale surselor, pentru a dovedi temeinicia *Cronicii pictate* și a *Cronicii ungare* a lui Heinrich von Mûgeln – și toate acestea pentru a trage apoi concluzii eronate!

Un alt punct asupra căruia trebuie să zăbovim o clipă este discuția privitoare la sensul ce trebuie dat sintagmei *castrum Argyas*. Chestiunea a suscitat aprigi discuții de mai bine de un veac. Scurtez, amintind că, de pildă, Alexandru Lapedatu (1910) și Nicolae Iorga (1915) au optat pentru cetățuia Poenari, iar P.P. Panaitescu (1967) pentru Curtea de Argeș – căreia, la vremea aceea, i se zicea doar „Argeș”. „Curtea” va fi un adaos al secolului al XVI-lea, după Neagoe Basarab. Iosipescu optează, apăsător, pentru Poenari. Cu părere de rău față de marele Iorga, mă așez categoric alături de cei – care-mi par, de altfel, a fi azi majoritari – care optează pentru Curtea de Argeș. Arheologii susțin că cetatea de scaun ar fi fost ruinată la acea dată, iar sursele istorice par să indice că Basarab și-ar fi isprăvit domnia în fosta primă reședință, Câmpulung. Nu văd însă cum, la momentul cotropirii ungare, ar fi dus mai departe negocierile finale cu regele Carol Robert dacă s-ar fi ascuns în cuibul de vulturi de pe piscul Poenari. Cine și-a dat o dată osteneala să urce mlaștile de trepte până la cetățuie constată strâmtețea locului. Când știm că Vlad

Țepeș a mai întărit și poate și lărgit zidurile, ne putem încredința că cetățuia, pe vremea lui Basarab, n-ar fi putut găzdui decât cel mult vreo 30 de oameni. Să fi căutat Basarab să-și ascundă acolo tezaurul de stat e cu puțință. Dar cum să se fi retras el însuși acolo cu sfetnicii cei mai apropiați și cum să fi dus tot de acolo negocierile cu Carol Robert și să fi păstrat legătura cu comandantii oștii sale, pentru a pregăti cursa pe care o va întinde la întoarcere armiei ungare?! Aceasta e atunci strâns înconjurată de oaste românească (pesemne parțial la adăpost prin codri), deoarece o diplomă a lui Carol Robert din 17 octombrie 1337 pomenește de sosirea neașteptată a unei mici trupe trimise de voivodul Transilvaniei, sub conducerea lui Bakó; și notează stupefacția regelui și a celor din jurul lui față de minunea sosirii acestei trupe „apărându-se de dușmani și de primejdia morții” (*se ab adversariis mirabili occasione et excusatione a mortis periculo defensando*). Aceasta dovedește limpede că oastea ungară și regele cu comandantii și sfetnicii regali sunt înconjurați din toate părțile de oastea lui Basarab.

Atunci să ne întoarcem la *Cronica pictată* și să vedem cum ne relatează încheierea negocierilor dintre Basarab și rege, episod major al întregului eveniment, pe care, în chip ciudat, Iosipescu, în lungile și amănunțitele lui comentarii, l-a lăsat total deoparte. Un drum de întoarcere mai *drept* – *iter rectum* – pentru a ajunge la Timișoara nu putea însemna în niciun caz ocolul pe la Sibiu și, mai puțin încă, pe la Brașov, cum a crezut întâi Iorga, impunând istoriografiei noastre legenda „Posadei”, care – așa cum descoperim la sfârșitul articolului lui Iosipescu – n-a murit până azi. Pe de altă parte, ceea ce mă supără și pe mine personal în acest articol este că, după ce mi l-a dedicat, nu pomenește un argument complementar pe care-l aduc tezei lui Rezachevici (conform ediției întâi a cărții mele, p. 182–183) și care cred că merita să fie amintit, anume că oricare ar fi fost calea spre nord, a) valea Oltului spre Sibiu, b) valea Argeșului la nord de Poenari, spre Făgăraș, c) pasul de la Rucăr la Bran, spre Brașov [calea b) fiind, de altfel, de eliminat, ca impracticabilă], oastea regală s-ar fi aflat dintru început pe cărări strâmte de munte, pe care n-ar fi putut înainta frontal decât cel mult doi cavaleri: să ne amintim relatările îngrozite făcute de Lady Craven în 1786 și de doamna Reinhardt în 1806! Nici pe la Rucăr-Bran, nici pe la Sălătruc-Câineni *nu s-ar fi aflat căi lăturalnice* care să permită oștii lui Basarab să depășească armata ungară, ca să pregătească o cursă la trecerea culmii. Așadar și din această pricină, singura cale firească, singurul *drum drept* către Timișoara era cel est-vest la poalele podgoriilor, paralel cu linia Carpaților. Să zicem aproximativ șoseaua actuală Râmnicu Vâlcea – Târgu Jiu – Baia de Aramă, de acolo una dintre trecători prin valea Cernei și culmea Carpaților printr-un punct pe care-l socotesc mai nordic decât l-a arătat Rezachevici. Acesta fiind itinerarul urmat de greoaia armie ungară vreme de vreo șase zile, oastea trimisă de Basarab – cavalerii („vitejii”), câți va fi avut, înarmați precum cavalerii apuseni, și mai multe mii de arcași – în marș forțat va fi putut lua un drum paralel mai la sud, în ținut de șes și ajunge la trecătoare cu vreo două zile înainte de oastea regală. Vor fi avut vremea trebuincioasă pentru a

aduna (azi zicem „a rechiziționa”) țăranii și pădurarii care să pregătească prisăci, să taie arbori etc. înainte de sosirea oștii regale.

Ideea susținută de Iosipescu, cu superbă asigurare, că faimoasa bătălie de patru zile (9–13 noiembrie) s-ar fi dat chiar pe cărările în serpentine din jurul piscului cu cetățuia Poenari mi se pare tocmai cea mai neverosimilă – ea *exclude și surpriza* pomenită de mai toate documentele și posibilitatea acelor *înfruntări de cavaleri*, indicate și ele cel puțin în două documente regale.

La urmă, cea mai minunată găselniță a lui Sergiu Iosipescu este descoperirea, pe baza unei relatări din 1747 a mitropolitului Neofit Cretanul, a unui munte chiar pe itinerarul pe care-l crede singurul cu putință pentru lupta din 1330 și care s-ar numi Posada! Și exclamă glorios, în dorința de a mai lăuda zgomotos pe marele istoric: „Astfel, cercul se închide cu menționarea aici, la trecătoarea de la cetatea Argeșului (Poienarii) a Posadei, dând, ca de atâtea ori, dreptate mirabilei intuiții a lui Nicolae Iorga. Așadar, fără temere se poate păstra pentru «bătălia» de la 9–12 noiembrie 1330 denumirea de «la Posada», cu singura precizare că este vorba de Posada de pe Argeșul Superior, de la Cheiani/Arefu.”

Or, știut este că posada lui Iorga era în altă parte. Marele istoric, căruia autorul îi închină o sinceră venerație, nu merita aici un grandilocvent elogiu care să nu fie, de fapt, decât un simplu joc de cuvinte.

Sergiu Iosipescu a făcut, de zeci de ani, împreună cu distinsa sa soție, importante cercetări arheologice în diverse regiuni ale țării, este de asemenea autorul unei interesante teze de istorie militară. Are, mai cu seamă, la activ zeci de articole de medievistică română, adesea cu idei originale care nu sunt împărtășite de toți colegii de breaslă. Relev în special un amănunt cu totul remarcabil: în plină eră comunistă, în participarea lui la volumul colectiv *Constituirea statelor feudale românești*², a sugerat o asemănare a procesului de unire a întregului ținut dintre Carpații Meridionali și Dunăre (de către Thocomerius sau Basarab) *în vremea unei dominații tătare* cu ceea ce s-a întâmplat în același veac cu marele cneaz de Moscova și Vladimir, Ivan Kalita, care s-a impus fraților săi și tuturor celorlalți cneji ruși, jucând rolul de „perceptor” al birului datorat suzeranului tătar: „nimic nu îndreptățește negarea posibilității «întemeierii» chiar și în condițiile dominației tătare. Exemplul contemporan al lui Ivan Danilovici Kalita, marele cneaz de la Moscova (1325–1341) prin grația și yarliq-ul hanului Özbeq, dovedește compatibilitatea dezvoltării statale cu dominația tătară.” (p. 59) În chip ciudat, îndrăzneța comparație nu a stârnit atunci atenția cenzorilor politici.

Aceste merite ale lui Sergiu Iosipescu nu mă împiedică însă a considera că articolul publicat acum în „Revista istorică” și care are ambiția de a fi rezolvat definitiv problema localizării bătăliei din 1330 zisă „de la Posada” este cu totul eronat. Nu ține seama de indicații esențiale ale *Chronicon pictum*, iar lupta de cavaleri, clar însemnată de mai multe documente, este o imposibilitate absolută în

² București, 1980, p. 41–95.

serpentinele de la piciorul piscului Poenari, unde situează el evenimentul, pe lângă faptul că exclude pregătirea „cursei” întinse, cu prisăci pe margine de drum și fierăstruirea a sute de copaci, în așa mare apropiere de locul în care staționa oastea ungară. Mențin așadar, împotriva tezei sale, localizarea în nord-vestul Olteniei, unde a văzut-o, primul, geograful bănățean Drăgălina, apoi Rezachevici și pe care am susținut-o și eu, cu argumente adiționale.

3. MATEI CAZACU

Sub titlul *O controversă: Thocomerius – Negru Vodă*³, Matei Cazacu e singurul care atacă frontal teza mea; se cuvine așadar să caut un răspuns la fiecare dintre argumentele lui mai de seamă. Dar, mai întâi, o mărturisire: nu țineam minte sau poate nici n-am știut că Nicolae Bălcescu ar fi „cel dintâi care a relevat originea străină a boierimii române”, pe când eu, în carte, n-am citat decât lucrarea lui Constantin Giurescu. Dar dacă e vorba de întâietate, trebuie să urcăm și mai departe decât la Bălcescu, lucru pe care l-am pomenit incidental în cartea mea *Între Orient și Occident*⁴, anume la amintirile contelui de La Garde-Chambonas, care, în trecere pe la București, în 1812, s-a îndrăgostit de o tânără Filipească, văduvă Slătineanu și a întârziat un an în oraș. Tânăra boieroaică i-ar fi spus că „boierii de viță veche spun că ei se trag din slavi și că ei sunt de alt neam decât cel al oamenilor de rând, care se trag din romani amestecați cu daci ...” Se vede așadar că tema era cunoscută mai demult printre boieri. Or, mama lui Bălcescu era din boierime.

Dar să venim la primul argument împotriva tezei mele: Cazacu nu acceptă paralelismul pe care-l fac între barbarii germanici care au întemeiat state în Occident, în Galia, în Spania, în Italia, în Britania, cărora le-au lăsat uneori numele lor – Francia, Burgundia, Lombardia, Anglia – și barbarii din Europa Răsăriteană: „ce caracter aveau «statele» bulgarilor lui Asparukh la 678 (...), dar, în orice caz nu erau state medievale, ci confederații de triburi, întocmai ca hunii, avarii și toate celelalte avataruri ale imperiului stepelor, pe care el [Neagu Djuvara] le consideră, în mod bizar, popoare distincte: pecenegii și cumanii ...”

Observația nu este valabilă, căci paralelismul între francii din Galia și bulgarii din Moesia nu trebuie luat la momentul năvălirii la sud de Dunăre a proto-bulgarilor, ci la momentul întemeierii regatului creștin al lui Boris, 150 de ani mai târziu. După cum *regatul catolic* al lui Clovis s-a impus în Galia abia după vreo 200 de ani de la începutul cuceririi francilor din Germania de Nord și Olanda de azi. Și cum poți considera că primul țarat bulgar, cu un rege (sau împărat) recunoscut de patriarh și de papă, cu o solidă structură de *boljari*, regat în stare să

³ „Revista istorică”, t. XIX, 2008, nr. 1–2, p. 49–58.

⁴ *Între Orient și Occident, țările române la începutul epocii moderne*, București, 1995 (reeditări: 2002, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009); versiunea originală franceză: *Le pays roumain entre Orient et Occident. Les Principautés danubiennes au début du XIXe siècle*, Paris, 1989.

țină piept vreme de generații Imperiului Bizantin și să dărâme imperiul avar, de conivență cu Francia lui Carol cel Mare (Karl der Grosse, Charlemagne), cum poți considera, repet, că, în orice caz, „nu era stat medieval”, ci o confederație de triburi? Și regatul croat „înghițit”, în formulă feudală, de regatul ungar la sfârșitul secolului al XII-lea, păstrând veacuri de-a rândul o solidă aristocrație, n-a fost nici el „stat medieval”? N-a fost nici Serbia Nemanizilor, timp de aproape trei veacuri, un stat medieval? De altfel, pentru paralelismul Orient-Occident, de ce să nu pomenim și de cazul primului stat rusesc al lui Riurik (Rørik, Hrœrekr, Hrörek)? Oare *Cântecul despre oastea lui Igor* nu spune, cu atât de candidă sinceritate, cum norodul din Novgorod îl cheamă pe șeful vareg să-l cârmuiască, fiindcă ei nu se pricep? Și, în acest caz, de asemenea, barbarul întemeietor își lasă numele scandinav, *rus*, țării nou fondate de această aristocrație de barbari germanici, *care nu întemeiaseră nici ei, până la acel sfârșit de veac al IX-lea, niciun stat în Scandinavia!* Matei Cazacu ne aduce, așadar, pentru a refuza paralelismul pe care l-am arătat, un argument cu totul neîntemeiat.

Dar următoarea observație, cuprinsă în aceeași frază, îmi pare și mai inexactă, anume că pecenegii și cumanii nu erau popoare distincte, „ci doar noi confederații formate din aceleași materiale, triburi de păstori nomazi, având în fruntea lor un trib dominant”. Deoarece este vorba aici de două popoare turcice, vorbind dialecte distincte (pe care bizantina Ana Comnena putea să le confunde, dar pe care lingviștii de azi sunt capabili să le deosebească), de ce autorul nu adaugă și celelalte dialecte türk apropiate ale seldjughizilor care au fondat o împărăție puternică; și pe turcii lui Timur Lenk, a căror împărăție a fost și mai puternică, și turcii otomani, a căror împărăție a ținut peste 600 de ani? Fost-au toate acestea numai „niște avataruri ale imperiului stepelor”, cum scrie el? De asemenea, mi se pare greșit să spui că pecenegii și cumanii n-au fost „popoare distincte”. Pecenegii au fost mult mai puțin organizați și mai sălbatici decât cumanii. Au putut doar să-i împingă pe unguri de dincolo de Nistru, până în pusta Panoniei; apoi, în sălășluirea lor vreme de 200 de ani la răsărit și sud de arcul Carpaților, să pornească neîncetate năvăliri împotriva regatului ungar constituit sau a Imperiului Bizantin; până când basileul Alexis Comnenul, în 1091, în bătălia de la Lebunion, a izbutit să-i zdrobească *cu ajutorul cumanilor*, preinșii lor frați, care le iau locul în spațiul carpato-dunărean.

Cumanii, în contrast, sunt stabili în marele spațiu din sudul Ucrainei de azi (cumanii albi) și până în Muntenia (cumanii negri). Istoricii au putut vorbi de „imperiul cumanilor”. Sunt faimoșii *polovtsi* în perpetuu război cu cnezatele ruse. Dacă n-au avut întotdeauna un singur împărat, în momentele de mare cumpănă, și-au ales de fiecare dată o căpetenie ca, de pildă, regele Cuthen din vremea invaziei mongole. Acesta e primit ca un partener de regele Béla al Ungariei, iar uciderea lui absurdă de către plebea ungară a stârnit o răzvrătire generală a cumanilor refugiați la vest de Carpați, zădărniciind, în plină invazie mongolă, toate planurile regelui. Fără să mai pomenesc și de celălalt mare grup cuman care, în fața

valului mongol, a ales refugiul către sud, în frunte cu Jonas. Cruciații de la Constantinopol îi zic „rege” și superbe prințese cumane sunt luate în căsătorie de mari seniori francezi. Unul e chiar rudă cu regele Ludovic al Franței, „Saint Louis”!

Mai departe, nu înțeleg deloc argumentul lui Cazacu: „Dacă acești cumani erau cu adevărat un popor politic, creator de stat, atunci de ce n-au creat nimic, niciun stat între anii 1100 și 1300 în spațiul enorm pe care-l dominau, din Oltenia până-n Caucaz”? Mai întâi, am dovedit în fraza precedentă că afirmația e incorectă, apoi ce fel de raționament e acesta? Oare francii au creat state înainte de Clovis, în veacurile migrației lor de dincolo de Rin până în inima Galiei? Și vizigoții, pe parcursul miilor de kilometri de pe malurile Mării Negre până în Spania? Și longobarzii, până au întemeiat un regat în Italia și vandalii până s-au așezat în Africa? Încă o dată, argumentul nu ține. Aș mai adăuga ceva: din faptul că în hărțile care ne-au parvenit de pe acele vremi, Muntenia noastră e numită „Cumania”, ne putem logic imagina că dacă n-ar fi apărut imprevizibila năvălire mongolă din 1241, cumanii din părțile noastre, creștinați în masă în rit apusean, ar fi format curând, sub oblăduirea regelui Ungariei, un ducat *care ar fi păstrat probabil numele de Cumania din hărțile epocii*. Limba sedentarelor, româna, s-ar fi impus, fără îndoială, cum s-a impus cu vremea dialectul slav din sud în Bulgaria, dialectele galo-romane în Franca și un dialect nord-italian în Longobardia. Cu asemenea imagine în minte, putem concepe mai lesne cum s-a putut ca dintre acele puține căpetenii cumane care n-au înțeles să părăsească posesiunile lor din Țara Valahilor pentru a se refugia în vestul Ungariei să se ivească apoi spița Thocomerius-Basarab, care să dea remarcabila dinastie fondatoare căreia îi zicem a Basarabilor; precum și o seamă de alți „conaționali” ai lor, pe care i-am arătat în carte ca fiind, foarte probabil, strămoșii unora dintre cele mai însemnate neamuri de mari boieri din Țara Românească. Am cutezat să scriu că tot acest grup a reprezentat „vârful de lance” al procesului de constituire a primului stat român – proces care n-ar face decât să asemuiască nașterea Țării Românești cu cea a *tuturilor celorlalte state medievale europene*.

Cu privire la probabila coborâre din Țara Făgărașului a unui voivod al românilor cu numele de Thocomerius (sau Thoctomer), Cazacu scrie iarăși ceva ciudat: „mi se pare imposibil de admis că un tătar ortodox sau un cuman catolic ar fi putut să devină voievod al românilor în Făgăraș sau oriunde în Transilvania.” N-a găsit oare chiar în cartea mea citatul din Rásonyi, unde ni se arată *zeci de căpetenii*, cneji ai grupurilor de români din Ardeal, care purtau nume turanice ca Aldemir, Barcan sau Bracan, până la Șișman, Tutar și Uzun? Vădit, comunitățile valahilor sedentari luaseră de câteva veacuri obiceiul de a-și alege ca apărători șefi barbari războinici, cum am arătat cazul lui Riurik la slavii din nord.

Mai apoi apare încă o afirmație gratuită (pentru a minimaliza influența cumană în țara noastră), anume că în limba română „cumanul înapoiat” n-ar fi lăsat decât vreo cinci cuvinte. De unde această siguranță? De o sută cincizeci de ani lingviștii și istoricii noștri și-au dat seama că *miile de turcisme* din limba noastră nu

erau toate de origine otomană, ci multe lăsate în treacăt de precedenții noștri năvălitori de limbă türk, ca pecenegii, uzii și cumanii. Pe plan toponimic, lucrul este lesne de deslușit: Bărăgan, Teleorman, Caraiman, Barcan (vezi satul Bărcănești), Tâncabă (vezi Tâncăbești) au prea puține șanse de a fi de origine otomani. Pentru cuvintele comune, selecția e mai greu de făcut, afară de termenii de civilizație mai tardivă, ca ibric, cazan, lighean etc., care sunt aproape sigur otomani. De unde știe Cazacu că nu ne-au lăsat cumanii decât cinci cuvinte? De altfel argumentul n-are mare greutate: longobarzii, de pildă, n-au lăsat niciun cuvânt în dialectul italian din Lombardia, iar „francisme” sunt foarte rare în franceză, ceea ce nu infirmă vădita prezență masivă a francilor peste populația băștinașă.

Cazacu atacă apoi problema numelui Thocomerius. Nu numai că nu vrea să rețină savantele explicații ale orientaliștilor László Rásonyi și Aurel Decei, care consideră forma cancelariei ungare o evidentă deformare a numelui Thoctomer sau Thoctomerie, întâlnit aiurea în Cumania (însemnând etimologic „fier călit”), ci se leagă de faptul că nu ne este pomenit decât o dată, incidental, în actul regal din 22 iunie 1332, iar o dovadă unică n-ar fi credibilă. Avem aici o aplicație, conștientă sau subliminală, a faimoasei axiome de drept roman *testis unus, testis nullus* – o singură mărturie n-are valoare. Afirm categoric că amintita axiomă juridică, aplicabilă proceselor între indivizi, este inaplicabilă în istorie: ziduri întregi din uriașa, dar atât de șubredă construcție a istoriei universale s-ar prăbuși dacă am înlătura toate mărturiile unice. Exemplul cel mai celebru și cel mai grăitor e chiar *Războiul din Peloponez* descris doar de Tucidide, părintele istoriei. S-a putut chiar scrie că fără Tucidide nu există războiul Peloponezului – această mare încheștare între două coaliții din sânul lumii elene, care a însemnat o cotitură majoră în istoria Antichității, începutul a ceea ce Toynbee, după terminologia istoriei Chinei, a numit *The Contending States* – „era regatelor combatante” a civilizației antice. Vom vedea mai departe că, din păcate, Matei Cazacu nu e singurul care strecoară îndoială în mintea cititorului cu acest fals pretext al mărturiei unice. Și vă întreb: acest nume Thocomerius, al tatălui voivodului „transalpin”, pomenit întâmplător într-un document ungar intern, de ce ar fi greșit? De ce ar fi fost inventat? Nu e, dimpotrivă, o dovadă clară că personajul era bine cunoscut de cancelaria regală? N-o fi cumva el acel voivod al valahilor căruia voivodul Transilvaniei Ladislau Kán i-a dat în 1308 să-l țină captiv pe Otto al Bavariei, contracandidatul lui Carol Robert? Și voivodul valahilor l-ar fi făcut scăpat? Motiv în plus ca personajul să fie prea bine cunoscut de cancelaria lui Carol Robert⁵!

Cazacu se întinde apoi pe o pagină întreagă în polemică cu Rásonyi, cu Maria Holban și cu alții, ca să ne spună că Thocomerius sau Thocomer sau Toq-tămir sau Toq-tomür nu sunt, *cu siguranță*, nume cumane. Atunci ce? Pecenege? Uze? În

⁵ Un nou studiu și o nouă interpretare atentă a cronicii lui Ottokar de Styria, care evocă această întâmplare, ar putea să înlătore definitiv ipoteza adesea susținută că acea căpetenie a valahilor ar fi fost un voivod din Moldova.

orice caz, nu slavo-române, *quod erat demonstrandum*. Să-mi dea voie amicul Matei să-i spun că toată pagina e curată cârcotă, ceea ce francezii numesc *ergotage*. Faptul, de pildă, că Rásonyi împinge ipoteza până la a-l face pe Basarab coborâtor probabil din Genghis-Han nu schimbă cu nimic certitudinea că ambele nume Thocomer și Basarab sunt de origine turanică și are dreptate Rásonyi să spună că, în niciun caz, cnejii și voievozii slavo-români și creștini nu și-ar fi botezat copiii cu asemenea nume.

Cazacu atacă în continuare problema familiei de cuvinte „a descăleca, descălecat, descălecătoare”, înecând-o într-o serie de citate ale acestor cuvinte în decursul veacurilor, toată pagina neavând nicio legătură cu originea semantică a termenului „descălecat”. E de prisos să deschid aici o discuție. Trimit pe cititor la excelentul articol din „România literară”, de care mă ocup mai jos, al doamnei Rodica Zafiu, care confirmă competent și clar interpretarea mea, fiindcă pur și simplu altă explicație logică a termenului nu e cu putință.

În continuare, se leagă de numele *Negru Vodă*, despre care pare a accepta că ar fi fost de la origini și *Radu Negru Vodă*, ceea ce e infirmat de faptul că legende cu Negru Vodă sau cetăți ale lui Negru Vodă apar cu cel puțin 100 de ani înainte de forma *Radu Negru Vodă*. Asupra acestui punct există azi o cvasiunanimitate între istorici pentru a admite că Radu a fost un adaos tardiv de la sfârșitul veacului al XVI-lea în documente bisericești, confuzia fiind provocată pesemne de munificența lui Radu cel Mare (1495–1508), de la care au rămas multe documente de danii către mănăstiri. Sau adaosul ar putea să pornească, mai curând, chiar de la Radu I (1376–1385), nepot de fiu al lui Basarab, deci mult mai apropiat de legendarul Negru Vodă.

Apoi pune la îndoială documentul pe care l-am considerat capital, anume hrisovul lui Gavril Movilă voivod de la 13 noiembrie 1618 care întărește Bisericii Domnești din Câmpulung stăpânirea satului Bădești, care fusese însușit pe nedrept de marele boier Badea Bolosin. Consider acest document capital fiindcă e singurul care, menționând un altul din 1352, ne dă clar succesiunea Negru Vodă – Basarab – Nicolae Alexandru. Citez pe Cazacu: „Este adevărat că un act din 13 noiembrie 1618 dat în favoarea mănăstirii din Câmpulung, care reproduce unul mai vechi din 1351–1352, precizează că satul Bădești fusese dat de «Io Neculai Alixandru Voevod, nepotul răposatului Negru Radul voevod». Dar nu știm dacă această filiație se găsea în actul original sau a fost reconstituită de diacul de la 1618, Șerban din Fierăști, fratele mai mare al lui Udriște Năsturel.” Cazacu introduce iarăși aici niște dubii nejustificate, căci, bizuindu-se pe erudiția lui, insinuează că diacul, fiind fratele lui Udriște Năsturel, care era cumnatul lui Matei Basarab, ar fi introdus de aceea un adaos mincinos! Acuzația e lipsită de orice temei: în 1618, chiar dacă aga Matei din Brâncoveni nutrea de pe atunci, în taină, nădejdea de a obține domnia, în niciun caz fratele cumnatului său, care lucra acolo din ordinul lui Gavril vodă Movilă, nu putea născoci un fals, de dragostea lui Matei care nu-și zisese încă Basarab ... Aduc apoi în întărirea filiației pomenite în 1618 pe cea

dintr-o judecată poruncită de Constantin Șerban Basarab în 1656, într-o pricină între mănăstirea Câmpulung și biserica Baraților din același oraș: după meticuloasă cercetare, boierul trimis de vodă la fața locului să dovedească Baraților, fiind dovedit că biserica fusese făcută de doamna Marghita a „Negrului voivod”, care era catolică.

În sfârșit, ca mulți alți istorici ai noștri, Cazacu pune la îndoială faptul că Basarab și fiul său Alexandru ar fi fost catolici. Comentând cunoscuta scrisoare a papei Ioan al XXII-lea din 1 februarie 1327, în care acesta îl numește pe Basarab „*dilectus filius, princeps devotus catholicus*”, scrie: „însă aceasta nu înseamnă că se convertise la catolicism, ci doar că recunoscuse autoritatea supremă a papei și pe aceea a episcopului catolic din Transilvania: cu alte cuvinte, era unit, după cum a dovedit-o fără putință de tăgadă monseniorul Aloisius Tăutu încă din 1954.” Numai că, după părerea mea, ambii se înșală, fiindcă *Basarab n-avea nevoie să se convertească, era catolic de la botez*, fiind, după succesiunea probabilă a generațiilor, a treia generație de cumani creștinați de la botezul colectiv din 1228 la viitoarea episcopie „*Milcovensis*”. Tot astfel și fiul său Alexandru, *care și el va fi caracterizat de papalitate drept „catholicus”* ..., înainte de a se prefăce în Nicolae-Alexandru. Nicolae-Alexandru a fost așadar botezat catolic cu numele de Alexandru și înmormântat ca ortodox doar sub numele de Nicolae ... Dar acestea rămân subiecte tabu și lucrările explicative în acest sens ale lui Daniel Barbu sunt îngropate în nisipul adânc al tăcerii. Regele Ungariei, din interes politic sau poate și după anumite gesturi ale lui Basarab sau ale lui Alexandru în favoarea Bisericii Ortodoxe a majorității populației, îi face pe amândoi „*schismatici*” – și istoricii care-s neprieteni cu Negru Vodă și ascendența sa cumană se încred mai mult în cuvântul regelui Ungariei decât în cuvântul papei.

Cu aceasta, închei răspunsul meu la critica amicului Matei Cazacu, zicând cu părere de rău că nu găsesc în articolul său absolut niciun argument valabil care să infirme teza descinderii lui Basarab I dintr-o spiță de șefi cumani.

II. ARTICOLE DE REVISTĂ, MAJORITAR OSTILE

Abia intrase în circulație cartea mea, că revista „*Historia*”, în numărul 68 din august 2007, a pornit un atac în forță împotriva ei. Chiar pe copertă, viu colorată, apare o reproducere după o pictură a lui Constantin Lecca, din 1868, figurând „descălecătoarea” lui Negru Vodă, iar deasupra, cu litere de-o șchioapă, un titlu cu iz de zeflema: *Vin cumanii!* În interior, de la p. 3 la p. 5, articolul academicianului Răzvan Theodorescu, de la p. 6 la p. 8, articolul lui Denis Căprăroiu, lector la Universitatea din Târgoviște.

4. RĂZVAN THEODORESCU

În *Pe urma cumanilor* ..., distinsul istoric al artei evocă, mai întâi, cu etalaj de erudiție, succesivele migrații de la Răsărit spre Apus, pornite în urma unor fenomene geologice, de vreo 4.000 de ani încoace (după unii savanți, de pildă marele indo-europenist Cicerone Poghir, și mai devreme încă, adică de vreo 6.000 de ani – eu adăugând că aceasta ar coincide atunci și cu datarea deșertificării Africii de Nord, care, după Arnold Toynbee, s-ar fi aflat la originea apariției civilizației egiptene). Autorul înșiră atunci migrațiile indo-europene, mișcările sarmatice, apoi migrațiile punice (?), alanice și germanice; cele avarice, bulgare, maghiare, în fine, cele pecenego-cumano-tătare.

Evocând cartea mea, pricină a articolului său, Răzvan Theodorescu mă califică drept „venerabil amator de istorie”, expresie pe care o folosise și cu două luni înainte, în momentul apariției cărții, când îi ceruse părerea, pe necitite, un ziarist de la un mare cotidian bucureștean. Expresia „venerabilul amator”, în ochii cititorului de rând, poate firește apărea ca o săgeată otrăvită care să mă azvârle în tagma amatorilor de istorie care, la noi, sunt legiune. Distinsul academician, cu care întrețin relații sociale din cele mai civilizate – chiar a binevoit să-mi procure, odată, la cererea mea, prețioase referințe bibliografice – a avut desigur în minte, subliminal, alți „venerabili amatori de istorie” din trecut, ca de pildă, la sfârșitul veacului al XIX-lea, neamțul Theodor Mommsen. Acesta, după temeinice studii de drept, pe la mijlocul vieții (*nel mezzo del cammin della sua vita*), făcând cercetări de epigrafie latină în legătură cu dreptul roman, s-a pasionat în așa măsură de poporul care dăduse naștere unui sistem de drept perfect, de natură să sfideze veacurile și să se întindă în omenirea întreagă, încât a vrut să-i cunoască mai amănunțit trecutul, până a ajuns, într-un șir de ani, să scrie cea mai celebră istorie a Romei Antice. Dacă nu mă înșală memoria, e și singurul istoric care, în primii ani ai secolului XX, a fost distins cu Premiul Nobel. Autorul nostru s-a gândit poate și la Voltaire, pentru care, la vremea lui, prea puțină istorie intra în cultura sa și care, cu imensul său talent, s-a încercat pe rând în aproape toate domeniile literaturii. După moartea lui, contemporanul său mai tânăr, Diderot, a zis, răutăcios: „N-a fost decât al doilea, în toate genurile” (*„Il a été le second dans tous les genres”*). Dar se înșela, căci Voltaire, cu a lui *Istorie a lui Carol al XII-lea* (al Suediei), a fost *primul istoric modern*. La noi în țară, aș mai pune ca „venerabil amator” pe admirabilul memorialist Radu Rosetti, care, după vârsta de 60 de ani, a scris trei cărți de istorie care au reînnoit problematica originii boierimii și a răzeșilor, astfel încât „istoricii de meserie” sunt nevoiți să-l considere mare istoric.

La urma urmei, cel mai „venerabil amator” a fost însuși *inventatorul istoriei*, Tucidide. General al unei armate ateniene, a sosit prea târziu ca să despresoare o cetate aliată, asediată de trupe ale ligii spartane. General destituit, ar fi putut să se răzvrătească împotriva propriei sale patrii, ca ilustrul său predecesor, Temistocle, care s-a refugiat la regele Persiei, fostul inamic. Cu totul alta a fost reacția lui

Tucidide: a cutreierat ani de-a rândul lumea elenică, luând, cu nepărtinire, mărturia cât mai multor actori ai uriașei ciocniri de 20 de ani între cele două coaliții care-și disputau atunci hegemonia lumii antice. Tucidide, fiindcă avea geniu, a legat într-un singur mănunchi povestirea tuturor acelor ciocniri, la prima vedere disparate, botezând ansamblul cu numele ce i-a rămas, *Războiul din Peloponez*. Evident, pe urmele unor asemenea uriașe figuri de „amatori de istorie”, mă simt de-a dreptul copleșit!

Nu e însă exclus ca Răzvan Theodorescu, ca foarte mulți profesori de istorie (nu numai universitari, ci și de liceu), să aibă, subconștient, convingerea că n-ar avea dreptul să se numească istorici – adică „istorici de meserie” – decât acei studenți în istorie care, după licență, urmată eventual și de un masterat și chiar de un doctorat – s-au grăbit să caute, prin orișice mijloc, un mic post de preparator, apoi de lector, apoi de conferențiar sau de cercetător la un mare Institut de Istorie, în sfârșit, apogeul, un post de profesor la o Universitate; doar la mare nevoie, la un liceu. Numai aceștia ar fi îndrituiți să fie considerați *istorici*. Toți cei cu spirit independent, care ar fi ales o altă cale înainte de a-și fi exercitat în scris pasiunea cunoașterii trecutului uman, ar fi doar *amatori*. Am citat însă mai sus câțiva „venerabili amatori” pe care „istoricii de meserie” catadicsesc să-i considere Istorici.

Dar să vedem mai departe argumentele expuse de Răzvan Theodorescu împotriva tezei susținute în cartea mea. De fapt, tot articolul de trei pagini (în nouă coloane) e o vastă reamintire rezumată a interpretărilor pe care le-a dat în marea sa lucrare *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (sec. X–XIV)*. Am o singură rezervă: folosirea abuzivă a termenului „viața feudalității moldovene” vorbind de veacurile X–XII.

Când ajunge însă la cheștiunea posibilelor influențe cumane asupra nașterii statului căruia i se va zice Țara Românească, folosește expresii atât de subtile, încât devine evaziv: „este de bănuț că acest element răsăritean care putea înrăuri civilizația net superioară din Ungaria ultimilor Arpadieni (...) va fi influențat cu atât mai mult – poate chiar, cum sugera Iorga, în direcția unei cristalizări a ideii statale – comunitățile românești, *mai ales la nivelul aulic* (s. mea), cu care șefii cumani aveau relații permanente.” Dacă lăsăm deoparte limbajul prețios, este exact ceea ce sugerez eu, anume că acei șefi cumani care pătrunseseră în tot spațiul dintre Carpați și Dunăre fără îndoială se amestecaseră în stratul superior deja existent („nivelul aulic!”) pe care ni-l dezvăluie Diploma Ioaniților, din 1247, de voievozi și cneji slavo-români și – mai general – printre *maiores terrae* (mai marii țării). Dar îndată pe urmă, după ce ne trimite la lungul și savantul articol al lui Victor Spinei în volumul al III-lea din *Istoria românilor* (a Academiei) – ca un reproș că nu l-aș fi citat [e adevărat că nu l-am citat, cu toată stima pe care o port distinsului arheolog și istoric, fiindcă acolo nu pomeneste de influența cumană în Muntenia și nicicum de Basarab; iar în alt context a spus răspicat că Basarab era *sigur* român! ...] –, Răzvan

Theodorescu scrie: „nici originile «modei» onomastice cumane existente încă în secolele XIV–XV în Țara Românească sub forma bine știutelor nume domnești și boierești (Basarabă, Talabă, Toxabă, Udobă) (...) nu sunt foarte bine elucidate.”

Bine spune academicianul nostru că nu sunt foarte bine elucidate, fiindcă adoptă pur și simplu interpretarea devenită clasică și obligatorie în „Vulgata” istoriografiei noastre de un veac încoace: pletora de nume cumane aflate printre voievozii, cnejii, apoi boierii din veacurile XIII–XV [vezi listele savantului orientalist László Rásonyi citate de mine în paginile 63–66] a fost doar *o modă*: cnejii, apoi boierii noștri, creștini de veacuri, și-au botezat copiii, din simplă *modă*, cu aceste nume păgâne! Cum poate un savant de tip occidental, dintr-un fals patriotism, să emită până în ziua de azi asemenea vădite absurdități?

Dar iată că, la câteva rânduri mai jos, îi scapă și academicianului ultrapatriot teribila presupunere: „Astfel a fost posibil ca lui Seneslav «voievodul valahilor» cu nume slav din «Diploma Ioaniților», stăpânind în părțile argeșene în secolul XIII, să-i urmeze «Thocomerius» și apoi Basarab *cel cu nume turanic și poate cu origine cumană* (s. mea).” Răzvan Theodorescu nu putea să scrie altceva deoarece e *ad litteram* ce a spus Iorga în 1927 în comunicarea lui la Secția de istorie a Academiei Române! Mă întreb atunci, după atât de ilustre precedente, de ce mi se dă mie în cap dacă încerc acum *să prefac, în fine, presupunerea în certitudine?*

Câteva rânduri mai jos, după ce evocă „rolul elementului alogen, migrator, în crearea ierarhiei feudale din Rusia” și din Bulgaria, precum și din Banat și Transilvania (Glad – Gradimir și Menumorut) – fenomen asupra căruia eu insist, în cartea mea, extinzându-l la Europa întreagă –, Răzvan Theodorescu trage încă o mică săgeată otrăvită: „Evident, o asemenea aserțiune nu ne duce până acolo încât să afirmăm faptul că românii au învățat arta războiului de la cumani, așa cum candid crede Neagu Djuvara.” Numai că distinsul academician ar trebui să știe că eu sunt departe de a fi primul care, candid, să fi relevat faptul că oștenii munteni sau moldoveni au fost echipați cum erau cumanii și au folosit tacticile lor de luptă. Eu am adăugat doar impresionanta similitudine dintre tactica de luptă a celor 400 de cavaleri moldoveni trimiși în ajutor regelui Poloniei de către Alexandru cel Bun, în războiul împotriva cavalerilor teutoni, la ciocnirea victorioasă de la Grünwald – Tannenberg (15 iulie 1410), și cea folosită de călărima cumană, aliată lui Ioaniță Asan (Caloian) la bătălia de la Adrianopol, în care cade prizonier Baudouin, împăratul „latin” de Constantinopol (14 aprilie 1205). În afară de aceasta, nu-mi recunosc nicio prioritate în acea aserțiune vădit ne-patriotică (că „românii au învățat arta războiului de la cumani”).

Spre sfârșitul pledoariei lui Răzvan Theodorescu, ajungem la spinoasa chestiune de a ști dacă Basarab și fiul său Alexandru au fost sau nu catolici. Scrie: „Eșecul propagandei apusene în mediul românesc s-a prelungit în secolul XIV, unde doar istorici improvizați sau fanteziști pot să vadă voievozi români catolici trecuți repede la ortodoxie, fără ca acest lucru să lase urme în textele bine citite.”

Ați citit însă bine: *istoricii improvizați sau fanteziști* sunt Neagu Djuvara și Daniel Barbu; acesta din urmă e autorul mai multor articole și cărți temeinic documentate, cu „texte bine citite”, unde arată motivele și împrejurările în care, în 1359, fiul lui Basarab, Alexandru, se adresează Patriarhului de Constantinopol, îi cere mutarea mitropolitului „Ungro-Vlahiei” de la Vicina la Argeș și preia de atunci încolo și *numele de Nicolae*, ce era la mare cinste în Biserica Răsăriteană. Schimbare de nume în curs de domnie, despre care Daniel Barbu, cu exemple precise („texte bine citite”), dovedește că „se găsește și în țări vecine țării noastre, *numai în caz de schimbare de confesiune*”. Când am spus toate acestea, într-o conversație privată, lui Răzvan Theodorescu, reamintindu-i și textele papale în care Basarab apoi și Alexandru sunt numiți „fii catolici devotați”, a făcut un gest larg cu mâna peste umăr, zicând: „– Prostii.” Șade urât în imaginea de seriozitate a distinsului academician.

În încheiere, aș dori ca domnul academician să binevoiască a ne spune clar care este adevărata dumisală opinie: atunci când îi spune unui ziarist că originea cumană a lui Basarab e lucru de mult cunoscut și Neagu Djuvara „înfundă uși deschise” sau când, la câteva săptămâni mai târziu, se căznește să demonstreze într-un articol de revistă că e probabil o eroare?!

5. DENIS CĂPRĂROIU

Din primele rânduri ale articolului *Și totuși ... cumanii!*⁶, autorul atacă: „problematika aportului cuman la cristalizarea vechii aristocrații românești este una de dată veche, binecunoscută istoricilor noștri, fără a reprezenta, în niciun caz, acel element de noutate absolută pe care o apariție editorială bombastică – adevărat exercițiu de marketing al maeștrilor de la *Humanitas* – a încercat să ni-l servească.” La câteva rânduri mai jos, recunoaște însă că „subiectul în cauză era unul de mult așteptat, cel puțin în rândul marelui public, și aceasta pentru că, indiferent de stadiul cunoașterii sale în mediul *profesionist* al istoricilor, a fost prea multă vreme mușamalizat la nivelul istoriei oficiale”.

Nici că se putea spune mai clar și mai cinstit ceea ce repet de ani de zile: *la nivelul istoriei oficiale („Vulgata”) chestiunea e mușamalizată de prea multă vreme*, adică escamotată sau negată. Pun întrebarea: de ce? De ce „problematika aportului cuman la cristalizarea vechii aristocrații românești (...) de dată veche, binecunoscută istoricilor noștri” lipsește totuși din toate tratatele și manualele de istorie? Și, de asemenea, de ce un istoric cu platforma academicianului Răzvan Theodorescu, la doar câteva rânduri mai sus, o minimizează cu trufie; iar când cineva se încumetă s-o dezgroape și s-o sublinieze, e trecut, cu semeție și dispreț, printre „istoricii improvizați sau fanteziști”? De ce? Mai adaug apoi că editura

⁶ Revista „*Historia*” are meritul de a fi pus îndată după articolul negativ al lui Răzvan Theodorescu un articol care admite răspicat cumanitatea lui Basarab.

Humanitas n-a făcut cărții mele nicio publicitate mai „bombastică” decât tuturor cărților pe care le publică, adică o prezentare cu trei scurte cuvântări în mijlocul harababurii Târgului de Carte. Publicitatea, bombastică într-adevăr, *a făcut-o mass-media* – cea mai clară dovadă că discutarea pe față a acestei importante chestiuni, ținută tainică de generații, era așteptată de marele public cu vădită nerăbdare. Unde e „exercițiul de marketing” de care e indignat domnul Căprăroiu?

Trecând la subiect, mai tânărul istoric Denis Căprăroiu scrie: „considerăm că «apelul» domnului Djuvara, scos din contextul comercial al lansării, este unul binevenit. Ceea ce i se poate reproșa, totuși, onorabilului autor este lipsa unei argumentații științifice adecvate, pe care un subiect de importanța celui vizat o revendică în mod prioritar. Numeroasele sale prezumții, chiar dacă inspirate, sunt insuficient susținute cu probe documentare, ceea ce a și permis unora dintre vocile contestatare să-și fundamenteze poziția.”

După care, pe patru coloane ale revistei, cu subtitlurile „Întemeietorul Țării Românești”, „Descălecarea”, „Autoritatea lui Basarab”, autorul face o temeinică și documentată sinteză ... a tezei pe care o susțin în cartea mea. „Întemeietorul Țării Românești nu este altcineva decât *descălecătorul* înregistrat de tradiție, acel Negru Vodă pe care îl identificăm cu Thocomer, tatăl lui Basarab, din documentele angevine. Simplul fapt că Thocomer era receptat în mediile culte ale cancelariei regale îl recomandă pe acesta ca un personaj *de talie*, binecunoscut în epocă.” Eu aș adăuga la această constatare a notorietății personajului „Thocomerius” ipoteza pe care o expun în carte la p. 149, anume că el trebuie să fie căpetenia românilor cărora, după *Cronica rimată* a lui Ottocar de Styria, voivodul Transilvaniei Ladislau Kán l-a predat pe fostul adversar la domnie al lui Carol Robert, Otto de Wittelsbach (al Bavariei), pe care-l ținea prizonier; iar românii de „dincolo de pădure” (*über Walt*), din „Țara Valahă” (*Walachen Lant*) l-ar fi făcut scăpat către Galiția. A fost și părerea lui Adolf Armbruster în *Românii în Cronica lui Ottokar de Stiria. O nouă interpretare*, articol apărut în „Studii. Revistă de istorie”, t. 25, 1972, nr. 3, p. 463–483.

Spune mai departe autorul: „Certa sa ascendență *cumană* îl va pune, în circumstanțele atât de *speciale* ale sfârșitului domniei lui Ladislau al IV-lea *Cumanul* (1272–1290), într-o relație particulară, nu doar cu regele maghiaro-cuman, ci și cu Nogai, atotputernicul emir mongol de la Isaccea.” Ce departe suntem de șovăielile și contraargumentele fără miez ale lui Matei Cazacu în articolul său din „Revista istorică”, precum și de zeflemeaua de mai sus a lui Răzvan Theodorescu!

Denis Căprăroiu vine cu o seamă de precizări de cel mai mare interes, insistând asupra rolului hotărâtor pe care l-a jucat atunci hanul tătar Nogai, care-și extinde stăpânirea, de la Isaccea până la Porțile de Fier, peste banatul ungar de Severin, în chiar anul 1290, când, după moartea lui Ladislau Cumanul, Thocomer își pierde posesiunile din zona Făgărașului și „descalcă”, cu o ceată a lui și cu un

grup de sași, până la cetatea săsească a Câmpulungului. Sunt lucruri pe care le-am sugerat cu mult mai multă timiditate decât Căprăroiu, care arată clar cum Thocomer (deja dinainte, zic eu, șeful unor comunități românești) este *instalat* de Nogai peste ceilalți voivozi și cneji dintre Carpați și Dunăre, în calitate de intermediar al tătarului, după cum acesta instalase la sud de Dunăre, cu zece ani înainte, pe cumanul Terter la conducerea țaratului de Târnovo. Eu voi adăuga un amănunt care-și are, probabil, însemnătatea: anume că tătarii din vestul imensului teritoriu controlat de Hoarda de Aur, așezați pe fostele domenii stăpânite de veacuri de cumanii albi, dominându-i de acum pe aceștia, dar foarte probabil mai puțin numeroși, s-au contopit cu ei *și le-au adoptat limba*. Încă un motiv firesc pentru ca niște căpetenii de obârșie cumană să devină „oamenii lor” peste noroadale de sud-slavi sau de români.

Articolul lui Denis Căprăroiu se sfârșește cu acest alineat: „Iată, așadar, cum epopeea cumanilor făgărășeni, protejați de Nogai, se va identifica, treptat, cu destinul proaspetei lor creații statale. Asumându-și, cu responsabilitate și îndârjire, misiunea trasată de han, Thocomer și Basarab își vor atrage, curând, supușii autohtoni într-un proiect politic de anvergură, care se va numi *Țara Românească*” [*Vlaškoe zemlja*, adaug eu, căci forma română nu ne este dovedită decât cu veacuri mai târziu].

Mai tânărul istoric Denis Căprăroiu rezumă în trei pagini de revistă de vulgarizare, în termeni și mai categorici decât ai mei și pe un ton mai răspicat, ceea ce cu mai multă sfială m-am trudit să dovedesc în 200 de pagini. Mărturisesc că la citirea acelor pagini am fost mai mult decât surprins. Am rămas de-a dreptul descumpănit. În toți anii de studiere a chestiunii, în nesfârșitele mele cercetări, iată că-mi scăpase un autor care spunea competent și, parcă, și cu mai multă îndrăzneală decât mine exact același lucru! Am alergat a doua zi la biblioteca Institutului Iorga, cea mai la-ndemână și mai comodă pentru mine – și, pe deasupra, specializată în istorie –, și am căutat, nerăbdător, în fișier, numele lui Căprăroiu. N-am găsit decât un singur titlu, o carte scrisă în colaborare cu regretatul Eugen Denize, o scurtă prezentare a istoriei țărilor din Balcani⁷.

Subiectul mă interesa cu atât mai mult cu cât de la întoarcerea mea din Africa în Europa căutasem să cunosc mai bine istoria țărilor balcanice, deoarece îmi dădeam seama cât de mult era trecutul țărilor române legat de toată istoria vecinilor noștri. Luasem, între 1984 și 1988, o diplomă de la Școala de Limbi Orientale de la Paris (acum numită INALCO), după studierea limbii sârbo-croate și a istoriei naționalităților din fosta Iugoslavie și a Albaniei. În plus, în fiecare vară, până la întoarcerea mea în țară, petrecusem câte o lună-două la Atena, la superba bibliotecă Gennadion, atât de bogată în cărți privitoare la trecutul Sud-Estului european, cu precădere al Greciei. Visam să mă încumet a scrie – ca generalist – în

⁷ Denis Căprăroiu, Eugen Denize, *Nașterea Europei medievale, Europa Central-Răsăriteană și de Sud-Est – secolele V-XV*, vol. II, Târgoviște, 2005.

limba franceză, o scurtă prezentare a genezei tuturor națiunilor din Balcani. Aș fi intitulat-o *Geneza milenară a națiunilor din Balcani*; subtitlu: *Greci, albanezi, români, slavi din sud, din secolul VI până în secolul XVI*. Aș fi ales această delimitare în timp, fiindcă observasem că aproape toate lucrările consacrate, în limbi de circulație internațională, sud-estului european își începeau istorisirea și interpretarea după căderea Constantinopolului, deci de la mijlocul veacului al XV-lea, ceea ce era o aberație, căci toate limbile și naționalitățile erau de-acum cristalizate de veacuri ... (După mai bine de 25 de ani, tot nu mi-am împlinit visul. Dar nu se știe, „Căile Domnului sunt nepătrunse”; de-mi mai prelungește Cel de Sus speranța de viață cu 2–3 ani, poate mă apuc și de munca aceasta).

În orice caz, în anii 1990, în al treilea an al meu de profesor-asociat la Universitatea din București, am propus doamnei Zoe Petre, atunci decan al Facultății de Istorie, un curs pe acest subiect. Dar ce dezamăgire! Pe când în cei doi ani precedenți, mai întâi cu un curs despre istoria boierimii române (*memento*: la cererea studenților!), în al doilea an cu o inițiere în filosofia istoriei, avusesem amfiteatre pline, pentru istoria vecinilor noștri din Balcani am avut, în tot cursul, șase studenți! Era o constatare de jale: tinerii studenți în istorie, mulți dintre ei viitori profesori, nu-și dădeau seama că istoria românilor e cu totul ininteligibilă dacă nu e cufundată, literal, în toată istoria Balcanilor și în istoria Europei Centrale.

M-am bucurat deci aflând că autorii sus-numiți răspunseseră între timp acestei necesități. Citind cartea cu viu interes, am avut însă o dezamăgire: dacă relatarea fiecărei istorii naționale era în general onestă, în schimb constatam cu mirare că problemele cele mai dificile privind raporturile dintre acele țări cu istoria românilor erau, cu prudență, ocolite. Iarăși temerea de a nu rămâne *politically correct*? Relatând, de pildă, istoria primului țarat bulgar, cel înființat de năvălirea proto-bulgarilor, nu se spune nicio vorbă despre polemica ce s-a purtat, la noi, între cele două războaie mondiale, pe de o parte între istoricii care negau că după nimicirea imperiului avar din Panonia, prin acțiunea concomitentă a francilor lui Carol cel Mare și a bulgarilor, aceștia din urmă și-ar fi extins stăpânirea și peste părțile noastre (de exemplu, Iorga și bizantinistul Nicolae Bănescu) și, de cealaltă parte, cei care afirmau că era cu neputință ca imperiile franc și bulgar să fi fost, vreme de aproape două veacuri, vecine la Tisa, fără ca bulgarii să domine și în spațiul carpato-dunărean (de pildă P.P. Panaitescu, mai târziu și Barbu Cămpina). Descoperirile arheologice, de atunci, au dat dreptate celor din urmă. Cartea domnilor Denize și Căprăroiu nu evocă problema, cu toată marea ei importanță; căci numai prezența unei autorități bulgare la nord de Dunăre, în veacurile IX și X, poate explica organizarea Bisericii noastre (o adevărată a doua creștinare a unor populații lipsite de veacuri de ierarhii bisericești instalate) și aceasta în stil bizantin și limbă slavă, care să rămână pe veacuri multe și limbă de cult și, mai târziu, limbă de cancelarie și limbă de cultură. După cum, în istoria Ungariei nu se mai pomeneste de „continuitate” sau „ne-continuitate” în Transilvania. Dar în acest al doilea caz se poate spune că autorii vor fi considerat că studenții români vor fi fost

cu toții, din școala primară, deplin luminați privitor la etnogeneza neamului românesc.

Închid această lungă paranteză zicând că nu găseam la Institutul Iorga nicio lucrare a lui Denis Căprăroiu privitoare la cumani, Thocomer și Basarab. M-am dus așadar a doua zi la Biblioteca Academiei, mult mai bogată. Nici acolo nimic. M-am dus a treia zi la Biblioteca Națională, care, prin lege, trebuie să primească în depozit orice carte publicată în țară, și iarăși în zadar. Am înțeles atunci că lectorul de la Facultatea de Istorie a Universității din Târgoviște, cu incontestabila sa inteligență și foarte amănunțitele sale cercetări, ajunsese la convingerea că Thocomerius și Basarab descindeau dintr-o spiță de șefi cumani, că mai aveau în jurul lor și alte rămășițe cumane de după tăvălugul mongol și că ei, sub umbrela atotputernicului han tătar Nogai, jucaseră un rol determinant în coagularea, într-o singură mână, a tuturor voivodatelor și cnezatelor române dintre Carpați și Dunăre; dar, conformându-se poruncii nescrise a tuturor marilor săi predecesori care intuiseră realitatea, dar n-o spusese, s-a mulțumit, eventual, s-o șoptească la ureche câtorva studenți aleși pe sprânceană, cu strașnică poruncă să păstreze prețioasa informație pentru ei – că e taină mare. Și a așteptat ca lucrarea, relativ timidă, a foarte vârstnicului Neagu Djuvara să spargă gheața, pentru a se destăinui și el apoi, zgomotos și puțin impertinent, într-o revistă.

Îl îndemn insistent și foarte sincer pe Denis Căprăroiu să depășească faza micului articol de revistă. Să se apuce de o lucrare majoră, discutând exhaustiv problema aceasta, capitală pentru înțelegerea începuturilor statelor noastre medievale. Să ne dea peste câțiva ani cartea, înzestrată cu un aparat critic cât mai complet, care, în ciuda obstinatei opoziții a bătrânilor noștri academicieni, să pună un punct final acestei chestiuni otrăvite a istoriografiei române. Cartea aceea ar fi primită îndată de oricare dintre marile noastre case de editură – sunt convins, și de către Humanitas. Să fie apoi larg distribuită la universitățile și bibliotecile din țară și din marile țări străine, punând capăt norului de ceață asupra nașterii statelor medievale române și deschizând, în fine, intrarea noastră în marea istoriografie europeană. Denis Căprăroiu ar face atunci, într-adevăr, un serviciu major țării.

6. FLORIN CONSTANTINIU

În numărul următor al revistei „Historia” (nr. 69 din septembrie 2007), s-a făcut apel la alt distins istoric, academicianul Florin Constantiniu, pentru a duce mai departe atacul împotriva cărții *Thocomerius – Negru Vodă*. Mi-a părut rău să-l văd asociat la această întreprindere de dărmare, deoarece țin cartea lui, *O istorie sinceră a poporului român*, drept cea mai reușită încercare de a pune la dispoziția marelui public o istorie, relativ scurtă, dezbărată de distorsiunile impuse de zeci de ani de „adevăr marxist”. (Ca unul familiarizat cu istoriografia franceză, am regretat însă că se poate să se fi inspirat, în titlul său, din celebra carte a lui Charles Seignobos, *Histoire sincère du peuple français*, care e, după părerea mea, cea mai

seacă și sectară istorie a Franței din câte cunosc. Langlois și Seignobos au fost creatorii unei școli de istorie care a sterilizat, o jumătate de veac, inteligența istorică franceză, până la apariția „Școlii Analelor”). Cartea lui Constantiniu o am mereu la îndemână, pentru o eventuală grabnică verificare a unor evenimente din trecutul nostru – cel puțin pentru epocile modernă și contemporană. În partea medievală nu se regăsesc unele dintre interesantele opinii pe care le expune în acest articol. În orice caz, când vine vorba de prezența cumană, nicio aluzie la eventuala origine cumană a lui Basarab Întemeietorul! Consider așadar că nu era potrivit să ia și dumnealui cuvântul în dezbatere.

Din primul alineat al articolului, în caractere *bold*, deja două critici. Întâi un „(sic!)” marcând indignarea după termenul „voivod” din titlul cărții mele, în loc de „voievod”. Și Matei Cazacu m-a învinuit de această nesupunere ortografică la ucazurile *Dicționarului explicativ al limbii române* (faimosul DEX, pe care marele lingvist Dan Slușanschi îl considera plin de aproximații sau inexactități). Cazacu a ținut să-mi amintească – sau să mă învețe – că ortografia „voievod” e cea a limbii slave originare. Îi răspund aici, și lui și domnului Constantiniu, că noi am adoptat de un veac, ca regulă (în chip și mai sever în perioada comunistă), principiul ortografiei strict fonetice. Ortografia etimologică îndrăgită de școala latinistă și care a avut prelungiri târzii în secolul al XIX-lea a fost părăsită cu totul, chiar pentru limba-mamă, latina; și aici s-o respectăm cu sfințenie pentru un termen de origine slavă? Și de ce, când această formă lipsește în imensa majoritate a documentelor noastre medievale? Am trecut prin sute și sute, poate peste mie, de hrisoave, zapise vechi, pietre de mormânt și nu știu dacă am întâlnit o dată la mie cuvântul scris *voievod*, ci numai *voivod* sau *voevod* (care tot „voivod” se aude). E chiar impresionant să constatăm că numele primului nostru „mare voivod”, Basarab, e pomenit cu data lui de moarte pe peretele naosului Bisericii Domnești de la Argeș în forma *Velikii Basaraba Voivoda*, iar, întâmplător, pe mormântul celui de al doilea, Nicolae Alexandru, la Câmpulung, *Voevoda*! La a treia generație, Radul I este iarăși zis *voivod*; pe mormântul lui Ștefan cel Mare avem *voevod*. Pe piatra de mormânt a copiilor lui Neagoe Basarab e scris *Petru Voivod* și *Ioan Voivod*. Nu cred să mai fie cazul de a enumera lespezile tuturor voivozilor.

N-am încercat să cercetez care instanță și când a adoptat ortografia *voievod*, căci îmi pare a fi de mai puțin de un veac. O consider eronată și nădăjduiesc ca exemplul meu să fie contagios și ca, în curând, aceeași instanță răspunzătoare să adopte ori *voivod* ori *voevod*, punând capăt unei anomalii. Altfel, unii pedanți sunt tentați să pronunțe vo-ie-vod în trei silabe, ceea ce nu se aude nicăieri în țară. Adaug că nici țările slave vecine, care au păstrat termenul viu, nu-l scriu altfel decât *voivod* (*vojvod* sau *vojvoda*), numai noi ne facem tari să respectăm ortografia paleoslavă.

A doua critică, în același alineat, e că apariția cărții mele „a fost însoțită de o zgomotoasă campanie publicistică”. Repet aici că n-a existat nicio campanie, ci

doar o adevărată „explozie” în mass-media, simplă dovadă a imensului interes suscitât la marele public de problema aceasta ținută sub obroc.

În cuprinsul articolului său, Florin Constantiniu spune lucruri interesante și mă învinuiește cu drept cuvânt că am omis lucrările lui Henri Stahl sau ale lui Ion Donat. Este într-adevăr un lapsus al meu; le citisem mai demult și n-am mai făcut legătura între chestiunea originii etnice a lui Basarab și chestiunea profunde influențe a popoarelor turanice, în special pecenegi, cumani și tătari, asupra instituțiilor și moravurilor românilor în Evul Mediu. Voi încerca să suplinesc cât de cât această omisiune în noua ediție a cărții, pe care o pregătesc și în care voi ține seamă de toate criticile justificate ce mi s-au adus.

Mai departe, când autorul pomenește de „simbioza româno-cumană” evocată de Iorga, omite însă să amintească de comunicarea făcută de marele istoric la Secțiunea de istorie a Academiei, în noiembrie 1927, în care a spus fraza pe care o consider de enormă importanță, vorbind de Basarab: „Numele e cumani. *Dar numai numele?*” – sublinierea fiind chiar a autorului, în articolul care a fost, după regulă, publicat ulterior în „Analele Academiei” (s. III, t. VIII). Ceea ce dovedește limpede că Iorga intuia că Basarab era descendent dintr-o spiță cumani. Dar iată că nici chiar el n-a mai îndrăznit să reamintească apoi această supoziție în monumentală sa *Istorie a românilor*.

În fine, faptul că Thocomer și fiul său Basarab erau „românizați” prin 150 de ani de conviețuire cu populația valahă *care i-a ales drept conducători* e o realitate pe care n-am contestat-o cu niciun prilej în lucrarea mea.

7. TUDOR SĂLĂGEAN

Oarecum în afara subiectului articolului prezent, de răspuns criticilor mei, vreau să semnalez un articol apărut tot în revista „Historia”, trei ani mai târziu (an X, august 2010, nr. 104), intitulat *Posada, anul de grație 1330*, unde se găsesc, sub semnătura istoricului ardelean Tudor Sălăgean, iarăși opinii interesante. Mi-au displicut însă două lucruri.

a) În paragraful intitulat *Basarab, voievodul nostru transalpin*, autorul scrie: „În 1324, ca urmare a negocierilor purtate de Basarab cu reprezentantul diplomatic al lui Carol Robert, comitele Martin al Sălajului, între Ungaria și Țara Românească a fost reinstaurată pacea. Din punct de vedere formal, Basarab devenea, din acest moment, un vasal de circumstanță al regelui Ungariei, care îl numește de altfel, la 26 iulie 1324, Bazarab, *Woyuodam nostrum Transalpinum* («Basarab, voievodul nostru transalpin») ...”

O primă remarcă: observați că și într-un scris contemporan al cancelariei regale ungare, numele e ortografiat *woyvodam* (*voivodam*); apoi, și mai cu seamă, *ce-i aia un vasal de circumstanță?* Eu, unul, n-am întâlnit în Europa medievală alți „vasali de circumstanță”. Iarăși teama înfiripată în „Vulgata” istoriografiei noastre

față de termenul „vasal”, considerat pesemne înjositor. Regele Boemiei putea fi vasalul împăratului, regele Angliei vasalul regelui Franței, dar Țara Românească (numită pe atunci *Vlaškoe zemlja*) era, din clipa apariției, o țară prea mare ca domnul ei să fie vasal vreunui suveran străin! De fapt, noi nici nu știm exact la ce dată a murit Thocomer și i-a urmat fiul său Basarab și nici care din cei doi a fost primul recunoscut de ceilalți voievozi și cneji dintre Carpați și Dunăre ca „mare-voivod”, cum domnii noștri vor fi fost chemați de atunci și de cancelariile țărilor slave vecine (*veliki vojvoda*) și de patriarhia de la Constantinopol sau de egumenii mănăstirilor atonite (*mega voivoda*). Dacă momentul acela a avut loc, să zicem, la o dată cuprinsă între 1310 și o dată anterioară celui an 1324, când apare o împăcare între Basarab și regele Ungariei, probabilitatea cea mai logică e că Basarab a fost din primul moment vasal al regelui Ungariei, care avea, de o sută de ani, în titulatura lui și *rex Cumaniae* ... Foarte probabil însă – cum o va dovedi Basarab și ulterior – se va fi arătat un vasal foarte puțin docil, de unde explicația necesității unor negocieri prin mijlocirea lui Martin al Sălajului. Nu „vasal de circumstanță”, ci vasal care devine mai supus. Istoria Europei feudale e plină de asemenea certuri între un suzeran și un vasal. Relațiile dintre regele Franței și regele Angliei sunt cele mai grăitoare în acest sens: cu toate repetatele războaie dintre cei doi, jurământul de vasalitate nu pare să fi fost stricat, decât vremelnic, atunci când, sub domnia regelui Franței Carol al VI-lea, atins de demență, regina Franței, Isabela a Bavariei, a recunoscut drept viitor rege al Franței pe regele Angliei, Henric V, dezmoștenindu-l pe fiul ei Carol al VII-lea, moștenitorul legitim. Altfel, jurământul de vasalitate, prin caracterul său sacru, avea aspect de perenitate. Nici răsunătoarea izbândă a oastei lui Basarab în 1330, la „Posada”, nu pare să fi rupt jurământul, ci doar să-l fi liberat pe Basarab, vreme de câțiva ani, de îndatoririle lui de vasal. Când circumstanțele politice exterioare îi vor fi dictat lui Basarab o schimbare de atitudine, își va trimite fiul, Alexandru, viitorul Nicolae-Alexandru, asociat la domnie, pentru a reînnoi gestul de supunere. Trebuie recunoscută evidența: chiar sub domnii recalcitranți, ca Vlaicu Vodă, legătura de vasalitate nu pare să fi fost, formal, întreruptă; ea va dăinui până la perioada de dominație otomană. Și chiar atunci, o vreme – de pildă sub Vlad Dracul, apoi sub fiii lui – vom cunoaște ciudata situație cu un domn, formal vasal al regelui Ungariei, totodată tributari al sultanului otoman. Să lăsăm dar deoparte formule cu iz patriotard, de felul „vasal de circumstanță” ... că „circumstanța” a ținut vreo două sute de ani.

Altă observație: în subcapitolul intitulat *Unde e, de fapt, Posada*, autorul prezintă pe scurt doar recentul articol al lui Sergiu Iosipescu – pe care tocmai îl critic aici în altă parte – ca și când ar reprezenta rezolvarea finală a problemei; și nu prezintă, barem în două cuvinte, teza opusă a lui Constantin Rezachevici, cea care a provocat contrazicerea lui Iosipescu.

III. ARTICOLE VIOLENT OSTILE

8. ADRIAN ANDREI RUSU

Articolul de trei pagini al distinsului arheolog de la Cluj, Adrian Andrei Rusu, apărut în revista electronică www.medievistica.ro – 26.09.2007 –, este deosebit în felul lui. La început e destul de laudativ, ba chiar mă consideră prea timid în afirmațiile privitoare la păcatele „eșafodajului glorios” al istoriografiei noastre oficiale. Dar deodată, la jumătatea articolului, arheologul își arată iritarea față de absența sau sărăcia referințelor arheologice în lucrarea mea – fapt adevărat. Trebuie, așadar, să deschid aici o paranteză.

Am considerat din capul locului că lucrările de arheologie aveau prea puține șanse de a-mi aduce vreo lămurire asupra originii etnice a lui Basarab, motiv pentru care n-am întârziat în cercetarea lor. Mă înșelam cel puțin într-un punct, anume în ce privește rezultatul cercetărilor asupra mormintelor din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș. Acestea, când ai îndrăzneala să tragi concluziile evidente, aduc indicii foarte prețioase asupra originii cumane a voivodului întemeietor al Țării Românești și a celor ce îi erau apropiați – mă refer mai cu seamă la misteriosul Nan Udobă, din mormântul nr. 7. (Autorul nu citează decât lucrările, tardive, ale lui Nicolae Constantinescu, la Curtea de Argeș, nu și voluminosul „Buletin al Comisiunii Monumentelor Istorice” din 1923, între altele cu rezultatul săpăturilor lui Virgiliu Drăghiceanu.) În altă parte, am explicat de ce n-am citat remarcabilele lucrări ale lui Victor Spinei: fiindcă nu privesc decât pe turanicii din Moldova și nu se ating, oricum, de problema lui Basarab.

Spre sfârșitul articolului, domnul Rusu emite, ca și alții, dubii privitor la Thocomerius: „Nu am fost convins deplin de identitatea sa cu Negru Vodă (...). El figurează *doar* într-un singur act autentic. «Cartea» de la 1618 a lui Gavril Movilă, care invocă vederea unui izvor dispărut, de la 1352, prin care se făcea filiația Negru Vodă – Basarab ...” Iarăși invocarea axiomei juridice *testis unus, testis nullus*, a cărui folosire în istorie o revoc cu desăvârșire. În plus, nu asociază, cum fac eu, documentul din 1618 cu altul, din 1656, tot de la Câmpulung, care aduce o întărire celui dintâi.

În altă parte găsim textual: „Nu vom descoperi nicio pagină folosită din cele ale lui Radu Popa scrise despre Țara Hațegului ...” Or, chiar de la p. 14 a cărții mele se află un lung citat din Radu Popa! Voi mai adăuga, pentru informarea domnului Rusu, că, foarte curând după întoarcerea mea în țară în 1990, l-am întâlnit pe Radu Popa la Grupul de Dialog Social și a fost începutul unei strânse relații, care a ținut din nefericire doar câțiva ani, până la moartea prematură a lui Radu Popa. Destul însă ca să citesc atunci toate cărțile lui, precum și articolele de după „Revoluție”. Am păstrat apoi legătura cu familia lui, iar fiica lui, Irina, când s-a pregătit publicarea postumă a unei colecții de articole ale lui Radu Popa, mi-a

trimis anticipat tot manuscrisul. Dar, pentru domnul Rusu, n-am citit „nicio pagină” a lui!

Și mai grav, în altă parte scrie: „Mai mult chiar, nici vechiul și extinsul tom al lui George I. Brătianu despre tradiția istorică a întemeierii se pare că nu este cunoscut.” La p. 113 din cartea mea apare însă fraza: „Ideea că Basarab ar putea fi de origine cumană – istoricii noștri, chiar dintre cei mai luminați, ca de pildă Gheorghe Brătianu, o recuză cu o stranie unanimitate ...” Înseamnă că citisem din Gheorghe Brătianu. Trebuie și aici să-l informez pe domnul Rusu că în momentul în care a apărut cartea lui Gheorghe Brătianu *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, întâi în limba franceză, ca replică dată marelui istoric francez Ferdinand Lot, care, în cartea sa despre năvălirile barbare, adoptase ipoteza formării poporului român la sud de Dunăre, eu, care chiar în anul precedent îl avusesem profesor la Sorbona pe Ferdinand Lot, m-am dus să-l văd pe Brătianu. Acesta mi-a încredințat un exemplar al cărții, pe care l-am dus ilustrului meu profesor, încercând și eu, în lung dialog, să combat teza imigrării din sud.

Când a apărut prima dată *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, în 1945, eu eram de-acum în străinătate. Când însă, între 1970 și 1985, mi-am prelucrat cartea *Le pays roumain entre Orient et Occident*⁸, am obținut cartea, nu mai știu dacă trimisă din țară sau căpătată de la Biblioteca Română din Freiburg i. Breisgau. Iar când m-am întors în țară, am mai cumpărat ediția din 1980 – apărută după reabilitarea lui Brătianu în vremea ceaușistă – și am recitit-o din scoarță în scoarță. Dar, pentru autor, „vechiul și extinsul tom (...) se pare că nu(-mi) este cunoscut”.

După aceste două grosolane erori în recenzia domnului Rusu, cred că e de prisos să mai fac enumerarea celorlalte critici ale dumisale. Și întrucât e mult mai tânăr decât fiică-mea, am să-i dau un sfat părintesc: să se abțină de la a mai face critica – și o critică acerbă! – *unor cărți pe care nu le-a citit*, ci doar răsfoit, ghicind din text, în diagonală. Va fi mai bine pentru reputația dumisale de savant.

9. NICOLAE CONSTANTINESCU

Mă voi referi în continuare la recenzia lui Nicolae Constantinescu, de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, la cartea *Thocomerius – Negru Vodă*, apărută în „Argesis. Studii și comunicări”, Seria Istorie, t. XVI, 2007.

Nu este de mirare că și aici avem de a face cu un arheolog. Trebuie, așadar, să deschid aici o paranteză mai lungă.

Într-adevăr, la argumentul pe care l-am dat la începutul răspunsului meu domnului A.A. Rusu, anume credința că studiile arheologice, în general, mi-ar fi fost de prea puțin ajutor în lămurirea originii etnice a lui Basarab, s-a adăugat pesemne, pe ascunse, o sfială destul de des întâlnită la istorici față de temeinicia

⁸ Vezi nota 4.

concluziilor arheologilor. Să ne înțelegem: rămâne în afara oricărei îndoieli că arheologia e prima și cea mai însemnată dintre științele auxiliare ale istoriei. De la un punct în sus, în timp, adică în preistorie și, mai vârtos, în paleontologie, e aproape singura sursă. Dacă ne întoarcem însă către timpuri mai apropiate, adică după apariția documentului scris, arheologia întâlnește un rival, un rival curând copleșitor: lingvistica. Iar avantajul, superioritatea lingvisticii în comparație cu arheologia decurge din faptul că în ultimele decenii s-a înaintat atât de senzațional în cercetarea lingvistică, încât specialiștii științelor zise „exacte” au acceptat aproape să cuprindă lingvistica în categoria „științelor exacte”. De unde marea încredere pe care o au azi toți istoricii în afirmațiile lingviștilor, contrastând cu sfiala față de unele concluzii ale arheologilor. Aceștia sunt atât de rar de aceeași părere când e vorba de interpretarea unei cercetări, încât li s-ar putea aplica lozinca din vechime privind pe medicii din Antichitate: „Când Hipocrate zice da, Galenus zice nu”! De unde, adesea, dubiile istoricului față de afirmațiile arheologului.

Am avut privilegiul de a mă bucura de încrederea a doi mari lingviști-indo-europeniști, Cicerone Poghiric și Dan Slușanschi, cu care am dezbătut, între altele, dificultatea de a se ajunge la o mai strânsă și permanentă colaborare între arheologi (mai toți dintre aceștia fiind și istorici) și lingviști. Dan Slușanschi m-a luat cu dânsul la mai multe lungi și pasionante ședințe de colaborare „arheologi–lingviști” – după impresia mea, fără mari rezultate. La una dintre ele, un arheolog destul de vârstnic, cărunț și hirsut (și care se mai distingea și printr-o atât de grea patimă de tabagism, că nu sta în sală, ci ascuns ca într-o dugheană, în spatele unei uși de lângă catedră), când s-a putut abține cinci minute de la tutun, a venit să ne spună că el, negăsind în Rusia destule oseminte caracteristice, nici destule cioburi lesne de clasat, nu credea în existența unei mișcări a indo-europenilor de la est spre vest. Când, față de evidența unor valuri milenare care au adus familii de limbi înrudite peste tot continentul european, cu excepția nucleului montan al Țării Bascilor, auzi asemenea enormități debitate de unul considerat savant de colegii de breaslă, se abate deodată un fel de val de neîncredere pe toată știința arheologică.

Să ne întoarcem acum la recenzia lui Nicolae Constantinescu, care prezintă particularitatea, caracteristică autorului, că din cele cinci pagini și jumătate cât se întinde, primele două, așadar peste o treime, sunt un atac la persoană, o adevărată întreprindere de dărâmare a personalității autorului. După care, bineînțeles, criticile apar firești, logice: eu nu puteam produce decât această carte, plină de aberații.

Și, iarăși original, această întreprindere de dărâmare se sprijină, esențial, pe ale mele *Amintiri din pribegie*⁹! Cartea, de mare succes de librărie, care suscită în general, avem nenumărate dovezi, mai mult simpatie pentru *sportivitatea* (termenul e al lui Andrei Pleșu) cu care am primit toate tribulațiile, accidente și necazurile din lunga mea existență, domnului Constantinescu îi folosește, dimpotrivă, ca arsenal de argumente cu totul negative: pe la mijlocul vieții mele ajunsese un om

⁹ *Amintiri din pribegie (1948–1990)*, București, 2002 (ed. a VIII-a, 2011).

copleșit de întâmplări nefericite, îmi pierdusem țara, situația, averea, eram despărțit de cei dragi din țară și iată că ajunseseam, fără entuziasm, un mercenar al peniței în țara cea mai săracă din Africa și mă părăsise acum și soția. Înjghebasem, cu lungă trudă, o docență de filosofie a istoriei la Sorbona, dar nu-mi folosea la nimic. Într-un cuvânt, eram un om năpăstuit, un neisprăvit. Și iată că, tam-nesam, la 50 de ani, mă trezesc să scriu istorie românească! Subliminal: cum poate asemenea om, la acea vârstă, să scrie istorie românească valabilă? *Quod erat demonstrandum*. Interesant e că se potrivește aici, aproape cuvânt cu cuvânt, cu domnul academician Răzvan Theodorescu! Vorba franțuzului, *qui se ressemble, s'assemble*.

Domnul Constantinescu, dacă tot a citit atât de atent amintirile mele, a putut vedea că nu chiar așa, tam-nesam, la 50 de ani, m-am trezit să scriu istorie românească. Ar fi reținut că, înainte chiar de a fi început lucrarea mea de teză de filosofie a istoriei, care avea să mă „deruteze” douăzeci de ani către studierea istoriei universale, în anii 1950–1951, când urmam la Hautes Études, în mansardele Sorbonei, pasionantul seminar de critică istorică al lui Alphonse Dupront, îi dezvăluisem acestuia ambiția mea de a încerca o lucrare care să explice mai bine fenomenul, capital, de trecere a noastră de la lumea turco-fanariotă, la îmbrățișarea, pasională, a civilizației occidentale, îndeosebi cea franceză. Dupront m-a întrebat atunci, puțin ironic, ... „Vreți să-l re-scrieți pe Pompiliu Eliade?”. Fusese, șapte ani, directorul Institutului Francez de la București și cunoștea, bineînțeles, celebra carte *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie*. Reamintesc acest episod aici pentru a arăta cât de permanentă mi-a fost, din tinerețe, preocuparea de istorie românească, care n-a fost înlăturată nicio clipă, în mijlocul studiului marilor civilizații.

Fuseseră apoi câteva încercări, să le zicem, accesorii: de pildă, vreme de mai mulți ani adunasem cu ce să scriu un capitol din *Noul album macedo-român*, care a apărut la Freiburg în 1965, cu erori inerente cauzate de sărăcia documentației în străinătate.

Apoi, în 1972, cu prilejul tricentenarului nașterii lui Dimitrie Cantemir, la îndemnul lui Eugen Lozovan, care, de la Copenhaga, m-a ținut la curent, în tot timpul șederii mele în Africa, cu cele mai importante apariții editoriale românești sau despre România, am scris un lung articol intitulat *Demetrius Cantemir philosophe de l'histoire*, care a apărut în „Revue des études roumaines” (publicație a Fundației Carol de la Paris), t. XIII–XIV, 1979, p. 65–90. Îmi procurasem, de la Academia de la Moscova, prin mijlocirea Centrului Cultural Franco-Nigerian din Niamey, o fotocopie a originalului acelui opuscul intitulat *Monarchiarum physica examinatio*, înmănat lui Petru cel Mare de către copilul Antioh Cantemir, la cererea tatălui său. Dimitrie Cantemir, prin acest eseu de filosofie a istoriei, bazat esențial pe profețiile biblice ale lui Daniel, încerca să-l convingă pe țar că Rusia era desemnată chiar de Providență ca să fie a patra Împărăție Universală din istorie ... și implicit să-l îndemne a porni din nou lupta împotriva Imperiului Otoman.

Acest articol, în care cred că am adus idei noi – și îndeosebi o corectă traducere a titlului lucrării lui Cantemir –, n-a avut, din pricina apariției într-o revistă din exil, niciun ecou în România. Nici atunci, nici de atunci. Dar, mai cu seamă, domnul Constantinescu trebuie să fi avut cunoștință de lucrarea mea, destul de voluminoasă, *Le pays roumain entre Orient et Occident* (1989), apărută de atunci și în versiune românească, *Între Orient și Occident, țările române la începutul epocii moderne*, în 1995, reeditată până azi de șase ori. Pentru prelucrarea acestei cărți, între 1971 și 1988, am răsfoit întâi o mulțime de lucrări de referință obținute ori de la Biblioteca Română de la Freiburg, ori de la rude din țară. Apoi, odată întors în Europa, am petrecut luni și luni de zile în marile biblioteci din Franța, din Germania, din Anglia și din Statele Unite, pentru a descoperi scrierile străine despre țările noastre, în vremea considerată – aceasta deoarece nu apăruse încă prețioasa colecție, asigurată întâi de Maria Holban și Paul Cernovodeanu, *Călători străini despre țările române*. Lucrarea mea e destul de valabilă și originală ca să fi catadicsit, de la apariție, mai mulți „istorici de meserie” s-o citeze în bibliografiile cărților lor. Dar pentru domnul Constantinescu, eu m-am „trezit”, la 50 de ani: „Dl N. Djuvara devine dintr-o dată nu doar filosof al istoriei, ci pur și simplu istoric plurivalent.” Domnul Constantinescu nu știa nici că Radu Rosetti – alt „amator de istorie”, considerat totuși ca mare istoric – n-a publicat istorie decât după vârsta de 60 de ani!

Dar să mai adaug și alte răutăți presărate în cursul acelei operații de dărâmare. De pildă, privitor la prezentarea tezei mele la Paris în 1972, scrie: „în treacăt fie spus, în afară de R. Aron (...) nici unul din membrii juriului nu figurează în acel *Dictionnaire des idées contemporaines*, sous la direction de Marcel Mourre, Éditions Universitaires, Paris, 1966 ...”, insinuând astfel că m-am lăudat cu „un juriu de aur”, în chip mincinos, ocolind însă precizarea că nu eu mă lăudasem, ci scrisesem în *Amintiri*: „Juriul era, cum au spus unii (s. mea), «de aur»” – într-adevăr, era expresia unuia dintre cei trei distinși istorici ai noștri de la Paris, mai tineri decât mine; cred că a fost Matei Cazacu sau poate Nicoară Beldiceanu sau Petre Năsturel. Apoi, felul de a arunca la periferie istorici atât de străluciți ca Henri-Irénée Marrou, cel mai distins istoric al începuturilor creștine – chiar acum, de curând, Les Éditions du Seuil au republicat cartea lui, *Saint Augustin et l'augustinisme* –, sau ca Alphose Dupront, fiindcă nu s-au găsit într-un *Dicționar al ideilor contemporane*, e cam ușuratic. Zisul dicționar nu cuprinde nume de istorici, care nu sunt considerați ca purtători de „idei contemporane”! Domnul Constantinescu caută doar cu lumânarea și cu îndârjire orice acuză ce mi-ar putea aduce, indiferent de armele folosite.

Această agresivitate viscerală, Nicolae Constantinescu a manifestat-o și în cea mai importantă lucrare a sa, *Curtea de Argeș 1200–1400*, București, 1984. Însărcinat în 1967 cu revizuirea importantului ansamblu de concluzii ale savanților care începuseră între 1920 și 1923 restaurarea Bisericii Domnești de la Curtea de Argeș și cu efectuarea de săpături sub și în jurul mormintelor aflătoare în interiorul

bisericii, domnul Constantinescu a încercat timp de mai mulți ani (1967–1973) să verifice acuratețea scrierilor apărute în 1923 în voluminosul tom al „Buletinului Comisiunii Monumentelor Istorice”, intitulat *Curtea Domnească din Argeș*, și în special a notelor istorice și arheologice ale lui Virgiliu Drăghiceanu, cu prețiosul său *Jurnal al săpăturilor*. Constantinescu, în cartea lui, dărmă sistematically aproape toate concluziile lui Drăghiceanu. Desigur, unele observații ale sale sunt justificate, de pildă, remarcă sa „Pe locul supus cercetării, viața a pulsă începând din sec. al XII-lea” însemna, și observația mi se pare cu totul justificată, că „cetatea” Argeș, aleasă drept reședință („cetate de scaun”) de Thoctomer sau de Basarab, după Câmpulung, fusese deja leagănul voivodatului consemnat în 1247 în Diploma Ioaniților, ca fiind al lui Seneslau. Aduă o observație care cred că nu s-a făcut înainte de cartea mea *Thocomerius – Negru Vodă*¹⁰, anume că Seneslau (Mstislav, Mișelav) n-a înfruntat atacul mongol, în care caz, foarte probabil, n-ar mai fi fost în viață în 1247 pentru a fi semnalat în Diploma Ioaniților. Într-adevăr, cea mai sudică dintre coloanele mongolilor, după cronicarul persan Rașid od-Din, trecând de la sud de Carpați în Transilvania, „a intrat în pădurile și în munții Yapra Tag la hotarul lui Mișelav” (în traducerea franceză a cronicii: „aux confins de”), deci înainte de regiunea Argeș, probabil pe valea Teleajenului, care a fost calea comercială normală între Brașov și Dunăre până în secolul al XIX-lea. Așadar Thoctomer sau Basarab trebuie să fi găsit „Cetatea Argeș” nedistrusă, ci doar atinsă de uzura timpului.

Alte afirmații ale lui Constantinescu au fost însă contestate, de pildă de Sergiu Iosipescu sau de Teresa Sinigalia. Eu însumi mă înscriu împotriva concluziei sale că micul personaj care figurează sub imaginea Maicii Domnului în acea Deisis de deasupra intrării în naos ar fi Vladislav-Vlaicu, când majoritatea autorilor sunt acum de părere că-l reprezintă cu siguranță pe tatăl său, Nicolae-Alexandru. Dar, mai cu seamă, „atribuind” lui Vladislav-Vlaicu mormântul nr. 10, singurul intact, care tradițional era poreclit al lui „Negru Vodă” și la el se făceau, până la restaurarea din anii 1920, slujbe anuale de comemorare, stârnește legitime îndoieli. Chiar de este corectă atribuirea mormântului lui Vladislav, a doua generație după Basarab și domn în răzvrătire împotriva regelui Ungariei, Nicolae Constantinescu nu comentează îmbrăcămintea lui ca de magnat ungar, nici pajura Basarabilor luată din scutul suzeranului ungar, nici *crucea latină* care se află pe latura de frunte a mormântului și nici alte semne de pe tot înconjurul mormântului, pe care unii observatori le consideră tipice unor secte disidente catolice. În sfârșit, nu comentează câtuși de puțin prezența printre mormintele tuturor acestor membri din neamul Basarab a celui Nan Udobă, cu dublu nume cuman și al cărui inel cu inscripții a stârnit curiozitatea unor observatori.

N-am evocat aici lucrarea majoră a lui Constantinescu, decât pentru a sublinia acea trăsătură negativă a caracterului său. Oricum, din cauza curențelor

¹⁰ Vezi p. 37 jos.

evocate în frazele precedente, *n-am mai citit, după aceea, nicio carte sau articol de ale lui Constantinescu*.

În fine, după cele două pagini de „atac la persoană”, autorul nostru ajunge la subiect. Și ce găsim din primele rânduri? Două enormități: 1. Că l-am considerat pe personajul de pe copertă (cel reprezentat mic, la picioarele Maicii Domnului în „scena *Deisis* pictată în luneta de deasupra intrării în naos” la Biserica Domnească) ca fiind Thocomerius, când eu, la paginile 206–207, îmi exprim clar părerea că e Nicolae-Alexandru – ca și când n-ar fi citit cartea până la capăt. Iată cum, în chip pătimăș, eu apar în ochii cititorului unei publicații savante ca afirmând o prostie; 2. Se scandalizează și el de ortografia „voivod”, zicând că e „de prisos îndemnul autorului de a respinge grafiile *voievod* sau *voevod*, atestate de majoritatea izvoarelor”. Cum o dovedesc cu câteva pagini mai sus, se vede că savantul nostru afirmă superb lucruri absolut greșite, forma *voivod* apărând chiar pentru Basarab și în mai multe locuri din primele veacuri, iar *voievod* aproape niciodată.

Urmează un alineat, de o jumătate de pagină, de o agresivitate pe care aș califica-o drept *furibundă*, în care îngrămădește toate învinuirile imaginabile: cartea mea ar dovedi „lipsă de discernământ”, „divagații de ordin geo-istoric”, „un fel de puzzle, adică un soi de talmeș-balmeș conținând *ad libitum* un straniu și incoerent amestec de fapte, constatări și opinii, referințe bibliografice, teme și probleme etc., toate par așezate cu furca și «rezolvate» ad-hoc, cu varii interogații retorice și dubii de circumstanță”. – Mă opresc. Ați citit aici, repet, calificarea de către N. Constantinescu a cărții mele (calificare potrivită pe alocuri mai curând scrierii sale).

Într-o mai veche lucrare a mea am sugerat că acei *feromoni* pe care unele animale, și mai cu seamă insecte, le elimină ca semnalizare ar putea exista nu numai la mamifere superioare, ci și la om. La cai și la câini, poate constata oricine cum provoacă vii simpatii și antipatii furioase. Ei bine, cred că și la noi, din prima întâlnire pot apărea asemenea simțăminte. Astfel, pesemne că de prima oară când mi-a văzut figura la televizor sau din prima pagină a mea pe care ar fi citit-o, Nicolae Constantinescu a căpătat o violentă antipatie pentru persoana mea, pe care n-o mai poate stăpâni – altfel nu s-ar explica aspectul de adevărată furie pe care le au unele calificări ale sale. Dar nu e totul. După o altă pagină întreagă unde aduce împotriva mea martori iluștri – dar vechi de o sută, și mai bine, de ani – ca Xenopol, Sacerdoțeanu, Tocilescu, Onciul, pentru a susține traducerea termenului Thocomerius prin Tihomir sau Tugomir (ignorând, în schimb, părerile mai competente vechi de 50 de ani ale orientaliștilor Aurel Decei și László Rásonyi, care au propus, ambii, Thoctomer), vine cu lovitura finală: *acuza de plagiat!* Sunt nevoit să citez pasajul integral: „Fapt este că autorul a avut sub ochi articolul meu din 1986, dovadă că i s-a năzărit și d-sale să vorbească de Niccolò Luccari («star neutrale in quella guerra» etc., fiind vorba de episodul 1330 – Velbujd) [eu l-am descoperit pe Luccari citat în zeci de alte lucrări, nu de-abia în articolul lui Constantinescu din 1986 ..., pe care nu l-am citit!], urmându-l însă, privitor la

invazia angevină pe dl C. Rezachevici (în trecut, căci nu voi reveni asupra momentului Iachint – 1359, tratat mai bine, socot, în articolul subsemnatului din «Argesis», XI, 2002, p. 137–142), N. Djuvara trece sub tăcere localizarea lui Iachint la Câmpulung, potrivit ipotezei neașteptate a celui abia menționat), *furt de-a binelea în materie de citare* (s. mea), de vreme ce la p. 167–168 dă impresia că d-sa defrișează împrejurările venirii la tron a lui Basarab I (în condițiile inamicității regelui angevin – episodul Mehadia etc.), apoi în multe alte locuri, inclusiv referitor la mențiunea din *Chronicon pictum*, despre ultimele două zile ale războiului din 1330 – textual *feria sexta beati Martini et post in sequenti <feria secunda>* (p. 188). Or, formularea redată ca atare, respectiv adaosul în paranteze unghiulare, aparține subsemnatului, fiind preluată din varianta publicată în ... «SRH», I, p. 499 și aflată întocmai în actul capitolului transilvan din 16.III.1931 (DRH, D/1, nr. 19, p. 42), ceea ce N. Dj. nu catadicsește să menționeze, ignorând, ca jurist de formație, principiul străvechi – *suum cuique tribuere, neminem laedere*. Meteahnă greu vindecabilă, desigur, dar deloc scuzabilă la atâtea pretenții afișate *urbi et orbi!*”

Eram învinuit o dată de „furt de-a binelea în materie de citare”, apoi și, *in fine, de plagiat!* Mi s-a urcat sângele la cap ... Să-ți poți închipui că un om care poartă un nume cunoscut și respectat și care a dobândit la rândul-i, prin lucrările sale și aparițiile în viața publică, o anumită faimă (nu importă aici a ști dacă e meritată sau nu) ar fi putut, la bătrânețe, să-și spurge numele plagiindu-l pe domnul Constantinescu e doar dovadă de lipsa celei mai elementare psihologii și simptom caracteristic de acrimonie maladivă.

Am avut totuși curiozitatea să caut textul pe care Constantinescu pretinde că l-aș fi plagiat. Reiau jumătatea de pagină de mai sus, atât de încâlcită și de confuză (asta adevărat talmeș-balmeș), încât a trebuit s-o recitesc de mai multe ori pentru a înțelege ce anume zice că am copiat după dânsul. Înțeleg, în cele din urmă, că delictul meu ar consta în „formularea redată ca atare [a frazei latine din *Chronicon pictum*, anume *feria sexta beati Martini et post in sequenti <feria secunda>*], respectiv adaosul în paranteze unghiulare aparține subsemnatului, fiind preluată din varianta [lui *Chronicon pictum*] publicată în «SRH», I, p. 499 ...”

Efectiv, la p. 188 din cartea mea se află citatul latin din *Chronicon pictum* în forma următoare: *feria sexta beati Martini et post in sequenti <feria secunda>*. Știind oricum că nu citisem niciun articol al lui Constantinescu, trebuia să regăsesc sursa mea, neapărat alta. Din fericire, nu arunc notele, notițele, fișuicile adunate pentru prelucrarea unei cărți, în cazul prezent *Thocomerius – Negru Vodă*. Golesc sacul cu pricina pe o masă mare, iar după ore de căutare foaie cu foaie, dau de o fișuică de 3 cm/3 cm, cu acest conținut: „Sergiu Iosipescu, în *Constituirea statelor feudale românești*, p. 80, nota 270, *Chron. pict.*, SRH, I, p. 497 ...” Eureka! De la Iosipescu luasem citatul. Verific grabnic articolul, în volumul colectiv *Constituirea statelor* ... Rămâne însă un mister: acolo, la p. 88, cele două cuvinte *feria secunda* sunt efectiv trecute, dar nu sunt în paranteze unghiulare... A trebuit să am recurs la

Sergiu Iosipescu în persoană pentru a elucida misterul, cu atât mai vârtos cu cât mă simţeam vinovat de un viciu de metodă – nu căutasem semnificaţia siglei SRH – prima dată când o întâlnisem, adică *Scriptores rerum hungaricarum*! Iată deci explicaţia:

În 1937, în colecţia *Fontes* apăruseră textul şi traducerea română de către savantul filolog Gh. Popa-Lisseanu a faimoasei cronici cunoscute sub numele de *Chronicon pictum*, în care se află cea mai importantă sursă asupra episodului din noiembrie 1330, rămasă în istoriografia română cu numele de „bătălia de la Posada”. Acolo, oastea lui Basarab I a încolţit marea armată a regelui Ungariei, Carol Robert, într-o trecătoare a Carpaţilor, pricinuind un adevărat dezastru din care regele a scăpat cu greu şi cu doar o parte din nobili, clerici şi ostaşi. În recenzie sa la apariţia colecţiei, Nicolae Iorga a semnalat că ar fi fost necesară consultarea manuscriselor şi să nu se procedeze numai la copierea ediţiilor apărute anterior. Dovada justeţii acestei observaţii a venit imediat: în 1937–1938 apărea la Budapesta seria *Scriptores rerum hungaricarum*, în ediţia savantului Imre Szentpétery, în care se aduce o corectură fundamentală *Cronicii pictate* publicate în veacul al XIX-lea (tocmai ediţia folosită de Popa-Lisseanu), precizându-se data prelungirii ciocnirii de la „Posada”, *feria secunda* (adică până la 12 noiembrie). Acest text completat din SRH a putut deci fi cunoscut de oricare cercetător după 1938. Oricum, în 1980, deci şase ani înainte de articolul lui Constantinescu, Sergiu Iosipescu în articolul său din lucrarea colectivă *Constituirea statelor feudale româneşti* a folosit textul complet din SRH, ediţia Szentpétery, reproducând şi textul. Eu, când lucram la *Thocomerius – Negru Vodă*, avusesem întâi la îndemână doar textul cronicii publicat de Popa-Lisseanu, *am marcat atunci împreună cu Iosipescu, pe fotocopia Cronicii în posesia lui*, aşa cum se face, *cu paranteze unghiulare, cele două cuvinte adăugate în SRH*. Acest adaos nu marchează de altfel decât diferenţa dintre două ediţii, cea folosită de Popa-Lisseanu şi cea a lui Szentpétery (publicate întâmplător cam în acelaşi timp) şi *nicidecum o intervenţie a lui Nicolae Constantinescu în 1986*. Acesta însă, în vanitatea lui oarbă, vrea să lase să se creadă că el a fost primul şi singurul care ar fi făcut acest fel de însemnare; şi şi-a permis, în consecinţă, să arunce asupra altui autor, din ură iraţională şi fără niciun temei, infamanta acuzaţie de plagiat! Ăsta e omul!

Nu cumva, ferească Sfântul, să comiteţi solecismul de a confunda exclamaţia-mi răbufnită cu acel *Ecce homo* („Iată omul”) pe care Sfânta Evanghelie după Ioan (19,5) îl pune în gura lui Pilat din Pont ...

10. RADU ŞTEFAN VERGATTI

O lungă critică la cartea mea *Thocomerius – Negru Vodă* a apărut într-o publicaţie bisericească sub semnătura cunoscutului istoric Radu Ştefan Vergatti,

anume *Biserica Ortodoxă și primii Basarabi*, în „Argeșul ortodox”, anul VIII, 17–23 septembrie 2009, nr. 426, p. 1 și 3¹¹. Articolul m-a surprins în măsura în care Vergatti îmi apăruse până acum în toate lucrările sale ca foarte puțin dependent de ceea ce eu numesc „Vulgata” istoriografiei române. Punctez, de asemenea, tonul pasional de atașament la confesiunea ortodoxă, ton pe care nu-l pot atribui doar faptului că articolul apare într-o publicație a Arhiepiscopiei Argeșului, atât e de vehement. E clar că pornește dintr-o profundă convingere personală.

Autorul reia toată literatura care, de la stolnicul Constantin Cantacuzino încoace, se străduiește să tăgăduiască faptul că Thocomerius și Basarab ar fi fost de origine cumană și de rit catolic. R.Ș. Vergatti începe prin a sugera că numele Tocomerius ar putea fi citit și Totomerius, ceea ce l-ar apropia de numele de Thatamerius, „al vicecancelarului curții regale, praeposit de Alba-Iulia”.

Articolul, extrem de erudit și amănunțit, adună toate motivele ce se pot invoca pentru a dărâma construcția argumentării lui Daniel Barbu privitor la apartenența lui Basarab la confesiunea catolică¹², raționament pe care l-am adoptat categoric și eu.

Vergatti pune accentul mai cu seamă pe orice argument ce s-ar putea trage chiar din documentele ungare, pentru a minimaliza valoarea textelor papale care sunt expuse de Daniel Barbu (și de alții) pentru a susține apartenența primilor doi domni Basarabi la ritul apusean. Adaug aici și mirabilul argument pe care mi l-a dat mie odată Răzvan Theodorescu într-o discuție privată, anume că papii retrași la Avignon n-ar mai fi fost bine informați asupra treburilor din regatul Ungariei, ca și când sutele de episcopi, nunții apostolici și misionari ai Bisericii Romane n-ar mai fi trimis rapoarte Sfântului Părinte fiindcă nu se mai afla la Roma! ... Eu, în continuare, dau mai multă crezare vorbelor papei decât celor ale regelui Ungariei, care-l face pe Basarab *schismaticus*. Însă ipoteza cea mai verosimilă îmi pare a fi că Basarab Întemeietorul, ca orice diplomat și mare om politic, a practicat constant tactica duplicității: față de masa supușilor săi pravoslavnici s-a arătat întotdeauna respectuos și vajnic păstrător al credinței strămoșești a majorității românilor, pe când în raporturile sale cu reprezentanții papei se străduia, cu tot atâta convingere, să-i asigure pe aceștia de nestrămutata lui obediență față de religia în care fusese botezat; în neamul său, trebuie să fi fost a treia generație botezată, de la botezul în masă, în 1228, al cumanilor din părțile noastre, de către arhiepiscopul de Strigonium.

¹¹ http://www.eparhiaargesului.ro/arhiepiscopiaargesuluisimuscelului/argesul_ortodox/AO_nr-426_web/426.pdf și http://www.eparhiaargesului.ro/arhiepiscopiaargesuluisimuscelului/index.php?option=com_content&view=article&id=140:primi-basarabi&catid=130:duhovnicesti&Itemid=93.

¹² *Pictura murală în Țara Românească în secolul al XIV-lea*, București, 1986, *passim*; Idem, *Sur le double nom du prince Nicolas-Alexandru*, în „Revue roumaine d'histoire”, t. XXV, 1986, p. 287–300, *passim*; Idem, *Rome, Byzance et les Roumains. Études sur la production politique de la foi au Moyen Âge*, București, 1988, *passim*.

În fine, chiar dacă, prin absurd, ar fi cu adevărat dovedit că Basarab n-a fost niciodată catolic, ci dintotdeauna „credincios mădular al pravoslavniciei credințe”, aceasta n-ar aduce implicit concluzia, cum încearcă tacit dl Vergatti să dea de crezut, că nu coboară din spiță de șefi cumani. Apartenența, de la botez, la confesiunea romană, nu e singurul argument pe care îl aducem în favoarea originii sale cumane, nici cel cu cea mai mare pondere. Dl Vergatti eludează astfel toate celelalte indicii, care sunt și mai doveditoare: tată și fiu cu nume cuman (*Thoctomer, Bassaraba*), caz pe care cea mai elementară onestitate intelectuală l-ar exclude din partea unui neam de cneji slavo-români, creștini de veacuri; pasionala declarație de admirație pentru Basarab, în Ungaria, din partea tânărului fiu al comitelui cuman Parabuh¹³; prezența insolită, în necropola domnească de la Argeș, a mormântului acelui Nan Udobă, cu dublu nume cuman; reliefurile, neexplicate până astăzi satisfăcător, de pe sarcofagul numerotat 10 în necropolă și zis tradițional „al lui Negru Vodă”, în special crucea latină de la capătul sicriului. Toate aceste semne sunt și mai izbitoare și mai doveditoare dacă, așa cum crede Nicolae Constantinescu (pe care îl citează autorul), mormântul ar fi al lui Vlaicu Vodă, la a treia generație după Basarab.

Din toate aceste motive – și nu sunt exhaustive – lungul și savantul articol al dlui Vergatti nu subrezește câtuși de puțin convingerea mea referitoare la originea cumână a lui Basarab I.

IV. ARTICOLE DIN DIVERSE COTIDIENE ȘI REVISTE (MAI MULT FAVORABILE)

11. ARTICOLE SAU CITATE DIN INTERVIURI, ÎN „COTIDIANUL”

Mai multe ziare s-au grăbit să ceară părerea unor istorici, îndată după apariția cărții, așadar înainte ca cei interogați să fi avut vreme să citească sau barem să răsfoiască volumul. Mai toate răspunsurile au fost pozitive.

A) ȘERBAN PAPACOSTEA

Astfel, Șerban Papacostea semnalează că, deși cumanii fuseseră alungați de invazia mongolă, „o parte dintre ei s-au asimilat și au furnizat «cadre» pentru boierimea română”. E o afirmație de preț, datorită personalității excepționale a istoricului. E un punct asupra căruia am insistat și în cartea *Thocomerius – Negru Vodă*, precum și în lucrarea mea ulterioară, *Ce au fost boierii mari în Țara Românească? Saga Grădiștenilor*¹⁴.

¹³ *Thocomerius – Negru Vodă*, p. 164–165.

¹⁴ Ed. a II-a, București, 2011.

B) OVIDIU PECICAN

Ovidiu Pecican a salutat, de asemenea, „curajul civic al domnului Djuvara” de a fi atras atenția asupra acestui subiect. Dar, întrucât dânsul a publicat un lung articol și după citirea cărții, voi reveni la acel articol mai jos.

C) MARIUS TURDA

Marius Turda, profesor la Oxford, declară și el că „nu e nimic rău în faptul că primii voievozi ai țărilor române au fost cumani”.

D) RĂZVAN THEODORESCU

Numai binecunoscutul academician și om politic Răzvan Theodorescu vine cu subtile viclenii: „domnul Neagu Djuvara este un caz înduioșător: a scris în plină maturitate creatoare o remarcabilă carte de filosofia istoriei pentru ca la frumoasa vârstă a senectuții să descopere istoria, în special istoria românilor. Cu entuziasm tineresc și fără pic de simț critic, a preluat din toate orizonturile tot ce i s-a părut pitoresc. Asta este domnul Djuvara în materie de istorie a românilor: un istoric pitoresc. Se bucură singur și îi bucură și pe necunoscători cu descoperiri făcute cu mult timp înaintea domniei sale” [eu adaug: *dar ținute sub obroc!* Și nu numai atât, ci și *negate chiar de domnul academician* câteva săptămâni mai târziu după citirea cărții mele, în articolul publicat în revista „Historia” pe care l-am analizat mai sus].

Acuza că am descoperit istoria la „frumoasa vârstă a senectuții” este întocmai tema pe care o va dezvolta cu și mai strașnică îndârjire arheologul Nicolae Constantinescu. Cât despre expresia „istoric pitoresc”, pe care o aruncă în chip de gingașă defăimare, această însușire e, dimpotrivă, privită de mulți alții ca una dintre calitățile scrierii mele, când fac istoria mai puțin rebarbativă pentru publicul larg. Bănuiesc, de altfel, ce anume i-a inspirat formula: în cartea mea scrisă în franțuzește când eram încă refugiat prin străinătăți, *Le pays roumain entre Orient et Occident* (acum apărută, puțin scurtată, în românește la Humanitas, *Între Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne*), în scopul de a face mai inteligibile unor străini situațiile sociale din țările noastre, am împănat cartea cu câteva «fapte diverse», adică drame umane, cum a fost de pildă sinuciderea unui tânăr țigan – de fapt copil din flori al unui Cantacuzin! – care în 1856 a determinat, pe moment, hotărârea lui Grigore Ghica Vodă al Moldovei de a decreta dezrobirea ultimilor robi țigani. Era cel mai bun mijloc ca să fac înțeleasă drama țiganilor robi. Dar o asemenea metodă e erezie, e blasfemator pentru domnul „istoric de meserie”, pentru care nu sunt admisibile decât cifrele, analiza documentelor și interpretarea evenimentelor, cu alte cuvinte „normalitatea» solemnă a istoriei de cabinet” (expresia este a lui Andrei Pleșu).

12. A) EUGEN ISTODOR

Întâi un interviu pe care mi l-a luat Eugen Istodor la doar câteva zile după apariția cărții la Târgul de Carte și care e tipic din două puncte de vedere: primul, fiindcă dovedește marele, foarte marele interes pe care chestiunea originii lui Basarab Întemeietorul o stârnește în opinia publică; al doilea, fiindcă prin exagerări și titluri bombastice reprezintă pentru carte acea publicitate zgomotoasă de care suntem acum acuzați pe nedrept atât editura Humanitas, cât și eu însumi de către „istoricii de meserie”!

Într-adevăr, articolul e intitulat *Revoluția lui Djuvara. Românii erau numiți cumanii negri*. Două exagerări: 1. n-am făcut nicio revoluție, mulți istorici de-ai noștri știau de mai mult timp adevărul pe care-l proclam, dar îl tănuiau din acel misterios consemn general care, de mai bine de un veac, a prefăcut istoriografia noastră într-o „Vulgata” intangibilă. Deci revoluționar e doar curajul pe care l-am avut de a dezvălui marelui public taina păstrată cu strășnicie de unii „istorici de meserie”. 2. *nu românii* erau cei numiți „cumani negri”, ci doar cele câteva zeci de mii de barbari de limbă türk care, de vreo 150 de ani, luaseră locul pecenegilor în părțile noastre, purtându-se ca niște stăpâni ai țării și *care erau bine acceptați de băștinașii români*, de unde și expresia lui Iorga, „simbioza româno-cumană”.

B) DORU BUSCU

A doua zi, în același ziar, Doru Buscu a publicat un articol ironic sau care voia să trateze chestiunea cu iz de nostimadă: *Fii de daci și de cumani*. Subtitlu: „Insula noastră de latinătate are probleme la evidența populației. La un control de rutină al cărții de identitate, Negru Vodă s-a dovedit cuman.” Autorul nu spune lucruri inexacte, dar ia aceste probleme grave în derâdere. Poate să fie și asta o metodă gazetărească de oarecare eficacitate.

C) TRAIAN UNGUREANU

În numărul 9 (36) din septembrie 2007 al revistei „Idei în dialog”, Traian Ungureanu, sub titlul *Cât de adâncă e istoria României?*, ia drept pretext cartea mea pentru a schița, după viziunea sa, o caracterizare a poporului român. „Întrebarea [ce e cu adevărat românesc] formulată implicit în cartea publicată recent de editura Humanitas a fost înțeleasă greșit și nici nu putea fi înțeleasă altfel, într-un spațiu istoric în care problema materialității românești e confundată constant cu dogma românismului integral, Djuvara a făcut o demonstrație târzie a normalității istoriei românești, descifrând o structură inevitabilă în evoluția tuturor societăților: apariția castelor administrative străine, în fazele de declin sau anarhie istorică. Originea cumană a primilor șefi protostatali pe teritoriul viitoarei Românie a fost întâmpinată ca o veste proastă, ba chiar ca un act de defăimare și un mare

pericol pentru media generală excelentă a românității istorice românești (un concept cacofonic, înrădăcinat de o lungă tradiție naționalistă și protejat de ignoranța înfloritoare a învățământului și a mediilor de informare, post 1989).”

Nici că se putea defini mai bine răstălmăcirea spuselor mele în mass-media și la „unii istorici de meserie”. Autorul continuă: „Observațiile lui Djuvara par să fi atins un nerv anume, o stare de incertitudine mai veche. Ceva din nesiguranța nervoasă pe care o declanșăm în preajma întrebărilor despre ce e românesc depășește explicațiile curente (...). Nu e deloc exclus ca undeva în ventrele acestei irități să se afle o incertitudine justificată, o necunoaștere obiectivă și o concluzie secretă, dar fermă cu privire la caracterul atipic al existenței istorice românești.”

N-aș merge atât de departe. Existența istorică românească nu e deloc atipică. Istoria fiecărui popor e atipică. Fiecare „limbă” e produsul unei alchimii unice. De ce să considerăm că straniul amalgam al națiunii franceze ar fi mai „tipic” decât cel al națiunii române? Dimpotrivă, e mult mai extra-ordinar. Cred că explicația cea mai probabilă și cea mai simplă a ultrasensibilității românilor la „românitatea” lor (Ungureanu îi zice „cacofonie” acestui pleonasm) se datorează intrării tardive a „statului” român în concertul european, adică la mijlocul veacului al XIX-lea. Ar mai fi o explicație a ignorării istoriei noastre medievale și moderne de către occidentali: adoptarea dintr-o dată a numelui de român (*Roumain, Rumăner*) când apusenii ne cunoșteau de 1.000 de ani ca valahi! E ca și când ar fi apărut deodată în Europa secolului al XIX-lea o nouă națiune. Față de această ignorare și subestimare de către străini a ființei noastre naționale, am reacționat excesiv, febril. Am prezentat istoria noastră în culori mincinoase: umflând exagerat momentele glorioase și prezențele ilustre și minimalizând sau chiar tăinuind părți și aspecte din trecutul nostru pe care le-am estimat a fi mai puțin glorioase. Acest fel de sensibilitate continuă și astăzi la cei mai mulți. Din fericire, sunt și câțiva istorici mai tineri care și-au schimbat radical atitudinea. În încheiere, cred eronată convingerea lui Traian Ungureanu că trecutul nostru ar fi „atipic”.

Articolul lui Ungureanu continuă pe mai multe coloane, cu dezvoltarea unei idei originale, anume că perioadele de „eficiență redusă ale statului sunt intervale dominate de apariția în scenă a societății, ca sumă a deprinderilor și discernământului colectiv” – cu alte cuvinte, în voievodatele noastre, în Evul Mediu și în istoria modernă, statul ar fi fost practic inexistent și „istoria” noastră ar fi fost guvernată de inconștientul colectiv. Mi se pare a fi o concepție cu totul eronată. Dimpotrivă, voința voievozilor (cel puțin a multora dintre ei) și intervenția continuă, în viața politică, a marilor boieri au fost permanent prezente și dominante peste masa populației, așa că nu văd care este acea „societate” inventată de Ungureanu. Teza e originală, dar sunt de părere că nu e nicidecum aplicabilă în cazul voievodatelor Țara Românească și Moldova.

13. OVIDIU PECICAN

În „Idei în dialog” nr. 9 (36) din septembrie 2007, distinsul publicist și ziarist clujean Ovidiu Pecican a publicat o lungă recenzie a cărții mele (opt coloane) sub titlul *Pe când eram cumani, slavi și daco-romani*. La început, aprobă răspicat inițiativa mea („răsturnarea tabuurilor etanșe pare să facă deliciul istoricului într-o pastă narativă accesibilă și atractivă stilistic prin directete și lipsă de sclifoseală”) și efortul de a pune capăt mentalității după care adevărul istoric trebuie restituit doar „în limitele patriotismului”. Subliniază de asemenea caracterul de noutate pe care l-am adus printr-o abordare comparatistă, extinsă la limitele istoriei universale.

În continuare, semnalând și lipsurile documentării mele – în special în scrieri apărute în provincie, fără să le condamne însă cu ifosul și agresivitatea altor critici –, autorul reia, cu multe detalieri și aprecieri originale, toată problematica încheșării poporului român, o abordare așadar mult mai largă. O analiză în amănunt, aici, a viziunii lui Ovidiu Pecican a acestei vaste chestiuni ar necesita lungi discuții ce nu-și au locul în prezentul articol.

14. NICOLAS TRIFON

În revista de limbă franceză „Le Courier des Balkans”, în numărul din 2008, a apărut o recenzie a cărții mele sub semnătura lui Nicolas Trifon (autor al unui impozant volum intitulat *Les Aroumains, un peuple qui s'en va*, Paris, 2005).

În prima parte a articolului, Nicolas Trifon, aromân născut în România, din părinți (poate și bunici) stabiliți în România, el însă de zeci de ani refugiat statornic în Franța, aprobă cu totul teza susținută în cartea mea, a certeii origini cumane a lui Basarab Întemeietorul.

În ultima pagină vine însă cu o critică neașteptată: se leagă de o afirmație pe care am făcut-o la p. 145 a cărții mele, când am încercat să dărâm mitul „românului neaoș”, citând un mare număr de personalități din trecutul nostru care ar fi fost, parțial sau chiar în întregime, de origine alogenă și am încheiat cu propoziția: „V-o spune un român neaoș și dinspre mamă, și dinspre tată.” Armânul nostru franțuz contestă afirmația mea: „*En effet (...) Neagu Djuvara est issu du côté de son père d'une famille aroumaine arrivée en Valachie du Pinde, aujourd'hui Grèce du Nord, vers 1770.*”

Această contestare revelă un singur lucru: Nicolas Trifon, plecat din România de zeci de ani ca cetățean român, adoptă acum teoria, relativ recentă, a unui grup de aromâni din România care revendică pentru aromâni statutul de minoritari, ca ungurii, bulgarii, ucrainenii etc. Revendicarea este pornită din motive materiale: grupurile minoritare, chiar și cele puțin numeroase, ca armenii, primesc de la stat subvenții destul de consistente, pentru finanțarea școlilor în limba națională, precum și a altor manifestări ale datinilor strămoșești. Aromânii nu se bucură de acest ajutor și nu pot asigura dăinuirea învățământului în dialect și păstrarea

datinilor specifice aromânilor, decât prin contribuții private. Această situație nedreaptă ar fi putut fi dreasă de mult pe cale administrativă, găsindu-se altă sursă guvernamentală de subvenție; dar, de zeci de ani, niciun guvern din câte s-au perindat la cârma țării nu s-a învrednicit să se aplece asupra acestei grave probleme. Iată că această vinovată dezinteresare face ca problema să fie mutată pe plan internațional: un „Consiliu al MakedonArmânilor”, organism constituit la nivel regional și european, în vederea afirmării și promovării identității specifice aromânești, contestă acum apartenența aromânilor la poporul român și își propune să poarte chestiunea în fața înaltelor foruri europene. Consider că faptul e destul de grav la nivel național, ca să justifice aici deschiderea unei mai lungi paranteze, doar aparent îndepărtate de subiectul prezentului articol.

De fapt, în afirmația de mai sus e și un grăunte de adevăr. Românii au, mai toți, o viziune greșită a conceptului de națiune; ei pun semnul = (egal) între națiune și limbă: toți cei care vorbesc unul din dialectele române, nord-dunărean, aromân, megleno-român, istro-român, oriunde s-ar afla pe glob, aparțin națiunii române. Confuzia are rădăcini până în vocabular: în graiul nostru vechi, „limbă” însemna și „neam”. Eminescu ne-o mai amintește în primul vers din *Scrisoarea a III-a*:

„Un sultan, dintre aceia ce domnesc peste vr'o limbă
Ce cu-a turmelor pășune, a ei patrie și-o schimbă ...”

Când privești însă la celelalte națiuni ale Europei, în special în Apusul preaslăvit, marile națiuni, ca Spania, Franța, Marea Britanie, Elveția reprezintă, toate, un conglomerat de limbi diverse. De pildă, când am prelucrat teza mea de docență în filosofia istoriei, am putut socoti că în ajunul Revoluției din 1789 jumătate dintre locuitorii regatului Franței nu vorbeau franțuzește. Aceasta nu i-a împiedicat să facă împreună revoluții și războaie cumplite și să se fâlească toți cu numele de francezi.

Definiția cea mai succintă și corectă a națiunii e așadar: *un grup social mai extins de indivizi, care împărtășesc un trecut comun și un proiect comun de viitor*. În acest înțeles, e clar că de niciun aromân din Grecia, Albania, Macedonia – din toată Peninsula Balcanică – nu se poate spune că face parte din națiunea română; nu împarte cu românii nord-dunăreni nici trecutul, nici proiectul de viitor. Când însă unul dintre ei trece Dunărea stabilindu-se printre români, fiindcă se consideră frate cu ei, dorind să le împărtășească de-acum destinul și acceptă cetățenia română, din acea clipă el răspunde celui de al doilea criteriu al naționalității.

E aproape de prisos să reamintesc aici barem câteva nume de vajnici și mari români de origine aromână, cum au fost mitropoliții Dosoftei al Moldovei și Andrei Șaguna al Ardealului – ca de altfel și predecesorul acestuia, episcopul Vasile Moga; poeți, ca Bolintineanu, Goga, Ștefan Iosif, Ion Barbu, Lucian Blaga (după mamă); apoi sutele de familii care s-au distins în cultură sau politică (Bellu, Darvari, Mocioni, Manicatide, Pherekyde, Djuvara-Juvara, probabil și Philippide etc. etc.).

Mai trebuie insistat și asupra *adeziunii masive a aromânilor la Mișcarea Legionară*. Cu miile s-au aruncat pasional în lupta aceste mișcări ultranaționaliste. Aș dori să ne spună domnul Trifon dacă, în gândul dumisale, cei care au mers în această luptă națională până la moarte (din păcate și până la moartea celorlalți – doi din cei trei ucigași ai lui I.G. Duca, „Nicadorii”, au fost aromâni) s-au alipit la acest avânt național românesc extremist în calitate de minoritari?! Suntem în plin absurd.

Voi adăuga și o mărturie din familie: bunicul meu, Trandafir Djuvara, diplomat de carieră, istoric, membru fondator al Ateneului Român etc., e omul care, la vârsta de numai 24 de ani, fiind secretar la prima noastră Agenție diplomatică de după independență, la Paris, a avut inițiativa și a reușit să publice primul *Album macedo-român* (Paris, 1880). Mai mult, el e cel care a informat pe marele elenist, celebrul profesor de la *École des Sciences Politiques*, Victor Bérard, de originea vlahă a celor mai mulți dintre „evergeții” tânărului stat grec. În cartea acestuia, *La Turquie et l'hellénisme contemporain* (1897, 1904), a scris: „Vlahii au fost, de 50 de ani, binefăcătorii elenismului”, enumerând mai toate monumentele din Atena (Academia, Observatorul, Polytechnion etc.) și citând nume ca Sina, Dumba, Sturnari, Tușița, Averof. Toate aceste acțiuni ale lui Trandafir Djuvara dovedesc dragostea bunicului pentru locurile de unde se trăgea – de fapt, nu de prea mult timp, abia străbunicul său, tot Trandafir pe nume, fiind primul care a venit din părțile Pindului, cândva între 1770 și 1780. Dar, v-o spun pe cinste: în cei 16 ani cât „l-am păscut”, adică între vârstele de trei ani și 19 ani, când el a murit, văzându-l des, șezând uneori cu săptămânile la el în casă, la București sau la moșie, *niciodată, chiar niciodată, nu mi-a pomenit că eram de origine aromână!* El se voia doar patriot român, bineînțeles cu conștiința unei apartenențe la o ramură mai periferică. Atât. Așa că eu n-am mințit câtuși de puțin când am scris că mă consider „român neaoș și dinspre mamă, și dinspre tată”.

V. CRITICI „CONSTRUCTIVE”

15. ȘTEFAN ANDREESCU

Chiar în volumul XXV din „Studii și materiale de istorie medie” din 2007, când a apărut cartea mea, Ștefan Andreescu, care conduce secția de medievistică la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, a publicat o recenzie a cărții mele (p. 284–285). Întâi apreciază capacitatea mea de a extrage esențialul din enorma bibliografie a subiectului. Apoi subliniază un fapt care tocmai a scăpat majorității reprezentanților mass-media, care „au înțeles cu totul anapoda cele ce a vrut să spună autorul”. (Aluzie la titlurile bombastice din presă, unde apăream cu toții de origine cumană!) Citează într-adevăr pasajul din carte, unde arăt deosebirea majoră dintre întemeierea Țării Românești, în care au jucat un rol determinant, în mijlocul unei vaste comunități de limbă română, doar un mic grup de căpetenii cumane, în frunte cu Basarab, pe de o parte, și constituirea țaratului bulgar de către un trib de

sute de mii de năvălitori, cu hanul și *boljarii* lor, pe de alta; sau constituirea regatului francez de o masă de barbari germani, francii salici, care, prin importanța lor numerică, au marcat profund și tipul uman și limba din Galia.

Andreescu nu este însă convins de afirmația că acel Thocomerius (recte Thoctomer) din documentul regal ungar din 1332 ar fi Negru Vodă, dar nici nu prezintă argumente potrivnice. *Unde are însă dreptate* este când scrie: „pe temeiul prezenței în mai multe hrisoave târzii a formulei «am văzut domnia mea [...] carte de la mâna lui Negru voivod», autorul merge prea departe și crede că ar fi existat hrisoave care în formula de intitulare ar fi avut numele «Negru Vodă».”

Remarca din urmă m-a pus într-adevăr pe gânduri. Dacă nu ne-a rămas niciun hrisov domnesc din lunga domnie a lui Basarab Întemeietorul, s-ar putea (afară de eventuale descoperiri ulterioare) să însemne că nici chiar el n-a avut încă o cancelarie, pe model bulgar și cu atât mai puțin Thoctomer, despre care nu avem dovezi că ar fi fost el primul „adunător” al voivodatelor și cnezatelor dintre Carpați și Dunăre și primul numit „mare voivod” (*veliki vojvoda*), adică *primus inter pares* dintre căpeteniile din Valahia. Astfel încât pare exclus să fi existat hrisoave de danie către o mănăstire purtând pecetea unui Negru Vodă.

Totuși, în timpul cercetărilor mele, dădusem peste un document tulburător: „la 22 aprilie 1647 (7155) Matei Basarab vv. întărește mănăstirii Tismana (...) jumătate din vama de toate (...) dobândită de Nicodim, începătorul acestui lăcaș, danie de la domnii bătrâni, *văzând și cărțile lui Negrul vv. din 1294* (6802), Dan vv., fiul lui Radul vv., din 1386 (6894). Mircea vv., din 1387 (6895) ...” etc. (este rezumatul explicativ din *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, vol. VI, București, 1993, doc. 800, p. 307).

1294 este, la prima vedere, incitant, fiind la trei ani după probabila „descălecare” din Făgăraș a legendarului Negru Vodă. Dar, la cugetare, ne dăm seama că e o imposibilitate: mănăstirea nu exista încă la acea dată, apoi saltul de la Negrul vv. (1294) la Dan vv. și Mircea vv., ambii fii ai lui Radu I (cca 1376–1385), arată fără nicio îndoială că avem de-a face cu o eroare de lectură (6802) (deja semnalată de mai mulți cercetători) și o confuzie între Radu Vodă și legendarul Negru Vodă, confuzie a călugărilor de la Tismana. Peste un veac și mai bine, va duce la sintagma de largă răspândire „Radu Negru Vodă”.

Mulțumită observației lui Ștefan Andreescu, voi reformula pasajul criticat, în noua ediție a cărții pe care o pregătesc, cu introducerea tuturor corecturilor sau adaosurilor justificate care-mi sunt inspirate de diversele recenzii care mi-au venit la cunoștință.

16. RODICA ZAFIU

În „România literară” din 7 septembrie 2007, cunoscuta profesoară de lingvistică Rodica Zafiu a publicat un lung și interesant articol intitulat *Descălecare*, unde atacă viguros „raportarea la o dogmă și la o grilă interpretativă

ideologizată, în spirit fie marxist, fie, mai des, naționalist. Nu mă refer neapărat la distorsiuni majore, ci la *formulări abile, care evitau implicațiile neconvenabile* (s. mea). Termeni ca *domn* sau *voi(e)vod, ungrovlah, descălecare etc.* au fost definiți dintr-o perspectivă care privilegia ideile recomandabile în epocă (independență, continuitate), evitând asocierile cu noțiunea de vasalitate și minimalizând conflictele de orice fel. *Descălecare* este cu siguranță termenul cel mai interesant. (...)” Autoarea preia aici o întreagă frază din cartea mea (p. 133–134): „Faptul că verbul *a descăleca*, desemnând coborârea de pe cal, a luat la valahi, care s-au menținut o mie de ani în aria neamului lor datorită adăpostului reprezentat de codrii deși, sensul de *a cuceri, a coloniza, a întemeia*, nu poate avea altă origine decât amintirea confuză a șirului de barbari, nomazi călări, care au venit pe rând să-i cotopească și – vremelnic – să-i stăpânească.” Mă bucură aprobarea acestei mari savante, care, cu multă îndrăzneală, înfierează ocolișurile autorilor dicționarelor noastre (cu excepția, voi adăuga eu, a bătrânului Lazăr Șăineanu, care, după ce ne-a dat cel mai bun dicționar al limbii noastre și un număr considerabil de lucrări de valoare, a părăsit țara, scârbit de refuzul de a i se acorda cetățenia română!).

Autoarea scrie: „Cum stau lucrurile cu dicționarele românești? Se pare că definiția unui asemenea cuvânt trebuie să fie convenabilă istoric, să se potrivească imaginii standard despre întemeierea țărilor române, numai prin impuls interior și din sincera dorință de unitate și armonie. Nu era cazul să se evoce ideea de *ocupare* cu forța a unui teritoriu, pentru că aceasta ar fi dat apă la moară inamicilor. Așadar, excluzând sensul prim – «a se da jos de pe cal» –, ceea ce oferă dicționarele noastre este destul de limitat și monoton” – și autoarea înșiră mai departe definițiile peste tot inversate, în toate marile noastre dicționare, adică sensul derivat pus în frunte ... ca să fie conforme cu „Vulgata” istoriei naționale.

M-a reconfortat, așadar, articolul profesoarei Zafiu, care încheie astfel articolul: „În orice caz, citatele [în dicționare] din textele vechi spun în continuare mai mult decât definițiile: unul, din Cantemir (*Hronicul* ...) vorbește de *descălecăturile* vandalilor, vizigoților și gepizilor. Iar la stolnicul Cantacuzino sunt dese utilizările care nu se pot reduce la clișeul «întemeierii»: «împresurând goții, vandalii, slovenii, hunii și alții ca aceștea și *călcând și descălecând mare parte a Evropei*» ...”

17. VICTOR RIZESCU

În „Observator cultural”, din 3–9 aprilie 2008, nr. 159 (417), profesorul Victor Rizescu de la Facultatea de Științe Politice și Administrative are o pagină întreagă consacrată cărții mele, intitulată *Nonconformism oficial*. Fiindcă articolul apărea la vreo zece luni după lansarea cărții, autorul vine din prima frază cu interesanta afirmație: „Fie și intens mediatizate, revelațiile științifice și provocările culturale produc la noi trepidații polemice de foarte scurtă durată. O documentare

cu scopuri didactice mă îndeamnă să revin asupra unuia dintre episoadele de acest fel consumate anul trecut și ale cărui reverberații par să se fi stins fără semne de a mai putea fi stârnite vreodată: e vorba de cartea *Thocomerius – Negru Vodă* (...) a lui Neagu Djuvara, menită să ne clatine veșnic identitatea colectivă prin teoria sa după care întemeietorii statului valah din secolul al XIV-lea au fost nobili turanici de religie catolică și nu boieri români sau slavo-români ortodocși. Cei care au citit-o știu că spectaculozitatea concluziei este amplificată de nenumăratele dovezi aduse de autor în sprijinul ideii că reflexele naționaliste (...) le-au împiedicat în mod repetat pe autoritățile domeniului, fie ele clasice sau recente, să distingă cu claritate fapte și corelații de natura evidenței. Deși naționaliștii locului (...) s-au arătat mai degrabă adormiți și indiferenți față de insolența eruditului best seller, e de presupus că manualele școlare sau chiar universitare nu vor face loc prea curând noii viziuni. O asemenea perspectivă nu are cum să nu ne preocupe, căci cartea se încheie prin invocarea unui supărător nărav academic autohton: opiniile care «deranjează», se spune, sunt neutralizate nu prin critică, ci prin conspirația tăcerii. E un diagnostic la care subscriu.”

Mărturisesc că simpatica și categorica aprobare a tezei mele de către profesorul Rizescu în prima parte a articolului m-a încântat; dar iată că urmarea, mult mai lungă, a venit cu o critică gravă, pe care cu smerenie o accept în întregime: „e greu de înțeles de ce lucrarea, de acum cea mai cunoscută, ce se apleacă asupra interferențelor dintre istoria neamurilor din stepă și cea a românilor nu se referă la o teorie cu subiect înrudit, dar cu implicații poate mai ample, care nu a reușit nici ea să pătrundă în manuale” – și autorul îmi aduce învinuirea că nu am pomenit de Henri H. Stahl, care în mai multe lucrări de sociologie istorică afirmase „că statele românești medievale trebuie înțelese ca moștenitoare instituționale ale imperiilor stepei, cel al cumanilor (...) fiind ultima din aceste structuri fluide ce s-au succedat în spațiul pe care-l locuim”.

Victor Rizescu înșiră titluri ca *Les anciennes communautés villageoises roumaines. Asservissement et pénétration capitaliste*, 1969; *Studii de sociologie istorică*, 1972; *Teorii și ipostaze privind sociologia orînduirii tributale*, 1980. Culmea e că eu am citit aceste lucrări cu cel mai viu interes, pe vremea când pregăteam, fiind încă pribeag departe de țară, cartea *Le pays roumain entre Orient et Occident*. Dar iată că, în graba de a isprăvi cât de curând – dată fiind vârsta mea – lucrarea care mă obseda, privitoare la originea cumană a lui Basarab, mi-a scăpat din minte neîndoielnica rudenie dintre această problemă și tezele susținute de Henri H. Stahl. Aceasta cu atât mai ușor, cu cât niciunul din autorii consultați pentru tema principală nu-mi propusese această apropiere.

Îmi rămâne doar a încerca, cu limitarea impusă de dimensiunile volumului, să dreg această omisiune în viitoarea ediție a cărții *Thocomerius – Negru Vodă*, inspirându-mă, fără complexe deoarece o recunosc, din interesantul articol al profesorului Rizescu.

*

Cu aceasta, am pus capăt trudei încercări de răspuns criticilor mei. Zic „trudite”, din cauza inimaginabilei violențe a tonului unora dintre critici. Aceasta este încă o dovadă că îndrăzneala de a afirma că la români, *aidoma tuturor celorlalte națiuni din Europa*, primul stat medieval a fost întemeiat de un barbar atinge un nerv de o sensibilitate de-a dreptul maladivă. Trebuie neapărat să ne descotorosim de această meteahnă, dacă vrem cu adevărat *să intrăm în Europa*.

DE NOUVEAU SUR NEGRU VODĂ. RÉPONSE À DES CRITIQUES

Résumé

L’auteur a publié en 2007, aux Éditions Humanitas, un ouvrage intitulé *Thocomerius – Negru Vodă. Un voïvod de origine cumână la începuturile Țării Românești* (« Thocomerius – Negru Vodă. Un voïvode d’origine coumane aux commencements de la Valachie »). L’apparition de ce titre à l’occasion de la Foire du Livre à Bucarest, cette année-là, a déclenché une avalanche d’articles de presse et de commentaires à la radio et à la télévision, preuve de l’énorme intérêt que la question de l’origine ethnique du fondateur, vers 1300, de la première Principauté roumaine suscite auprès de l’opinion publique. Il est étonnant, surtout, de constater que le refus d’admettre que ce prince-fondateur n’a pas été de pure extraction roumaine, mais d’origine barbare, ne soit pas un phénomène uniquement populaire. Une grande partie des historiens « de métier », même parmi les plus illustres, ont soutenu ou soutiennent encore que l’origine coumane du nom *Bassaraba* (signifiant en couman, idiome turc, « père-dominateur ») ne serait pas une preuve de la « coumanité » de son porteur ; ce nom serait dû à une « mode » parmi les seigneurs locaux de donner à leurs enfants des noms empruntés aux barbares qui cohabitaient avec eux depuis plus d’un siècle. Lorsqu’on a découvert, il y a des dizaines d’années, un rescrit de 1332 du roi de Hongrie, Charles-Robert d’Anjou, donnant occasionnellement le nom du père de Bassarab, *Thocomerius*, l’historiographie roumaine l’a immédiatement assimilé au nom de Tihomir assez répandu parmi les seigneurs slavo-roumains ou slavo-bulgares. Cependant, il y a plus d’une cinquantaine d’années que deux grands orientalistes, le roumain Aurel Decei et le hongrois László Rásonyi, ont opiné que Thocomerius était bien plus proche du couman Thoctomer (signifiant « fer dur »). Ignorant l’avis des deux savants orientalistes, tous les traités, livres, manuels scolaires continuent, sans exception, à donner au père de Bassarab Ier le nom slavo-roumain de Tihomir. On se trouve, de toute évidence, devant une sorte de mystérieux complot intellectuel pour écarter toute preuve, tout signe qui pourraient amener la conviction que Bassarab le Fondateur serait issu d’une lignée de seigneurs coumans. Un autre signe serait, en effet, le suivant : deux papes successifs ont accordé à Bassarab Ier et à son fils, Alexandre, les épithètes de « fidèle catholique », tandis que le roi de

Hongrie, leur suzerain en conflit avec eux, les traitait de « schismatiques » – probablement pour la raison qu'ils régnaient sur une population majoritairement orthodoxe et ne faisaient pas d'efforts pour la ramener au sein de l'Église de Rome. Les historiens roumains accordent plus de crédit à la parole du roi de Hongrie qu'à celle des papes. Or, si Bassarab se trouve avoir été catholique, ce serait encore une preuve qu'il était d'origine coumane, les Coumans des régions à l'est et au sud des Carpates ayant été convertis en masse, en 1228, au rite de l'Église de Rome.

L'auteur n'a pas essayé, dans cet article, de trouver une explication historique et psychologique de l'étendue de ce « mystérieux complot », créateur d'un véritable blocage intellectuel. Il a, en revanche, essayé de montrer qu'après la disparitions de l'Empire romain, tous les États qui allaient apparaître en Europe au cours des siècles ont été fondés, *sans exception*, par les envahisseurs barbares, germains d'abord, touraniens ensuite, enfin arabes ou turcs : le premier de tous, le royaume du franc Clovis (Chlodowec ou Chlodiwek en germanique), puis le royaume espagnol du wisigoth Swintila, le royaume des Lombards en Italie, les Angles, les Saxons et les Danois dans les îles britanniques, etc. L'auteur pense également être le premier à signaler qu'aucun des États slaves n'a pas, non plus, été créé par des Slaves, mais par des Francs, des Varègues, des Protobulgares, etc. Or la classe dirigeante dans les futures provinces de Valachie et de Moldavie était formée d'un amalgame slavo-roumain. Si le prince fondateur de la Valachie, Bassarab, était issu de cette classe slavo-roumaine, son État de Valachie serait le seul État de l'Europe médiévale à avoir été fondé par un héros issu de la population sédentaire autochtone !

Dans la présente réponse à 17 critiques – dont quelques unes sont tout de même favorables – l'auteur développe successivement la plupart des arguments ci-dessus. Certaines des critiques négatives ayant été d'une violence inouïe, tout à fait inaccoutumée dans de semblables joutes scientifiques, l'auteur leur répond, à son tour, sans ménagement.

Mots-clés : histoire médiévale ; Valachie ; Negru Vodă ; Bassarab ; Coumans ; fondation ; autochtones ; allogènes

FAMILII, CLANURI, BOIERI

AVENTURIERS DU XVIIIe SIÈCLE. RADU/RODOLPHE CANTACUZÈNE ET L'ORDRE CONSTANTINIEN*

OVIDIU OLAR**

« Non sei fregato veramente finché hai da parte una buona storia,
e qualcuno a cui raccontarla ... »
Alessandro Baricco

I

Le 28 octobre/7 novembre 1699, le baron Daniel Erasmus von Huldenberg adressait une lettre à Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716). L'ambassadeur hanovrien à Vienne annonçait à son fameux ami – qu'il tenait pour le meilleur oracle du siècle ès choses d'érudition¹ – la parution d'un livre dédié aux « vraies » origines de tous les ordres et de toutes les « religions chevaleresques »². Il s'agissait des *Histoires chronologiques* de l'abbé Bernardo Giustiniani, œuvre publiée en 1672 et rééditée dans une version élargie vingt ans plus tard³.

De la pléthore des ordres de chevalerie présentés par Giustiniani, von Huldenberg n'avait retenu qu'un seul : celui « des chevaliers angéliques dorés constantiniens de Saint Georges » (*Cavalieri Angelici Aureati Costantiniani di San*

* Communication présentée au « 13. Internationaler Kongress zur Erforschung des 18. Jahrhunderts 25.–29. Juli 2011 Graz/Austria » (S 101 – « Les aventuriers des Lumières, bâtisseurs de l'Europe » – 28 juillet). Ce travail est réalisé dans le cadre du projet de recherche *Opera necunoscută a unui cărturar român din secolul al XVIII-lea : traducerile din italiană și germană ale lui Vlad Boțulescu*, financé par CNCIS-UEFISCSU (PN II-RU TE 58/2010); pour des détails, voir Emanuela Timotin, Andrei Timotin, *Les traductions de l'italien et de l'allemand de Vlad Boțulescu (1763–1764). Projet d'édition*, dans « Revue roumaine de linguistique », 56, 2011, 1, pp. 81–91. Je tiens à remercier l'Institut Culturel Roumain de Venise pour son généreux et vital concours.

** Institut d'Histoire « Nicolae Iorga », Bucarest ; ovidiuolar@gmail.com.

¹ « Il più compito oraculo del nostro secolo in cose simili » – von Huldenberg à Lodovico Antonio Muratori, Vienne, 30 décembre 1696 ; Leibniz est censé savoir si tel ou tel manuscrit important de ceux « che restino nascosti in molti archivii et librerie » avait jamais été imprimé. – *La corrispondenza di Lodovico Antonio Muratori col mondo germanofono. Carteggi inediti*, éd. par Fabio Marri, Maria Lieber, avec la collaboration de Daniela Gianaroli, Frankfurt/Main, 2010, p. 127.

² *Leibniz – Sämtliche Schriften und Briefe*, vol. I/17, Berlin, 2001, pp. 622–623 (n° 372).

³ *Historie cronologiche della vera origine di tutti gl'ordini equestri, e religioni cavalleresche*, Venezia, 1672 ; *Historie cronologiche dell'origine degl'ordini militari e di tutte le religioni cavalleresche infino ad hora institute nel mondo*, 2 vol., Venezia, 1692.

Giorgio)⁴. Censé avoir été institué par l'empereur Constantin le Grand, suite à un commandement divin, peu après la bataille du Pont Milvius, et avoir été confirmé par le pape Silvestre, cet ordre aurait survécu aux chutes de Constantinople en 1204 et 1453. Passé à la famille Comnène, il n'aurait presque rien perdu de son lustre⁵. Qu'en était-il de ces prétentions ?

À la foule d'édits impériaux et de bulles papales invoqués par les chevaliers et par leurs adeptes, Leibniz y croyait peu⁶. Il n'est pas plausible, répond-il sans trop insister, qu'un Ordre de Saint Georges soit fondé par le premier empereur chrétien des Romains ; il est également improbable que les grands-maîtres « Comnènes » appartiennent à la famille flavienne de Constantin⁷.

Cette attitude sceptique n'est pas un cas isolé. En 1712, le savant marquis Scipione Maffei conteste avec des arguments implacables la prétendue antiquité de l'Ordre constantinien⁸ ; huit ans plus tard, Jacques Basnage de Beauval, l'une des personnalités marquantes du Refuge protestant, lui donne raison, tout en prenant pour authentiques les statuts octroyés en 1190 par Isaac II Ange Comnène⁹.

En effet, l'illustrissime ordre n'était qu'« une tradition de famille des Angelo, mercenaires gréco-albanais au service de Venise », qui depuis le début du XVIe siècle avaient réussi à défendre leurs prétentions face aux rivaux moins doués ou moins chanceux¹⁰. Toutefois, crier l'imposture pouvait courir des risques. Maffei,

⁴ *Historie cronologiche della vera origine*, pp. 9–59 ; *Historie cronologiche dell'origine degl'ordini militari*, pp. 12–42.

⁵ Voir, par exemple, José Micheli Márquez, *Tesoro militar de cavallería*, Madrid, 1642, f°s 1^r–9^v ; Carlos Alberto Cepeda y Guzmán, *Origen y fundación de la imperial religión militar y cavallería constantiniana llamada oy de S. Jorge*, Sevilla, 1676 ; Adrien Schoonebeek, *Histoire de tous les ordres militaires ou de chevalerie*, vol. I, Amsterdam, 1699, pp. 2–29.

⁶ Voir, par exemple, *Compendio historico dell'origine, fondatione, e stato privilegi imperiali, regii etc. Bolle, brevi, motuproprii, monitorii, fulminatorii, pontificii, et altri diplomati dell'Ordine equestre imperiale angelico aureato constantiniano di San Giorgio*, Venezia, 1696² [Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, vol. V, Paris, 1903, pp. 163–164 (n° 252)]. Voir aussi Desmond Seward, *Italy's Knights of St. George. The Constantinian Order*, Gerrards Cross, 1986, pp. 27–28.

⁷ Pour des détails, voir *Leibniz – Sämtliche Schriften und Briefe*, vol. I/17, pp. 733–734 (n° 430).

⁸ *De fabula equestris ordinis constantiniani epistola*, [Tiguri, 1712]. En réalité, le volume fut publié à Paris, par les soins du moine bénédictin Bernard de Montfaucon ; voir Henri Omont, *Montfaucon et l'Ordre constantinien*, dans « Bibliothèque de l'École des chartes », 82, 1921, pp. 275–278.

⁹ *Dissertation historique sur les duels et les ordres de chevalerie*, Amsterdam, 1720, pp. 63–65.

¹⁰ Voir, à ce propos, les excellentes études d'Andrei Pippidi, « *Fables, bagatelles et impertinences.* » *Autour de certaines généalogies byzantines des XVIe–XVIIIe siècles*, dans « Études byzantines et post-byzantines », 1, 1979, pp. 269–305 [= Idem, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Bucarest-Paris, 1980, pp. 253–294] ; Idem, *False genealogii bizantine din ciclul constantinian*, dans « Arhiva genealogică », 1, 1994, 3–4, pp. 107–114 et Idem, *L'Ordre*

par exemple, s'attire presque immédiatement la haine de François Farnèse et d'Innocent XII et voit son épître sur la fable constantinienne mise à l'index. Dénonçant le manque de fondement des allégations du chevalier Giustiniani, il voulait juste contribuer à ce que « l'Italie ne passât plus pour le pays de la crédulité et de l'ignorance »¹¹. Mais le duc de Parme et de Plaisance n'avait aucune raison d'apprécier ses efforts. En 1697, il avait réussi à obtenir la cession du grand magistère de l'ordre de la part du titulaire, Giovanni Andrea Angelo Flavio Comneno Lascaris Paleologo, prince de Macédoine, comte de Drisht et Durrës. Deux ans plus tard, en 1699, le souverain pontife et l'empereur germanique avaient reconnu, ratifié et approuvé le transfert. Enfin, les statuts remaniés de 1705 (vite confirmés par le pape Clément XI) avaient clairement montré la détermination du duc de lier l'ordre à sa famille, à Parme et à Plaisance¹².

À une époque où chaque maison princière importante en avait un, le chef de la famille Farnèse ne pouvait pas accepter un pedigree moins prestigieux pour la dignité qu'il venait d'acheter. Quant à lui, Innocent XII avait du mal à admettre que plusieurs bulles papales avaient accrédité des faux. Finalement, Maffei fut obligé à présenter ses excuses.

Mais pour le grand-maître parmesan et pour les partisans de l'ordre les soucis étaient loin de s'évanouir. Au tournant du siècle, les chevaliers mécontents de la décision unilatérale de Giovanni Andrea s'étaient groupés autour de Gustave Léopold de Zweibrücken et avaient vivement contesté – le prétendu règlement émanant d'Isaac II Ange et de Basile le Grand à la main¹³ – la qualité d'« administrateur perpétuel » assumée par le duc de Parme¹⁴. En 1720, inquiet par les prouesses du « régiment constantinien » envoyé en Dalmatie à l'aide du prince Eugène de Savoie pour combattre les Turcs, l'empereur Charles VI du Saint Empire avait reconnu tant le droit au grand magistère que la descendance impériale « byzantine » à l'aventurier Jean Antoine de Lalais Lazier¹⁵.

constantinien et les généalogies byzantines, dans « Études byzantines et post-byzantines », 3, 1997, pp. 199–226.

¹¹ Françoise Waquet, *Le modèle français et l'Italie savante. Conscience de soi et perception de l'autre dans la République des Lettres (1660–1750)*, Rome, 1989, p. 157.

¹² Pour des détails, voir Teresa Copelli, *Scipione Maffei, il Duca Francesco Farnese e l'Ordine Costantiniano*, dans « Nuovo Archivio Veneto », n.s., [VIe année], 12, 1906, 1, pp. 91–137 ; Francesco Ruffini, *L'Ordine Costantiniano e Scipione Maffei*, dans « Nuova Antologia », [VIe série], 236, 1924, pp. 130–156 ; Desmond Seward, *Italy's Knights of St. George*, pp. 41–52 ; Andrei Pippidi, *L'Ordine constantinien*, pp. 206–207.

¹³ Andrea Camillo Locarno, *Isaac Imperatoris antiquæ Regulæ Equitum S. Georgii Sacrae, Augustæ Militiæ Angelicæ Aureatæ, Constantinianæ à D. Basilio Magno traditæ*, Venetiis, 1669.

¹⁴ Voir, par exemple, Archivio di Stato di Venezia, Miscellanea di atti diversi manoscritti, f° 84c, « Riflessioni sopra la Bolla di N.S. Innocenzio XII spedita a favore del serenissimo di Parma sopra la rinonzia, e collazione del Gran Magisterio dell'Ordine de Cavalieri Costantiniani di San Giorgio. Emanante l'Anno di Grazia MDCCII ».

¹⁵ Pour le savoureux « Jean IX Antoine Ier etc. », voir Andrei Pippidi, « *Fables, bagatelles et impertinences*. », pp. 254–257, 290–292 ; Marthe Jans, *Des anges et de St. Georges. Jean Antoine de*

Sans délai, les Farnèse isolèrent les adversaires internes. Puis, ils s'empressèrent à dénoncer par écrit l'« imposture » et le manque de fondement des prétentions de Lazier¹⁶. En 1725 voyait même le jour une curieuse « investigation » (Ἐξέταξις), sérieuse mise à l'épreuve des affirmations lancées par Maffei à l'égard de l'Ordre constantinien. L'auteur, resté anonyme, s'accordait avec le marquis et montrait le caractère fantasmagorique et intéressé des généalogies byzantines et des documents exhibés par ou forgés pour les Bianchi ou le dit Lazier. Néanmoins, il en ajoutait une généalogie sortie de la plume de Kasper Schoppe/Gaspar Scioppius († 1649) qui liait Giovanni Andrea Angelo à Isaac II¹⁷.

Une critique des sources, implacable et ciblée comme celle de Maffei, aurait pu et aurait peut-être dû mettre du plomb dans les ailes de cette entreprise chevaleresque. Ceci n'a pas été le cas. L'ordre continua à susciter des passions longtemps après la mort de François Ier Farnèse, survenue en 1731¹⁸. Bien que « Joannes IX Antonius I Angelus Flavius Comnenus Lascaris Palæologus » soit démasqué, d'autres prétendants au grand magistère firent immédiatement leur entrée en scène.

II

D'un pareil prétendant nous parle un somptueux « livre d'or » de l'Ordre constantinien conservé aux Archives d'État de Iași (Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale, ms. 2617). Signalé par Ștefan S. Gorovei (1981), le manuscrit a été édité et commenté par Andrei Pippidi (1997), tandis que ses miniatures ont été brièvement décrites par Sorin Ifțimi (2010)¹⁹. Composé de 117 folios numérotés dont vingt-huit écrits et neuf enluminés, le volume contient la liste des chevaliers de Saint Georges – vingt-quatre, reçus de 1717 à 1753 – et des fonctions remplies par eux à l'intérieur de l'ordre. Il est issu de l'entourage de Radu/Rodolphe

Lalais Lazier, prince Flave Ange Comnène Lascaris Paléologue de l'Ales de Augusta Prætoria. Étude historique, Aoste, 1985 ; Andrei Pippidi, *L'Ordre constantinien*, pp. 223–226.

¹⁶ *La falsità svelata contro a certo Giannantonio, che vantasi de' Flavi Angeli Comneni Lascaris Paleologo, nell'esame della pretesa sua discendenza di maschio in maschio da Emanuele II Paleologo Imperadore di Costantinopoli*, Parma, 1724.

¹⁷ Ἐξέταξις in *epistolam Scipionis Maffei marchionis ad Gisbertum Cuperum de fabula Equestris Ordinis Constantiniani*, Venetiis, 1725. Pour des détails, voir Andrei Pippidi, *L'Ordre constantinien*, pp. 207–213.

¹⁸ Desmond Seward, *Italy's Knights of St. George, passim*.

¹⁹ Ștefan S. Gorovei, dans « Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol », 18, 1981, pp. 732–733 ; Andrei Pippidi, *L'Ordre constantinien*, pp. 214–217 ; Sorin Ifțimi, *Reprezentări heraldice în arhiva Cantacuzinilor. Cartea de aur a Ordinului constantinian al Sfântului Gheorghe*, dans le vol. *De la fictiv la real. Imaginea, imaginarul, ideologia*, éd. par Andi Mihalache, Silvia Marin-Barutcieff, Iași, 2010, pp. 599–617 (aux pp. 612–613 on trouve une nouvelle édition du manuscrit ; aux pp. 614–616 on trouve la reproduction des illuminations). Je remercie M. Tudor-Radu Tiron pour m'avoir procuré cette dernière étude.

Cantacuzène, fils du voïévode Étienne de Valachie (1714–1716), personnage indiqué expressément comme grand-maître.

RADU/RODOLPHE CANTACUZÈNE²⁰

Né à Bucarest le 17 mars 1699, Radu avait 17 ans quand son père fut exécuté à Constantinople par les Ottomans. Echappé de justesse à la mort avec son frère cadet Constantin et avec sa mère Păuna, grâce à l'aide de la comtesse de Colyer, épouse du résident hollandais à la Porte, le jeune prince commença une longue quête du trône perdu. De Rome à Paris et de Vienne à Moscou, il essaya inlassablement de convaincre les grands monarques d'Europe de s'impliquer dans la récupération de son héritage – le trône de Valachie et les terres patrimoniales des Cantacuzènes.

En novembre 1716, après avoir traversé l'Italie et obtenu le soutien de Clément XI, il est à Vienne. L'été de 1717, déçu par la décision des Habsbourg d'appuyer son oncle Georges, il se dirige vers Amsterdam pour demander à Pierre le Grand sa protection. La conclusion de la paix de Passarowitz mettant fin aux espoirs de retourner dans leur pays, Păuna décide finalement d'aller avec ses deux fils « di tenera età » en Russie. Entre 1719 et 1724, Radu se trouve donc à Moscou, où le tsar avait accordé à Constantin une place parmi ses gardes du corps. Les trois Cantacuzènes obtiennent même la promesse d'être aidés à « récupérer » Constantinople, le Péloponnèse et « le duché de Bessarabie ». Néanmoins, en 1724 les frères sont en Pologne. Une année plus tard, ils sont de retour à Vienne, composant sans cesse des requêtes au titre de princes « Cantacuzeni Bassaraba » de Valachie et de comtes du Saint Empire et de Hongrie. Établi « extra civitatem, ante Portam Carinthianam [Kärntnertor] (...), vulgo germanice Vaffenberg », Radu s'entoure dans son palais des chefs du parti anti-phanariote qui œuvraient pour chasser le voïévode nommé par les Ottomans et pour rétablir (avec le soutien des Autrichiens) les Cantacuzènes sur le trône valaque.

Une charte accordée le 1er août 1730 au monastère thessalien de la Vierge Olympiotissa de Platamon mentionne ces huit grands boyards, du protospathaire Radu Golescu au secrétaire adjoint Mihul. Signé *Rudolphus Princeps Cantacuzenus Angelus Flavius Comnenus*, l'acte, en latin, confirme au monastère

²⁰ Pour le personnage, voir Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. X (1763–1844), éd. par N. Iorga, București, 1897, pp. IX–X ; N. Iorga, *Radu Cantacuzino*, dans « Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice », [IIIe série], 13, 1932–1933, pp. 149–158 ; T.G. Bulat, *Poliția lui Ludovic al XV-lea și Radu Cantacuzino, pretendent domnesc*, dans « Revista istorică », 7, 1920, pp. 229–235 ; Alexandru A. Vasilescu, *Oltenia supt Austriaci. 1716–1739*, vol. I, București, 1929, pp. 19–23 ; V. Mihoide, *Știri nouă cu privire la Radu Cantacuzino*, dans « Revista istorică », 22, 1936, 1–3, pp. 52–72 ; Andrei Pippidi, « Fables, bagatelles et impertinences. », pp. 284–292, 304 ; Dimitrie Cantemir, *Scurtă povestire despre stărpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*, éd. par Paul Cernovodeanu, Emil Lazea, București, 1995, pp. XX–XXVII, 89–90 (note 167).

la possession de ses biens et nous montre le signataire agissant à l'instar de ses illustres prédécesseurs – les empereurs de l'Empire romain d'Orient. Cinq ans plus tard, en 1735, bien que sans le conseil princier d'antan, le prince Cantacuzène accorde des armes de patronage au monastère, correspondant à la dignité de chorévêque et d'abbé mitré de l'higoumène Siméon²¹.

Ces documents, M. Andrei Pippidi l'a bien montré, témoignent aussi du désir de Radu/Rodolphe d'assumer la fonction de gouverneur de la « petite Valachie », province occupée par les Autrichiens après la paix de Passarowitz (1718)²². Mais cette fonction, il ne l'obtiendra jamais. Par conséquent, pour s'assurer une source supplémentaire d'argent et de légitimité, le prince redoubla ses efforts et ses (re)quêtes. Pour conférer du poids à ses prétentions, il forgea « une ample fiction généalogique et héraldique » ; il n'hésita apparemment pas, par exemple, de rattacher sa famille à la dynastie des rois de France²³.

Le travail de construction commence déjà, semble-t-il, vers 1717. Arrivé à Amsterdam afin de rencontrer le tsar, Radu demande l'octroi d'un ordre impérial²⁴. En voici sa supplique, très importante pour le sujet qui nous préoccupe ici, supplique reçue par Pierre Ier le 16 août 1717 :

Sacra Cesarea Maestà Signore Signore Clementissime

Prostinandomi umilissimamente à Piedi di Vostra Cesarea Maestà supplico non abbandonarmi dell'immensa Grazia di Vostra Imperiale Maestà essendo anticamente ben conosciuta all'incomparabile prudenza di Vostra Maestà la nostra Umilissima Cantacuzena Famiglia la quale fedelissimamente ha conservata la sua piccola servità verso Vostra Maestà con mandar espressamente lettere dagl'Ambasciatori di Vostra Maestà che dimoravano in Costantinopoli, e dando parte ancora di ogni novità importante à Vostra Maestà continuando ciò col pericolo dall'istessa vita, la quale ancora all'ultimo quei miei antecedenti l'hanno persa, trovando l'infedeli appresso mio Zio Michai Cantacuzeno Lettere, Decreto e Rittratto di Vostra Maestà.

Ancora io, con la mia Madre e Fratello, sempre abbiamo avuta intenzione dacche siamo scampati da Costantinopoli, di venir à piedi di Vostra Maestà e l'averessimo fatto, se ci avesse permesso il tempo et altre circostanze, nondimeno adesso sentendo da Vienna che Vostra Maestà si truova in queste parti, sono à posto (però sotto altro proposito di là sono uscito) venuto ad'inchinarmi à Piedi di Vostra Maestà.

²¹ Evangelos A. Skouvaras, *Ὀλυμπιώπισσα*, Athina, 1967, pp. 94–97, 514–523 (n°s 10–11), 523–525 (n° 12). Les actes avaient été édités aussi par Uspenskij, en 1890 et par V. Mihordea, *op. cit.*

²² Andrei Pippidi, « *Fables, bagatelles et impertinences.* », pp. 285–286.

²³ Idem, *L'Ordre constantinien*, pp. 221–223. Voir aussi Cătălina Opaschi, *O genealogie inedită a familiei Cantacuzino și herburii cantacuzine*, dans « Cercetări numismatice », 12–13, 2006–2007, pp. 535–565 ; Cătălina Opaschi, Ștefan Damian, *O piesă de excepție din Muzeul Național de Istorie. Sigiliu cu stema familiei Cantacuzino*, ibidem, pp. 567–568.

²⁴ Dimitrie Cantemir, *Scurtă povestire*, éd. par Paul Cernovodeanu, Emil Lazea, p. XXII.

Supplico dunque umilissimamente à dimostrarmi l'istessa Imperiale misericordia la quale sempre Vostra Maestà prometteva, acciò che conosciamo, che non siamo, nè mai saremo abbandonati dalla Vostra Imperiale Protezione. Supplico non mi siano rifusate dalla Vostra Cristianissima Clemenza queste mie Preghiere. Prima un Passaporto di Vostra Maestà per averlo appresso noi, procurando ò di Vienna overo per l'Ungheria, di uscire e venire assieme con la mia Madre e Fratello sotto le ali di Vostra Maestà per il servizio di Vostra Maestà e per utile del nostro vivere. Seconda, presentamente supplico Vostra Maestà di darmi aiuto, acciò che possa eseguire // il mio viaggio, poiche non siamo scampati, senon nudi, et affatto spogliati, dali pagani. La Terza supplica fò à Vostra Maestà come ad un Clementissimo mio Signore per una Consolazione tanto à me, quanto alla mia povera Madre e mio Fratello, et à tutta altra Famiglia di onorarmi con un ordine di Vostra Maestà Imperiale e noi prostrati à Piedi di Vostra Maestà eternamente resteremo

Di Vostra Cesarea Maestà Umilissimo, Devotissimo e Fidelissimo Servitore,
Ridolfo Cantacuzeno²⁵

Bien que pour l'instant cette « consolation » lui fût refusée, finalement la persévérance a payé. Le 1er février 1735, l'empereur germanique Charles VI reconnaissait à Radu/Rodolphe la qualité de grand-maître de l'Ordre de Saint Georges, faisant foi à un chrysobulle (probablement faux) issu par Jean VI Cantacuzène le 14 août 1341 à Didymotique²⁶. Le 26 septembre 1736, on recevait chevalier le marchand Ioan Moscou et il est intéressant de remarquer que la titulature « constantinienne » arborée par le prince – « Supremus Prior et Magni Magisterij Gubernator et administrator perpetuus » – est quelque peu similaire à celle de François Farnèse²⁷.

Toujours le mois de septembre, Radu/Rodolphe fut nommé colonel et fut mis à la tête des hussards illyriens. Bien évidemment, il voulut profiter de ses connexions balkaniques pour provoquer une révolte des Serbes dans les Balkans ou pour négocier avec la Russie une campagne contre les Ottomans²⁸.

La réformation des hussards illyriens et la mort de Charles VI nuisirent profondément à toutes ces machinations. François de Lorraine reçut

²⁵ Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov (ci-après : RGADA), 68/1 – 1717 – 4, f°s 10–11 [Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale (ci-après : DANIC), Microfilme URSS, r. 17, cc. 262–264 ; r. 18, cc. 572–574]. « Alla Sacra Cesarea Maestà di Pietro Alexiadi Imperatore della Grande Russia, sempre Augusto et Autocrator Signore Signore Clementissimo. Umilissima Supplica di Ridolfo Cantacuzeno Figlio del Fù Stefano Cantacuzeno Principe di Vallachia. »

²⁶ Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, éd. par N. Iorga, București, 1902, pp. 327–330 ; *Documente privitoare la familia Cantacuzino scoase în cea mai mare parte din archiva d-lui G.Gr. Cantacuzino*, éd. par N. Iorga, București, 1902, pp. 195–198 (n° LXXXVI) ; *Albumul familiei Cantacuzino*, București, 1902, il. XVI. Selon Iorga, ce diplôme de 1735 est un faux.

²⁷ Ioan C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919, pp. 63–64 (n° 204).

²⁸ Al. Vianu, *Din acțiunea diplomatică a Țării Românești în Rusia în anii 1736–1738*, dans « Romanoslavica », 8, 1963, p. 24 (RGADA, 68/1 – 1738 – 1, f°s 1–2).

défavorablement les demandes d'avancement de Rodolphe. Frédéric II de Prusse refusa ses services. De plus, les Habsbourg, mécontents du grand nombre de marchands et de bourgeois reçus chevaliers, bloquèrent le processus et annulèrent les diplômes accordés avec tellement peu de discrimination²⁹.

Un de ces diplômes, celui accordé le 2 janvier 1744 à Charles, baron d'Abschatz et Wallstadt, mérite toute notre attention. On nommait Charles chevalier et on lui offrait la commanderie du monastère de l'Olympiotissa, ce qui dit beaucoup sur les tactiques du prince. Détail important, on y attachait les grandes armoiries des Cantacuzènes, véritable « synthèse généalogique universelle »³⁰.

Ces armoiries sont définitives pour le caractère du personnage. Il vaut donc la peine de s'y arrêter pour quelques instants. Elles étaient formées d'onze pièces : au 1er et 11e de sable à deux couronnes d'or; au 2e d'argent à un ange de carnation adextré d'un Christ en buste, sortant d'un nuage, qui lui tend une palme (« ce sont les armes de la famille d'Ange ») ; au 3e et 8e de sinople au diadème d'or, soutenu par deux mains de gueules (« cet écusson a été conféré à la famille Cantacuzène, par Apaffi, prince de Transylvanie et d'une partie du Royaume de Hongrie, et comte des Tzeklers, en 1660 ») ; au 4e d'azur au corbeau de sable assis sur trois montagnes d'argent, portant dans son bec une croix d'argent, surmonté d'un soleil d'or et d'un croissant d'argent (« cet écusson est de Valachie ») ; au 5e et 10e parti d'argent à trois pals de gueules.

Pour le 6e, donnons la parole à Rodolphe même : « tenebus Ursus a dextera, Leo autem a sinistra, uterque in colore naturali, armaturas antiquas, id est sagittas in dorso pendentes habendo, quæ Bessarabiæ Arma denotant »³¹. L'ours soutient en abîme de l'écu un écusson semé de trois fleurs de lis d'or sur le tout d'azur (« qui est de Valois »). Au 7e d'azur, à la tête d'aurochs au naturel, surmontée d'une étoile d'or (« qui est de Moldavie ») ; au 9e parti mi coupé d'azur à cinq étoiles d'argent et d'azur à un pêcheur de carnation. L'écu est placé sur la poitrine de l'aigle grecque bicéphale aux ailes déployées tenant dans ses griffes l'épée (à dextre) et le sceptre (à sinistre). Il est entouré de la chaîne dorée et émaillée de l'Ordre de Saint Georges de Constantinople, « qui a été légué à la famille par Jean V Cantacuzène Empereur de Bysance ». L'écusson tout entier est posé sur un manteau de gueules doublé d'hermine et sommé d'une couronne impériale³².

²⁹ *Genealogia Cantacuzinilor*, éd. par N. Iorga, pp. 332–333 ; Andrei Pippidi, « *Fables, bagatelles et impertinences* », p. 290.

³⁰ DANIC, Peceti, II, n° 434. Voir Tudor-Radu Tiron, « Les grandes armoiries du prince Rodolphe (Radu) Cantacuzène, une synthèse généalogique universelle au XVIIIe siècle » (Colloque International de Généalogie, Iași, mai 2007), manuscrit consulté grâce à la courtoisie de l'auteur.

³¹ Tudor-Radu Tiron, « Les grandes armoiries », p. 12 (note 43). Pour le diplôme octroyé le 11 septembre 1743 à Hans-Augustin, baron d'Abschatz et Wallstadt, voir *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, éd. par N. Iorga, pp. 185–191 (n° LXXXII).

³² J'utilise une intéressante description « cantacuzène » datant de la moitié du XIXe siècle conservée au Musée National d'Histoire de la Roumanie de Bucarest (inv. 204754, « Maison des Princes Cantacuzène », f°s 22v–23). Voir Cătălina Opaschi, *O genealogie inedită*, p. 540 (note 21).

Si l'on ajoute les quatre B placés sur les ailes de l'aigle grecque à deux têtes (lettres qui font rappel à la fameuse formule *Vasilefs Vasileon Vasilefon Vasilefondon* – « Roi des Rois, Régnant sur les Rois ») et les douze écussons latéraux (symbolisant, selon toute vraisemblance, les départements de Valachie³³), on se rend parfaitement compte de l'ampleur des prétentions de Radu/Rodolphe Cantacuzène.

Ces prétentions sont tellement outrées que les générations Cantacuzènes futures ne les ont suivies qu'en partie³⁴. Mais Radu y croyait. Convaincu qu'il était victime d'une persécution injustifiée, tout en clamant l'ancienneté et le prestige de ses ancêtres, le prince décida d'offrir à nouveau ses services au roi de Prusse. Cette fois-ci, il voulait insurger les « Grecs, Valaques, Moldaves, Slaves, Dalmates, Albanais » contre les Habsbourg³⁵.

Vite découvert, le complot finit mal. En 1746, Constantin, le petit frère, rappelé de Russie, fut arrêté, accusé de haute trahison et emprisonné pour une période. Vlad Mălăiescu, le secrétaire et le *factotum* des deux Cantacuzènes, fut arrêté la même année. Il mourut en prison à Milan. Quant à Rodolphe, bien qu'il s'échappe une fois de plus, il est contraint à une vie errante. En 1749, à Paris, il tente encore d'obtenir le trône de Valachie. En 1753, à Cracovie, il vend un diplôme de plus de l'Ordre constantinien.

Il finit ses jours en 1761 à Lastowice, en Podolie et fut enterré dans l'église de Saint Jean de Kamienec³⁶. Il n'a jamais quitté le livre d'or de « son » ordre, vendu par une descendante de la famille aux Archives de Iași en 1977.

III

Nous voilà, suite à ce long détour, revenus au manuscrit qui nous intéresse. Commençons par observer, avec M. Andrei Pippidi, le caractère composite de la compagnie des chevaliers dont le nom, le titre, la fonction et la date de confirmation d'un diplôme y sont marqués. Nous avons des représentants de la vieille noblesse cherchant désespérément à faire leur fortune, des bourgeois aux aspirations aristocratiques, des ecclésiastiques balkaniques, grecs, serbes et

³³ Tudor-Radu Tiron, « Les grandes armoiries », pp. 12–13.

³⁴ Voir, par exemple, Biblioteca Academiei Române, ms. 6083, f° 233 ; ibidem, ms. 3617 (« Genealogia familiei Kantakozinilor ... »), p. 5. Pour l'évolution des armoiries cantacuzènes, voir Dan Cernovodeanu, *Evoluția armelor din țările române de la apariția lor și până în zilele noastre (sec. XIII–XX)*, Brăila, 2005, pp. 246–252.

³⁵ V. Mihoide, *Les frères Cantacuzène et le projet de révolte des chrétiens des Balkans*, dans « Balcania », 6, 1943, pp. 129–144 ; Andrei Pippidi, « Fables, bagatelles et impertinences. », pp. 290–291.

³⁶ Teodor T. Burada, *O călătorie la românii din gubernia Kamenitz-Podolsk (Rusia)*, dans « Arhiva », 17, 1906, pp. 538–540.

roumains. Nous avons même des enfants – né en 1737, Johann Philipp von Zobel avait deux ans lorsqu’il a été reçu chevalier³⁷.

Quelques-uns sont bien connus, mais leur intérêt pour l’Ordre constantinien a un caractère énigmatique. Le jacobite Thomas Nugent (1656–1725), quatrième comte de Westmeath, pair d’Irlande et grand d’Espagne de première classe, par exemple, s’était distingué dans les batailles de Boyne et Limerick mais fut proscrit en tant que partisan des Stuarts ; il s’est avéré destiné à une riche carrière militaire au service de la France. Le premier jour d’août de 1742, il est fait chevalier. Néanmoins, le contexte nous échappe³⁸.

Par contre, dans d’autres cas on est mieux renseigné. Ioan Inochentie Micu-Klein, évêque des Roumains de Transylvanie ayant accepté l’union avec l’Église romaine qui prétendait être apparenté aux Cantacuzènes, fut lui aussi nommé, le 26 octobre 1735, « *Sacræ Militiæ Constantineanæ per Daciam antiquam Supremus Præfectus* ». En exil à Vienne, pressé tant par le pape que par l’empereur de démissionner, Klein était en quête de légitimité ; en essayant sans succès d’imposer son autorité aux clercs et aux fidèles de sa lointaine diocèse, il se présente comme « préfet suprême pour l’ancienne Dacie » de l’Ordre constantinien³⁹.

Également composite et incertaine était l’affiliation religieuse des chevaliers. Les révérends pères *Auxentius Pangalus de Zia*, *Theocletus Pollydis de Macédoine*, *Leontius Mosconna* (archimandrite du patriarcat de Jérusalem) et *Erasmus de Ablonita* sont des « Grecs », c’est-à-dire des orthodoxes ; par contre, les révérends pères *Adolphus Ignatius Schaomburg*, *Hieronimus Izmajevich* et *Florentius Dominici de Chio* sont des « Latins », c’est-à-dire des catholiques. Le fait serait surprenant – il s’agit d’un ordre catholique, placé sous la protection du pape et de la maison de Habsbourg – si l’on ignorait la flexibilité religieuse de Rodolphe Cantacuzène. La lettre du nonce Paulucci au cardinal Silvio Valenti, datant du 1er juillet 1741, est suggestive à ce propos : « La religione del principe Ridolfo Cantucuzeno è sì equivoca, che non saprei asserire a Vostra Eminenza se in realtà sia egli greco unito o scismatico, benché in apparenza mostri di esser buon cattolico ... »⁴⁰

Par contre, les intérêts du grand-maître sont clairement représentés. Ses armoiries manquent – celles de son frère Constantin aussi – et son titre ne contient que la mention du grand magistère détenu au sein de l’Ordre de Saint Georges. Néanmoins, on observe tout de suite les armoiries des deux autres Cantacuzènes présents dans le manuscrit. Le cousin Matthieu et son père Georges, appartenant à

³⁷ Andrei Pippidi, *L’Ordre constantinien*, p. 216.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Francisc Pall, *Inochentie Micu-Klein. Exilul la Roma 1745–1768*, ed. Ladislau Gyémánt, Cluj-Napoca, 1997, vol. I, p. 20 ; vol. II/1 (*Documente inedite. Documentele 1–144*), pp. 6 (n° 3, interrogatoire de Georg Hardt, Vienne, 22 décembre 1744), 10 (note 23), 113 (n° 33, 1er juillet 1746, Klein à Ignatius Josephus Malevicz), 174 (n° 60, 25 janvier 1747, Klein aux clercs et aux fidèles de son diocèse).

⁴⁰ *Ibidem*, vol. II/1, p. 20 (note 23, Archivio Secreto Vaticano, Germania 335, f° 146).

une branche réfugiée en Transylvanie, sous la protection de l'empereur, abordent une version très simplifiée des armes de la famille.

D'azur au corbeau de sable assis sur trois montagnes de sable, portant dans son bec une croix d'argent, surmonté d'un soleil d'or et d'un croissant d'argent, l'écu est placé sur la poitrine de l'aigle grecque à deux têtes et aux ailes déployées. Il est entouré de la chaîne dorée et émaillée de l'Ordre de Saint Georges de Constantinople, « qui a été légué à la famille par Jean V Cantacuzène Empereur de Bysance ». L'écusson tout entier est posé sur un manteau de pourpre doublé d'hermine et sommé d'une couronne impériale. Sur les ailes de l'aigle grecque bicéphale, quatre B font rappel à la formule *Vasilefs Vasileon Vasilefon Vasilefondon*⁴¹.

La version amplifiée était donc la prérogative de Radu.

Puis, bien que l'ordre soit placé sous la protection de la maison impériale autrichienne – il est frappant de voir combien était grande la ressemblance des armoiries du manuscrit de Iași avec les armoiries concédées par Charles VI⁴² –, Radu n'hésita nullement de nommer des chevaliers et des barons *avant* que l'empereur ne lui reconnût ce droit et aussi *après* son annulation. Le grand magistère était une source trop importante d'argent et de prestige pour s'empêtrer dans de pareils détails.

Toutefois, ce sont les armoiries du fidèle et habile secrétaire des frères Cantacuzène – le logothète Vlad Mălăieșcu – à nous offrir la clef de la vraie signification des actions de Radu/Rodolphe.

VLAD DIN MĂLĂIEȘTI/MĂLĂIESCU/BOȚULESCU⁴³

Selon le « livre d'or » de Iași, Vlad – suprême chancelier de l'ordre (*supremus cancellarius*) – est le premier chevalier à être créé. La date – le 1er août 1717 – est probablement fautive. Cela n'empêche que le personnage soit perçu comme l'un des promoteurs de l'ambitieuse aventure « constantinienne » des Cantacuzènes valaques.

D'origine inconnue, il n'était sûrement pas un noble. Natif, selon Alexandru Mareș, de Mălăiești (Prahova), éduqué à l'« Académie » princière bucarestoise de Saint Sava, devenu secrétaire du métropolite serbe Moise Petrovič et puis logothète des Cantacuzènes, il n'avait pas de blason. Les armoiries du « très illustre

⁴¹ Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale, ms. 2617, f° 4v ; Sorin Iftimi, *Reprezentări heraldice*, il. 3, p. 614.

⁴² Tudor-Radu Tiron, « Les grandes armoiries », p. 8.

⁴³ N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. II *De la 1688 la 1780*, București, 1926², pp. 85, 564–568 ; Emil Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și iugoslavi*, dans « Cercetări literare », 3, 1939, p. 185 ; Pirin Boiagiev, *Vlad Boțulescu et Partenij Pavlovič*, dans « Revue des études sud-est européennes », 18, 1980, 2, pp. 287–292 ; Alexandru Mareș, *Numele de familie al logofătului Vlad din Mălăiești : nume moștenit sau nume imaginat ?*, dans « Limba română », 60, 2011, 1, pp. 95–99.

chevalier » Vlad, « comte du Saint Empire germanique » que Radu/Rodolphe lui attribue, probablement de commun accord, témoignent donc de ses *propres* aspirations, aspirations allant de pair avec celles de son maître.

Elles montrent, dans un décor champêtre peuplé de lions rampants spécifique aux armoiries baroques, une colombe portant les bonnes nouvelles à Noé, réfugié sur son arche abandonnée aux vagues, et le retour à la vie du fabuleux oiseau phœnix⁴⁴. Pas une, mais deux renaissances, censées symboliser et conjurer le changement plus qu'imminent de la fortune de la *Cantacuzena domus*, de la « famiglia illustra Cattacuzina » dont avait jadis parlé Păuna Cantacuzène dans les lettres adressées au gouvernement russe⁴⁵.

CONCLUSIONS

Sans doute, l'Ordre constantinien de Saint Georges ne fut qu'une « invention des aventuriers balkaniques de la première moitié du XVIe siècle »⁴⁶. Et on pourrait citer, pour en conclure, les mots amers d'Apostolo Zeno à propos de Radu/Rodolphe : « La razza degl'impostori non s'è mai spenta e non finirà che col mondo. »⁴⁷

Mais il y en a plus dans le destin de ces aventuriers valaques. Antti Matikkala a bien mis en évidence la valeur symbolique des ordres dans la « compétition culturelle » à laquelle se sont livrées les monarchies européennes à l'époque des *Lumières chevaleresques*. « Far from being old medieval relics, the orders had a central role at the heart of high politics and especially in the life of higher nobility. The orders continued to be considered practical tools in both domestic and foreign policy ; yet in terms of creating loyalty they were but a qualified success. »⁴⁸

Le destin de Radu/Rodolphe Cantacuzène et de ses proches confirme ces affirmations. Son intérêt pour l'Ordre constantinien et le succès des diplômes qu'il échange contre de l'argent ou contre des faveurs sont plus que suggestifs. Pour le prince valaque, l'Ordre de Saint Georges est un outil lucratif, un outil qui faillit à enfanter des loyautés envers un empire ou un autre.

Déjà en 1717, immédiatement après la perte de son père, de ses possessions et de son pays, il demande au souverain russe l'honneur d'« un ordine di Vostrà Maestà Imperiale ». Il ne reçoit pas une réponse affirmative, mais la supplique

⁴⁴ Sorin Iftimi, *Reprezentări heraldice*, il. 7, p. 615.

⁴⁵ RGADA, 68/1 – 1718 – 4, f° 8r-v (DANIC, Microfilme URSS, r. 17, cc. 347–348 ; Microfilme URSS, r. 18, cc. 646–647) (9 septembre 1718, Păuna Cantacuzène au chancelier Golovkin).

⁴⁶ Jonathan Riley-Smith, *Towards a History of Military Religious Orders*, dans le vol. *The Hospitallers, the Mediterranean, and Europe. Festschrift for Anthony Luttrell*, éd. par Karl Borchardt, Nikolas Jaspert, Helen J. Nicholson, Aldershot, 2007, p. 271 ; voir aussi D'Arcy Jonathan Dacre Boulton, *The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe 1325–1520*, Woodbridge, Suffolk, 2002, p. 407, note 30.

⁴⁷ Andrei Pippidi, « *Fables, bagatelles et impertinences* », p. 285.

⁴⁸ Voir l'excellent *The Orders of Knighthood and the Formation of the British Honours System 1660–1760*, Woodbridge-New York, 2008, p. 1.

montre l'importance stratégique accordée par le jeune prince et par sa famille aux « religions chevaleresques » dans les stratégies visant la récupération du pouvoir. L'anté-datation du livre d'or de Iași – toujours 1717 – confère d'ailleurs une valeur symbolique à cette date. Elle nous présente un grand-maître conscient de l'ancienneté de sa famille, un grand-maître revendiquant son office sur la base des documents issus par l'empereur byzantin Jean V, *un Cantacuzène*. Il ne règne pas, ou pas encore ; néanmoins, il gouverne le plus prestigieux des ordres. Il n'a pas besoin de fonder une nouvelle « religion constantinienne », de ménager les susceptibilités des Farnèse ou de demander la permission de quiconque de conférer des diplômes⁴⁹. En tant que légitime héritier des empereurs romains d'Orient, il est le titulaire de droit du haut magistère, au moins jusqu'à ce que la principauté de Valachie soit récupérée.

Cette attitude nous dit beaucoup sur la mentalité du temps, encore sensible aux hiérarchies et à la tradition. Plus important encore, les généalogies fictives que les prétendus successeurs des empereurs d'Orient tels les Angelo, les Lazier, les Cantacuzènes fabriquent sans cesse ont suscité plus d'une réaction de la part des érudits du temps. Déjà en 1684 on tenait pour ridicules les « fables, bagatelles et impertinences » mises en avant par certains faussaires⁵⁰. Malgré eux, ces imposteurs ont contribué ainsi au développement des études byzantines et ont mis à la disposition des critiques du système aristocratique des armes assez puissantes.

Il vaut peut-être la peine de rappeler qu'avant de rédiger son épître sur la fable de l'Ordre chevaleresque constantinien, le marquis Scipione Maffei avait milité pour une réforme morale de l'aristocratie dans *La scienza chiamata cavalleresca*⁵¹.

Quant à la collaboration de l'érudit de Vérone avec le moine bénédictin Bernard de Montfaucon, elle montre que l'esprit critique éprouvé par Leibniz dans sa lettre à Daniel Erasmus von Huldenberg n'était plus une exception, mais commençait à faire la règle.

AVENTURIERS DU XVIIIe SIÈCLE. RADU/RODOLPHE CANTACUZÈNE ET L'ORDRE CONSTANTINIEN

Résumé

Les Archives d'État de Iași (Roumanie) conservent un « livre d'or » – *Liber aureus* – du fabuleux Ordre constantinien de Saint Georges (Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale, ms. 2617). Le volume, comprenant 117 folios numérotés,

⁴⁹ Pace Tudor-Radu Tiron, « Les grandes armoiries », p. 7.

⁵⁰ Andrei Pippidi, « Fables, bagatelles et impertinences. », p. 283.

⁵¹ Claudio Donati, *Scipione Maffei e la Scienza chiamata cavalleresca. Saggio sull'ideologia nobiliare al principio del Settecento*, dans « Rivista Storica Italiana », 90, 1978, 1, pp. 30–71 ; Paolo Ulvioni, *Riformar il mondo. Il pensiero civile di Scipione Maffei. Con una nuova edizione del Consiglio politico*, Alessandria, 2008.

dont seulement 37 écrits ou enluminés, est issu de l'entourage de Rodolphe Cantacuzène (1699–1761), fils du voïevode Étienne de Valachie (1714–1716). Obligé de s'exiler pour sauver sa vie après l'exécution à Istanbul de son père, ce prince et son frère Constantin ont essayé d'utiliser, entre autres, une fiction généalogique pour gagner leur vie et, éventuellement, récupérer le trône de Valachie. À l'aide du logothète Vlad Mălăiescu, nommé secrétaire personnel, ils forgèrent une généalogie des Cantacuzènes qui puisse justifier leurs prétentions à assumer la fonction de grand-maître d'un ordre chevaleresque dont les origines prétendues remontaient à l'empereur Constantin le Grand. Cette charge leur aurait offert la possibilité de mieux œuvrer à l'accomplissement de leurs nombreux projets politiques, car malgré les accusations de l'érudite Scipione Maffei (*De fabula equestris ordinis Constantiniani*, Paris, 1712 [1714]), l'aristocratie du « vieux continent » restait toujours sensible à l'idée d'une fraternité puissante et ne tenait point l'Ordre de Saint Georges pour une fable.

Tout à fait compréhensible, les intrigues tissées inlassablement de Paris à Moscou et de Vienne à Constantinople ont échoué ; Constantin fut jeté en prison à Graz, tandis que Vlad fut emprisonné et finit ses jours à Milan. Néanmoins, leur échec nous donne à penser. Une étude des pièces produites sur leur chemin (y compris du manuscrit de Iași), nous permettrait d'éclaircir un chapitre un peu obscur de l'« interminable roman » de l'Ordre constantinien, de mieux suivre le destin rocambolesque des Cantacuzènes et de saisir quelques transformations que la noblesse européenne du XVIIIe siècle était en train de subir. On pénètre au cœur d'un monde où aventuriers, faussaires et érudits firent de leur mieux pour donner contour à des projets qui ont changé – ou ont failli changer – l'Europe.

Mots-clés : Radu/Rodolphe Cantacuzène ; Valachie ; Ordre constantinien de Saint Georges ; livre d'or ; armoiries

MARITAL STRATEGIES OF THE CANTACUZINOS

MIHAI-BOGDAN ATANASIU*

The kinship bond through alliance is established by the marriage of two individuals, influencing the position of the two kinship groups, creating the relatives' solidarity, as well as an additional network of relatives. The structure of the clan is completed by the husbands, daughters-in-law, sons-in-law, as well as by annexing other groups, made by families of fathers-in-law or brothers-in-law.¹ Marriages, especially those of the upper class, "open a new field for relationships, full of promises, confidences, support, feelings, sometimes beyond the private life, but which they define in the first place."²

The marriages within the aristocratic world led to a veritable network of policies; marital strategies and family policy were closely connected, as the power belonged to those with a powerful network of alliances.³ Being the subject of so much interest, they happened for many reasons, the most important being the value and nature of the patrimony, the professional status or the real and honorary functions⁴ of a family member (most often the father/father-in-law) within the other part of the alliance. "Those who contracted a marriage in a higher social or economic circle [the so-called hypergamy] also had in mind either social ascension or enrichment. On the other hand, those who accepted the alliance with a lower caste [the so-called hypogamy] wanted to expand the circle of individuals and families that owed them something, developing the solidarity network."⁵ Last but not least, this type of alliance brought "'peace.' The woman passing from one family to another through marriage was a means to bury the hatchet of old family disputes [...]"⁶

The naturalization of the Cantacuzinos, starting with the first generation that came to Moldavia, Toma and Iordache, as well as most of their fortunes and influence at court were due to carefully planned "marital strategies," by which they

* "Alexandru Ioan Cuza" University, Iași, Faculty of History; bogdan23atanasiu@yahoo.com.

¹ Violeta Barbu, *De bono coniugali. O istorie a familiei din Țara Românească în secolul al XVII-lea*, București, 2003, p. 43.

² *Istoria vieții private*, ed. by Philippe Ariès, Georges Duby, vol. III *De la Europa feudală la Renaștere*, trans. by Maria Berza and Micaela Slăvescu, București, 1995, p. 201.

³ Constantin Bărbulescu, *Istorie antropologică și antropologie istorică: Discuțiile din știința franceză*, in vol. *Identitate și alteritate*, vol. II, ed. by Nicolae Bocșan, Sorin Mitu, Toader Nicoară, Cluj, 1998, p. 35.

⁴ Maria Magdalena Székely, *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*, in "Arhiva genealogică," IV (IX), 1997, nos. 1–2, pp. 98–99.

⁵ *Ibidem*, p. 100.

⁶ *Ibidem*, pp. 101–102.

became related to local boyars belonging to the greatest and strongest families within the principality east of the Carpathians. This study only aims at underlying the marital policy of the representatives of the first five generations of Moldavian Cantacuzinos, direct descendants of Iordache, the great treasurer of Vasile Lupu.

Iordache Cantacuzino was married twice, the first time around 1634, to Catrina, the stepdaughter of Tudosca, Vasile Lupu's spouse, daughter resulting from the second marriage of steward Coste Bucioc to Candachia Șoldan.⁷ Through this marriage, Iordache Cantacuzino, now brother-in-law of the new prince, became related to many of the great families of the time, being, around 1634, among "Balica's nephews" when, with steward Savin Prăjescu, steward Dumitrașco Șoldan and chancellor Pătrașco Ciogolea, he gave to the monastery of Balica three acres of vineyard at Cotnari.⁸ Thus, one may see that, besides the Prăjescu, Șoldan and Ciogolea families, Iordache was also a relative of the Movilescus, not only because Miron Barnovschi, who was also "somehow related to the Balica house", through his mother Elisafte, or through another "older generation," had as ascendants the Movilescus,⁹ but also because Vasile Lupu, through Tudosca Bucioc, was a relative of the "Movilescu house."¹⁰ Also, one should not forget that, as soon as Vasile Lupu came to the throne, and after his marriage, Iordache became great treasurer, being attested for the first time in this function in January 1635.¹¹

The date of the second marriage is also ambiguous, but it was contracted with one of the wealthiest Moldavian heiresses of the seventeenth century: Alexandra, the youngest daughter of great steward Gavrița Mateiaș.¹² The marriage must have taken place sometime around 29 October 1644, when great steward Gavrița gave "the village of Văscăuți, of the region of Sorocea, to my nephew, to Vasile, the son <of> Iordachie, army commander, and Alecsandra ..."¹³ This marriage brought to

⁷ I. Tanoviceanu, *Începuturile Cantacuzineștilor în țările românești și înrudirea lor cu Vasile Lupu*, in "Arhiva," vol. III, 1892, p. 27 (Pătrașco Șoldan, great steward at the end of the seventeenth century, had four girls and two boys: Tudosca, Tofana, Candachia, married to Coste Bucioc, Anghelina, Toader and Dumitrașcu).

⁸ Ștefan S. Gorovei, "Nepoții Balicai." "Semînția Movileștilor," in "Arhiva genealogică," I (VI), 1994, nos. 3–4, p. 126.

⁹ *Ibidem*, pp. 125, 130.

¹⁰ Idem, *Urecheștii – model de ascensiune socială*, in "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol," XXIX, 1992, p. 504.

¹¹ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*, București, 1971, p. 363.

¹² The children of great steward Gavrița Mateiaș, who on 4 March 1652 divided their father's lands, were Irimia, Ileana married to equerry Andriaș, and Alexandra married to great treasurer Iordache Cantacuzino. – Teodor Balan, *Documente bucovinene*, vol. I, Cernăuți, 1933, pp. 256–258, no. 153; see also *ibidem*, vol. VII, ed. by Ioan Caproșu, Iași, 2005, pp. 183–184, no. 121.

¹³ Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan voievod (1653–1658)*, Iași, 2003, p. 42. We have reasons to believe that the characters within the document are the same as those in our study, because, on the one hand, we see the village of Văscăuți among the steward's lands

Iordache, besides a young wife, many villages and parts of villages,¹⁴ which would considerably increase his patrimony. On the other side, the alliances with great families were equally important to the great treasurer: Gavrilaş Mateiaș was the son of Mateiaș the copyist of Șirăuți¹⁵ and of Marghita, Onciu Vrânceanu's sister, niece of Onufrie Barbovschi, supreme commander of the army during the reign of Petru Rareș.¹⁶ Onciu Vrânceanu was married to Magda, great granddaughter of Luca Arbure;¹⁷ moreover, Gavrilaş Mateiaș' wife, Sârbca, was the daughter of high clerk Dumitru Barbovschi and sister of the former prince Miron Barnovschi.¹⁸ Another great alliance of Iordache, through Alexandra, was that with the Stroici family, "the oldest and most honorable house of all the houses within the country."¹⁹ As Mary, Ionașco Stroici's daughter, was childless, she left through her will, dated April 1650, "to great boyar Iordachie, great treasurer, and to his wife Alexandra [...] all my lands and half of all my Gypsies, gold, silver and pearls and other valuable possessions."²⁰ Thus, "the fortune, be it large or small, and the prestige of the Stroici house belonged now to the Cantacuzinos, constituting another reason for Gavrilaş Mateiaș to be supported, in October 1650, to be the head of the prince's council,"²¹ who subsequently fell from the prince's grace in 1643.

Iordache had only one son from the first marriage, Toderășco, who became the most important personality of the second generation of the Moldavian Cantacuzinos. At the beginning of 1658²² an event took place which was definitely

(*Documenta Romaniae Historica*, series A, *Moldova*, vol. XXVI, ed. by I. Caproșu, București, 2003, pp. 246–247, no. 229), and, on the other, at the end of 1644 Iordache was great equerry.

¹⁴ Mihai-Bogdan Atanasiu, *Patrimoniul funciar al marelui vistiernic Iordache Cantacuzino (I)*, in "Studii și materiale de istorie medie," XXIV, 2006, pp. 121–130.

¹⁵ On 4 May 1620, Gașpar Grațiani reinforces to "Gavrilaş Mateiaș, guild master, the son of Mateiaș the copyist of Șerăuți," the possession of the Stăuceni village. – Teodor Balan, *Familia Onciul*, Cernăuți, 1927, p. 24.

¹⁶ Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*, Iași, 2002, pp. 288 sqq.

¹⁷ *Ibidem*, p. 289.

¹⁸ *Ibidem*, p. 291; see also Dumitru Velciu, "Iordăchioaia visterniceasa," *bunica dinspre mamă a cronicarului Ion Neculce*, in "Revista de istorie și teorie literară," XVI, 1967, 3, p. 455.

¹⁹ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace*, in vol. *Opere*, ed. by P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 60.

²⁰ Petronel Zahariuc, *Ctitorul bisericii Sfântul Dumitru (Balș) din Iași*, in vol. *De la Iași la Muntele Athos. Studii și documente de istorie a Bisericii*, Iași, 2008, pp. 44–45, no. 1. For Maria Stroici, "close relative" of Alexandra Cantacuzino, see Maria Magdalena Székely, *Cui a aparținut mormântul din pronaosul Dragomirnei?*, in "Studii și materiale de istorie medie," XXVII, 2009, pp. 159–168.

²¹ Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei*, p. 43.

²² 11 February 1658 is the date of the document stipulating that Iordache Cantacuzino passed the fortune given to his son at the wedding having taken place prior to this date: "In the name of the Father, and of the Son, and of the Holy Spirit, we married our son, Toderășco." – Petronel Zahariuc, *Două catastife ale Cantacuzinilor moldoveni din veacul al XVII-lea*, in "Revista de istorie socială," IV–VII, 1999–2002, pp. 185–189, no. 1. For the first edition of the document, see Theodor Codrescu, *Uricarul*, vol. XVI, Iași, 1891, pp. 201–210.

the result of a careful plan aiming at conciliating Iordache Cantacuzino and Prince Gheorghe Ștefan, namely the wedding between Toderașco and Safta, the daughter of Ștefan Boul, brother-in-law of Gheorghe Ștefan and Ruxandra, daughter of Prince Ștefan Tomșa. The engagement had the reigning couple among the guests.²³ If the prince did not enjoy the benefits of this alliance as he soon lost the Moldavian throne for good, the Cantacuzinos made new alliances among the Moldavian boyars.

Toderașco received an exorbitant fortune at his wedding, no less than 35 villages and parts of villages, including all the lands “from his mother.”²⁴ Moreover, the fact that he was a relative of Vasile Lupu brought to the Cantacuzinos, half a century later, more benefits: in her will, Ruxandra, Lupu’s daughter, named her cousin Toderașco heir to her fortune. He died one year before Ruxandra; his sons became the beneficiaries of Ruxandra’s will, written in 1684.²⁵ Among the estates they inherited there was also Deleni which would remain in their possession until the nineteenth century – it gave the name of the Moldavian branch Cantacuzino-Deleanu.

The sons of great treasurer Toderașco were also important in the political life of the country: thus, Vasile Cantacuzino, married on 26 May 1678²⁶ to the daughter of Vasile Ceaurul-Ștefan,²⁷ son of Dumitrașco Ștefan and brother of Prince Gheorghe Ștefan, became great sword bearer and great steward, but, as seen in a document dated 15 June 1749, he “died and left no children.”²⁸

Ilie Cantacuzino also became, as his father and grandfather, great steward. His activity was also influenced by his alliance with the Costin family, through his marriage to Mary, one of Miron Costin’s daughters. Because of this alliance, he was forced to flee twice: a first time during the reign of Constantin Cantemir,²⁹ and a second time during the first reign of his son, Antioh Cantemir.³⁰ When Mihail Racoviță came to the Moldavian throne, Ilie, his cousin, managed to escape his vigilance, and went over to Wallachia, where he married his only daughter, Bălașa,

²³ Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei*, pp. 427–428.

²⁴ See above, note 22.

²⁵ According to a document dated 1 May 1689, “he [Vasile Cantacuzino] took out a will of his deceased aunt, Ruxanda, *made two years prior to her death* [underlined by M.-B. A.], stating how she should be taken care of and to whom she left everything ...” – N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. VII, București, 1904, pp. 360 sqq.

²⁶ *Ibidem*, pp. 174–175.

²⁷ Nicolae Stoicescu, *Dicționar*, p. 450; see also N. Iorga, *Studii și documente*, vol. V, București, 1903, p. 278.

²⁸ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. V, ed. by Ioan Caproșu, Iași, 2001, pp. 376–382, no. 603.

²⁹ Ion Neculce, *Opere. Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. by Gabriel Ștrempel, București, 1982, pp. 342–343. For this person’s life and activity see Mihai-Bogdan Atanasiu, *Ilie Cantacuzino, ctitorul bisericii de la Sihăstria Putnei*, in “Analele Putnei,” year III, 2007, no. 1, pp. 39–46.

³⁰ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 414.

to Ștefan, one of Constantin Brâncoveanu's sons, refusing to go back to Moldavia;³¹ moreover, he did all he could to destroy the Moldavian prince, until he managed to get him dethroned.

To all the above mentioned marriages, as well as to the ones below, the prince had to give his consent, as he strictly assessed the marital strategies between the wealthy families within the country.³² This observation should be made as *ban* Mihai Cantacuzino, in his *Genealogy*, mentions this custom. Thus, "Maria, the daughter of Ștefan (the prince's son) and of Bălașa Cantacuzino, as her parents died when she was young, was raised [by] her grandmother, the widow of Prince Constantin Brâncoveanu, until she grew up, and, as she wanted to marry her to one of the sons of Prince Mihai Racoviță, while in Wallachia the prince was Nicolae Mavrocordat, who, having sworn not to let an alliance take place between the Brâncoveanu and the Racoviță families, forced her to marry *clucer* Costandin Alexianu, coming from a small family, among the great Wallachian families, and, for this reason, Maria died young, of sorrow, leaving no descendants."³³

Catrina, the only daughter of treasurer Toderășco Iordache, was married to Vasile Costachi, the son of the influent Gavrilă, army commander,³⁴ with whom she had a daughter, Safta.³⁵

I left to the end the third son of Toderășco, Ion (Ioniță), as, even though he died young, at only 28,³⁶ he was the only one with male descendants. He was married to Maria, the daughter of another important personality of the seventeenth century, *postelnic* Constantin Ciobanu, and they had four children: Iordache, Șerban, Toader, and Ioan.³⁷

Raised by their uncles, as they would state all the time, they also left a great mark in the Moldavian history. Among them, Iordache, married to the sister of Prince Mihai Racoviță, Ecaterina, had the most advantageous marriage. They had no less than nine children, but only four of them would get to marry, as the rest died at young ages. These four marriages were as successful as the ones mentioned above. Thus, Bălașa, his oldest daughter, married Aristarh Hrisoscoileu, later great treasurer;³⁸ Safta's marriage (the second daughter), though engaged to Scarlat, the

³¹ *Ibidem*, p. 478.

³² Maria Magdalena Székely, *Structuri de familie*, p. 72.

³³ Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. by N. Iorga, București, 1902, p. 51.

³⁴ In the head note for his daughter's dot, Toderășco writes that in the "year 7186 (1678), June 30 [...], we also married our daughter Catrina to the son of Gavrilă the army commander." – N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VII, p. 177.

³⁵ On 2 May 1690, Vasile Cantacuzino, former cupbearer, gives the village of Preutești "to my brother and brother-in-law Vasilie Costachi treasurer, and to my sister Catrina and their daughter Safta, whom we baptized." – *Ibidem*, p. 362.

³⁶ *Ibidem*, p. 174.

³⁷ *Ibidem*, pp. 173–174.

³⁸ See the list of jewels, clothes, food, villages, vineyards and Gypsies that Bălașa received in dowry for her marriage to Aristarh *ibidem*, pp. 189–193. They had two children: a boy, Iordache, later

son of Prince Grigore II Ghica, in June 1729,³⁹ never took place, as Scarlat married the daughter of Prince Mihail Racoviță, her father's worst enemy, and Safta married a Wallachian Cantacuzino, Constantin (Dinu) Măgureanu; but they did become relatives of Prince Grigore Ghica, when Ioan, his oldest son, married Zoe Ghica, one of the prince's nieces; finally, Iordache, the last-born, married Elena Rosetti. Their descendants married, during the eighteenth century, members of the Costachi, Balș, Rosetti, Suțu or Callimachi families, giving to Moldavia names such as Veniamin Costachi (metropolitan) or Costachi Conachi (poet), and among Toader Cantacuzino's descendants one should mention the historiographer Ioniță Canta.

From the second marriage of Iordache, great treasurer of Vasile Lupu, to Alexandra, Gavrilaş Mateiaș' daughter, there were six children, among whom only four, three girls and a boy, reached the proper age for their parents to arrange grand marriages.

Safta was married to Lupașco Buhuș, the stepson of Prince Eustratie Dabija, born from a previous marriage of the prince's spouse, Dafina (Ecaterina), to Dumitru Buhuș,⁴⁰ Neculce even stating this was the reason for which Iordache became great sword bearer.⁴¹ After the great treasurer died, around the middle of 1664, Alexandra, who appears in documents under various titles, "the sword bearer's wife," "the treasurer's wife," or "Iordache's wife," became head of the family, with two unmarried daughters and a young boy, to administer the huge inheritance left by her husband, and she would live another 25 years.

Left alone, she tried to find the best sons-in-law within the most influential Moldavian families. Thus, after the mourning year passed, she married the second daughter, Maria, to one of the most important figures of the time, in both dignity and wealth, Gheorghe Ursachi. He had a fabulous fortune from his previous marriage to Ilinca, the daughter of Gheorghe Coci, army commander,⁴² and he was also a relative of Vasile Lupu. He was also engaged in many trades, with cattle, potash ash and potash.⁴³ Maria's marriage to Gheorghe Ursachi began somewhere around 1666–1667, and their groomsman was none other than Iliăș Alexandru, the

great equerry, *postelnic* and *capuchehaie*, great cupbearer and great treasurer, married to a sister of Nicolae Draco Suțu (probably Ecaterina) (I.C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919, p. 269), deceased before April 1776, and a daughter, Zmaragda, married to the great treasurer Nicolae Ruset (*Colecția "Achiziții noi"*, vol. II, ed. by Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, Mirela Comănescu, Laura Niculescu, București, 2008, p. 260, no. 2883; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VII, pp. 281–282, no. 17; Teodor Balan, *Documente bucovinene*, vol. VI, București, 1942, p. 164).

³⁹ Ștefan S. Gorovei, *Cantacuzinii moldoveni*, in "Magazin istoric," XVII, 1983, no. 4, p. 16.

⁴⁰ Dumitru Velciu, "Iordăchioaia visterniceasa," p. 456.

⁴¹ Ion Neculce, *op. cit.*, pp. 197–198.

⁴² Nicolae Stoicescu, *Dicționar*, p. 453.

⁴³ Marcel Lutić, *Neamul Ursachi*, in "Arhiva genealogică," V (X), 1998, nos. 3–4, p. 62.

Moldavian prince.⁴⁴ The groom received 22 villages and half villages as a “gift from his mother-in-law Alexandra, the widow of Iordache the sword bearer.”⁴⁵ The only son resulting from this marriage, Dumitrașco, who got involved in politics, becoming great *stolnic*, would marry Maria, the daughter of the brave *hatman* Alexandru Buhuș.⁴⁶

Catrina, the third daughter of great treasurer Iordache Cantacuzino, would marry twice, but not with important figures of the time, as the Cantacuzinos used to do, since she had some kind of a speech disorder. Nonetheless, her first husband (the second or third treasurer Neculce⁴⁷) was the brother of Stamate Hadâmbul, for many years great *postelnic* in the Moldavian council.⁴⁸ Only one son was born of this marriage, historiographer Ion Neculce, married to Maria, the daughter of Lupu Bogdan, former *hatman*, and niece of Prince Antioh Cantemir.⁴⁹ With the second husband, Enache *grămătic*, Catrina had two daughters: Maria, who was married to second treasurer Ștefan Luca, and Sanda, married to treasurer Doni.

Iordache Cantacuzino, the last-born of treasurer Iordache, was highly involved in the political life. His wedding took place before 10 February 1683, when we find Alexandra Cantacuzino expressing her satisfaction as “through God’s mercy, I married the other sons I had.”⁵⁰ He was great *stolnic* and great cupbearer,⁵¹ but he was definitely an important person during the second reign of Ștefan Petriceicu, as he became the latter’s nephew after the Cantacuzino’s marriage to Ileana, the daughter of Apostol Catargi, the prince being married to Mary, the daughter of Gheorghe Catargi, the latter being Apostol Catargi’s father, Iordache’s father-in-law.⁵²

Iordache was the founder of the Cantacuzino-Pășcanu branch, named after the village where he built a large estate,⁵³ together with a church dedicated to the Holy Great Sovereigns, founded by his father, that still exists today, and where he would raise his three children: Iordache, Ecaterina, and a daughter whose name remains unknown. The first son, married to Ecaterina Palladi, who became great

⁴⁴ Idem, *O deslușire genealogică pentru o inscripție funerară*, in “Arhiva genealogică,” V (X), 1998, nos. 1–2, p. 162; Nicolae Stoicescu, *Dicționar*, p. 454.

⁴⁵ Iulian Marinescu, *Documente relative la Ioan Neculce*, in “Buletinul Comisiei Istorice a României,” IV, 1925, pp. 19–33, no. 6.

⁴⁶ Marcel Lutic, *Neamul Ursachi*, p. 66.

⁴⁷ Dumitru Velciu, *Neculce vistierul, tatăl lui Ion Neculce*, in “Limba și literatură,” XV, 1967, p. 31.

⁴⁸ Nicolae Stoicescu, *Dicționar*, pp. 406–407.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 351.

⁵⁰ Dumitru Velciu, “*Iordăchioaia visterniceasa*,” p. 462.

⁵¹ Nicolae Stoicescu, *Dicționar*, p. 366.

⁵² *Ibidem*, pp. 370–371, 426.

⁵³ Rada Teodoru, *Curți întărite târzii*, in “Studii și cercetări de istoria artei,” 1963, no. 2, p. 345.

spătar, through five of his six⁵⁴ descendants ensured the great inheritance of the Cantacuzino branch, of whom one should mention Safta, married to Lupu Balș, whose descendants remained in the Pașcani house.

After this brief presentation of the marriages contracted by the Moldavian Cantacuzinos, descendants of great treasurer Iordache, one may see that most of them were contracted both for political and economic reasons, and the strategy of all the important representatives of this family shows that they were perfectly aware of the realities within the country.

MARITAL STRATEGIES OF THE CANTACUZINOS

Abstract

Marital alliances, the object of so much attention within the upper class during the Middle Ages, brought many advantages and promoted the interests of important families. Their stake was represented mainly by the value and nature of the patrimony, by the professional status, or by the real and/or honorary functions of a member of the other family. Marriages also served to bury family disputes and, last but not least, to avoid the dissolution of the social patrimony. Thus, starting from these characteristics, through this study the author aimed at underlying the marital strategies of the representatives of the first five generations of Moldavian Cantacuzinos, descendants of great treasurer Iordache, as well as their advantages.

Keywords: prosopography; marital strategies; social history; Cantacuzino family; Moldavia; seventeenth–eighteenth centuries

⁵⁴ One of the sons, Ioan, became a monk, under the name of Ioasaf (for him, see Mihai-Bogdan Atanasiu, *O scrisoare-testament a monahului Ioasaf Cantacuzino (1776)*, in “Opțiuni istoriografice,” X₁₋₂, 2009, pp. 79–92).

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil. Notele din text vor fi numerotate în continuare. Textul imprimat va fi însoțit de discheta aferentă. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în exclusivitate autorilor. Corespondența privind manuscritele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției: B-dul Aviatorilor, nr. 1, sector 1, 011851 – București, tel. 4021-212 88 90, e-mail: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
DACIA – REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE.
NOUVELLE SÉRIE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE
MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARS TRANSILVANIAE
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „G. BARIȚ” DIN CLUJ-NAPOCA
– SERIES HISTORICA
– SERIES HUMANISTICA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A.D. XENOPOL”, IAȘI
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
– SERIA ARTĂ PLASTICĂ

LUCRĂRI APĂRUTE LA EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

- VENERA ACHIM, RALUCA TOMI (ed.), **Documente de arhivă privind robia Țiganilor. Epoca dezrobirii**, 2010, 282 p.
- ALEXANDRU BARNEA, **Primul secol de arheologie în România**, 2010, 208 p.
- DAN BĂDĂRĂU, **Istoria Iașilor**, 2010, 566 p.
- DANIELA BUȘĂ (coord.), **Călători străini despre țările române. Sec. XIX. 1852–1856**, vol. VI, 2010, 816 p.
- CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Dacia – un mileniu de istorie**, 2010, 386 p.
- A. RĂDUȚIU, V. RUS (coord.), **Glosar de latină medievală a documentelor care ilustrează istoria Transilvaniei, Moldovei și Munteniei**, vol. I, lit. A-C, 2010, 694 p.
- D. VATAMANIUC (sub îngrij.), **Dimitrie Onciul. Scrieri despre Bucovina și Transilvania și studii lexicografice**, 2010, 278 p.

ISSN 1018–0443